

a 1292

Magyar Filozófiai Szemle

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

FŐSZERKESZTŐ
SZIGETI JÓZSEF

ÖTÖDIK ÉVFOLYAM
5. SZÁM
1961

Tartalomból:

WIRTH ÁDÁM

A jelenkor és a marxista filozófia fejlődése

HUSZÁR TIBOR

A mélylélektan és az emberi magatartás meghatározottsága

SZAKASITS DOROSZLÓI GYÖRGY

A műszaki fejlődés fő mozgatóerői a szocializmusban

KOCSONDI ANDRÁS

A relativitáselmélet filozófiai általánosításának kérdéséhez

Nat. Bibl.
Budapest

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetének folyóirata

Szerkesztő bizottság

ELEK TIBOR, FUKÁSZ GYÖRGY, GEDŐ ANDRÁS, KISS ARTÚR, MÁTRAI
LÁSZLÓ, MOLNÁR ERIK, PÁL LÉNÁRD, SÁNDOR PÁL, SZIGETI JÓZSEF,
WIRTH ÁDÁM

Főszerkesztő

SZIGETI JÓZSEF

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Wirth Ádám</i> : A jelenkor és a marxista filozófia fejlődése	641
<i>Huszár Tibor</i> : A mélylélektan és az emberi magatartás meghatározottsága	658
<i>Szakasits D. György</i> : A műszaki fejlődés fő mozgatóerői a szocializmusban	692
<i>Kocsondi András</i> : A relativitáselmélet filozófiai általánosításának kérdéséhez	705
<i>Elek Tibor</i> : Hozzászólás Kocsondi András „A relativitáselmélet filozófiai általánosításának kérdéséhez” c. tanulmányához	725
<i>Tamás György</i> : A történeti és a logikai viszonyáról	731

VITA

A dialektikus materialista determinizmus egyes kérdéseiről (<i>Ungvári Gyula</i>)	750
Valóban következetes-e a predeterminizmus koncepciója? (<i>Sós Vilmos</i>)	772
Kérdések, amelyek elől nem lehet kitérni. Az anyag és a tudat dialektikus viszonyának kérdéséhez (<i>Sipos János</i>)	783

FIGYELŐ

Az egyetemi és főiskolai filozófiaoktatás főbb problémái (<i>Révész Ferenc</i>)	812
Szabó Kálmán: A szocialista tervszerűség elméleti kérdései (<i>Szabó András György</i>) ..	817

A szerkesztőség címe :

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete
Budapest V., Széchenyi rkp. 3. I. 145.

ságtan módszertani problémáinak vizsgálata. Ennek az anyagnak feldolgozása „A tőke” logikája mai magyarázatának elszakíthatatlan részét alkotja. A dialektikus materialista történetiségéből következik, hogy ennek a később kialakult és fejlettebb anyagnak tanulmányozása elősegíti a majdnem száz évvel ezelőtt megírt alapvető marxi munka logikai jellegének tudományos megragadását. Különösen gyümölcsöző eredményeket ígér a marxista politikai gazdaságtanban alkalmazott matematikai módszerek problémáinak tanulmányozása. Ebből az aspektusból új módon láthatunk hozzá a marxi módszer és a modern matematikai természettudomány módszere közötti kapcsolat kérdésének tanulmányozásához.

3. A marxizmus hegelianus-egzisztencialista alkalmazását a polgári tudatra szintén mélyreható marxista kritika alá kell vetni.

4. „A tőke” logikája magyarázatának lehetőségei, amelyeket Marx módszere és a polgári politikai gazdaságtan módszerének összehasonlító tanulmányozása nyújt, még távolról sincsenek kimerítve.

5. Érdekes eredményeket ígér még azoknak a logikai kategóriáknak tanulmányozása is, amelyeket mind Marx, mind pedig az elméleti természettudomány is alkalmaz.

K. Mácha — V. Mlikovszky: Lenin hagyatéka korunk számára. 3. szám 305—317. o.

Joggal nevezték Lenint „A forradalom lángészének”; ezek a szavak taláiban jellemzik mindazt, ami művére jellegzetes annak a kornak vonatkozásában, amelynek mai jellegét a kommunista mozgalom és a proletariátus pártja adta meg. Éppen ezzel magyarázható, hogy Lenin több mint 60 évvel ezelőtt nemcsak saját korának aktuális kérdéseit oldotta meg, hanem sok olyan problémát is, amely a mi korunk számára is aktuális. Ezért rendkívül fontos munkássága alapeszméinek aktualitását megvizsgálni.

A leninizmus a kispolgári liberálisok és opportunisták elleni harcát különösen három gondolat köré összpontosította: a történeti szükségszerűség kérdése, az ösztönösség és a tudatosság kölcsönös viszonyának kérdése és a szubjektív tényezők szerepének kérdése a történelemben. Különösen a szubjektív tényezők problematikájában fejlődött a marxista forradalmi tan lenini magva a marxista proletár párt keletkezésével és fejlődésével összefüggésben.

Mindazok az alapeszmék, amelyekből a leninizmus — mint az új történelmi kor szak marxizmusa — kifejlődött, dialek-

tikusan a lenini tan egyik központi elvébe torikollanak: az elmélet és a gyakorlat egységének eszínéjébe. Az elmélet és a gyakorlat egysége a marxizmus—leninizmus egész tudományosságának és ezért a marxi—lenini filozófia tudományosságának is legmélyebb alapja. Az elmélet és a gyakorlat egysége következetes megvalósítása alakította ki a marxista elméletnek azt a sajátos jellegét, amelyet az a tétel fejez ki a legtalálébban, amely szerint a marxizmus tudományos ideológia.

Az elmélet és a gyakorlat egysége azért valósulhat és valósul is meg a marxista filozófiában, mert ez a filozófia a természet, a társadalom, a gondolkodás fejlődése általános törvénycinek tudománya, és ugyanakkor a munkássosztály ideológiája is. Az elmélet és a gyakorlat valódi dialektikus egysége kibékíthetetlen ellentmondásban áll az elméleti tételeknek a gyakorlatra való ráerőszakolásával és ugyanakkor az elméletnek a gyakorlattól való elválasztásával. A lenini felfogás az elmélet és gyakorlat egységének fényében nemcsak az elméleti problémákat vizsgálja és oldja meg, hanem az ember viszonyát is az egész valósághoz. Az ember tudata (legjobban a tevékenység eszközeivel kifejezve) visszatükrözi a valóság lényegét, annak törvényeit; ugyanakkor a tudat a valóságnak nem közvetlen kifejezése, és nem is azonos a természettel. Leninek ez a gondolata képezi az alapot a lehetőség és valóság viszonya kérdésének megoldásához, a társadalom által felállított célok és a reális emberi cselekedet közötti viszony megoldásához. A marxista elmélet a gyakorlatot mint a megismerési folyamat és minden tudatos emberi cselekvés egyik alapvető mozzanatát értelmezi; a gyakorlat a megismerésnek nem csupán „előfeltétele”, a megismerés a gyakorlattal szemben nemcsak „szemlélet”.

Az elmélet és a gyakorlat egysége mindenoldalú megoldásának fő célja Lenin elméleti műveiben az volt, hogy biztosítsa: a marxizmus mindig útmutatás a cselekvéshez, a világ megváltoztatásához.

„A kommunista pártok nyilatkozata” a munkásmozgalom jelenlegi körülményei között az elmélet és a gyakorlat egységének közvetlen bizonyítéka a marxista pártok tevékenységében.

A. Kolman: A természettudományok fejlődésének törvényszerűségéről. 3. szám 318—325. o.

A természettudomány fejlődésének fő ösztönzője a társadalom anyagi szükségleteinek kielégítése. Ez a fejlődés azon köve-

telmények hatására valósul meg, amelyeket a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődése, a technika, a gazdaságtan és a kultúra vetnek fel.

A természettudomány fejlődésének első, fő törvényszerűsége a jelenségtől a lényeg felé haladó megismerés, az egyik lényegtől a másodikhoz, a mélyebbhez haladó megismerés. De, ez a fejlődés nem redukálható egy alaptörvényre. A természettudomány fejlődése bizonyos értelemben viszonylag önálló; a tudományos felfedezések gyakran kifejezetten megelőzik a gyakorlat követelményeit. A tudományos gondolkodásnak ez a technika fejlődésére gyakorolt ösztönző hatása különösen azon a fejlődési fokon nyilvánul meg, amelyen a tudományos munka önálló elfoglaltsággá válik. A természettudományok fejlődése nagyjában és egészében három szakaszon megy keresztül: az első az empirikus adatok összegyűjtése — fő módszere a megfigyelés és az osztályozás —; a továbbiakban ezeket az adatokat mérések és kísérletek segítségével kibővítik; végül a hipotézisekből keletkező elméleti általánosítások mind nagyobb szerepet kapnak.

A természettudományok fejlődése általában párhuzamosan halad a társadalom gazdasági fejlődésével — az eltéréseket elsősorban az osztálytársadalom befolyása idézi elő. Ezeknek az eltéréseknek amplitúdója viszonylag annál nagyobb, minél absztraktabb az adott tudomány, minél speciálisabb az adott terület, és minél rövidebb a megvizsgált időszak.

A természettudományok fejlődése összhangban megy végbe a materialista dialektika általános törvényeivel, a belső ellentmondások harcával. Nem ismer azonban ugrásokat és megszakításokat. Az egyik tudományos elméletnek a másik helyébe való lépésével ugyanakkor fennmaradnak a belső összefüggések.

A természettudományok fejlődése a társadalmi ideológia befolyása alatt megy végbe, és ezt befolyásolja, miközben visszahat rá. Az idealista filozófia negatív ideológiai befolyást gyakorol a tudományra, amennyiben általában vagy lebecsüli a tudományos munka kísérleti oldalait, és túlbecsüli elméleti oldalait, vagy fordítva. A materialista filozófia hozzásegíti a tudományokat az esetek túlnyomó többségében ahhoz, hogy megtalálják a helyes utat a valóság mély megismeréséhez.

A szocialista és méginkább a kommunista társadalomban a tudomány alá van rendelve a dolgozók növekvő anyagi és kulturális szükségletei maximális kielégítése feladatainak. Ezért elsősorban konstruktív célokat szolgál. A szocialista társadalom tudományra arra hivatott, hogy aktívan

vegyen részt a szocializmus felépítésében, és ezáltal meggyorsítsa az egész emberiség haladását.

J. Popelová: A marxista etika tárgya, fel fogása és helye a tudományokban. 4. szám 495—514. o.

Az etika nálunk eddig az egyik legkevésbé művelt filozófiai diszciplína. Ennek oka elsősorban az, hogy idegenkedünk attól a valódi problémáktól megkerülő és hazug moralizálástól, amely az imperializmus korszakának burzsoázijára jellemző.

Ez a túlzó etizálás nemcsak a burzsoázia hanyatló korszakára, hanem általában a hanyatló korszakokra jellemző. Az uralomra lépő osztály a filozófiai problematikát mint oszthatatlan egészt értelmezi, mert ezt a problematikát közvetlenül a létharc erőszakolja rá.

A szocialista építéshez való átmenetnél a marxista munka fejlődése az etikában teljesen törvényszerű volt, és megfelelt a szocialista építés sürgető szükségleteinek. Éppen ilyen törvényszerűen vezetnek ezek a szükségletek napjainkban az elmélet kidolgozása iránti fokozottabb érdeklődéshez. Az idealista etika elméletek ellen folytatott harc és az erkölcsi nevelés elméleti megalapozása egyaránt szükségessé teszi a tudományos etika mélyreható kidolgozását.

A szerző úgy definiálja az etikát, mint az erkölcsi viszonyok (a társadalmi viszonyok egyik fajtájának, esetleg aspektusának a társadalmi tudat egyik formájának) tudományát. Az erkölcsi viszonyok szükségképpen objektíve kifejezésre jutnak az erkölcsi magatartásban, tettekben és szokásokban. Az erkölcsi viszonyokat és erkölcsi tetteket — eltérően az egyéb társadalmi viszonyoktól és cselekvési formáktól — az jellemzi, hogy az erkölcsi jó és rossz szempontjából történő értékelést tartalmazznak, és erkölcsi normák irányítják őket. Szubjektíve az erkölcsi cselekvést erkölcsi érzések, meggyőződés, erkölcsi akarat és jellemvonások kísérik.

A szaktudományok többé-kevésbé filozófiai jellegűek lehetnek aszerint, hogy milyen mértékben kell támogatniuk az adott fejlődési szakaszban a konkrét megoldásokat, hogy általános megoldások legyenek. Világos, hogy az etika nagymértékben filozófiai természetű. A filozófiai alapkérdések megoldásától függ ugyanis az etikai értékek rendszerének megállapítása. A marxista etika szükségképpen hangsúlyozza a dialektikus és történelmi materializmus alapelveitől való függőségét.

A marxizmus szerint mind az erkölcsi jelenségek, mind pedig az etikai elméletek

a gazdasági-társadalmi feltételektől függenek. Az antimarxista irányzatokban az etikai szférának a politikai fölé való helyezése valójában az erkölcs társadalmi feltételezettségének tagadását jelentette és jelenti.

A társadalmi történetés egyes formái számára az is jellegzetes, hogy bennük nemcsak teljesen kötetlen törvényszerűségek jutnak érvényre, hanem az is, hogy tudatos emberi beavatkozások tárgyai, amelyek a kötetlen törvényszerűségeket szabályozzák. Ilyen tudatos szabályozás által keletkeznek a normák. A normatív diszciplína ugyanis számos társadalomtudomány jelentős alkotórésze. A legvilágosabban ez a jogtudományban és az etikában lép előtérbe, amelyeket ezért par excellence normatív tudományoknak tekintünk. De nem tekinthetünk egy társadalomtudományt sem kizárólag normatív tudománynak, mert így leegyszerűsíténénk egy bonyolult tárgyat.

Az etika számos sajátos módszertani eljárást követel, és csak ezeknek összessége és összműködése teszi lehetővé, hogy az erkölcsi jelenségeket mint a megismerés objektumait bonyolultságukban és sokoldalúságukban ragadja meg.

A művészet nemcsak az erkölcsi kapcsolatok megismerésénél, hanem az erkölcsi nevelés vonatkozásában is alapvetően fontos szerepet tölt be. Feltárja az erkölcsi élet függőségét a társadalom mozgástörvényeitől, és a művészi ábrázolás révén hozzájárul az erkölcsi tudat és erkölcsi érzések megneveléséhez.

J. Kudrna: Machiavelli állampolitikai és történeti nézeteihez. 4. szám 554—584. o.

Az eddigi marxista történetírás Machiavelliben a kezdődő polgári államelmélet tipikus képviselőjét látta. A szerző annak bizonyítására törekszik, hogy ez a felfogás nem felel meg Machiavelli belső gondolatvilágának. Ha Machiavelliben csak polgári gondolkodót látunk, úgy nem vesszük figyelembe, hogy azokban az olasz államokban is, amelyekben a burzsoázia egy bizonyos szerepet játszott, a polgári ideológia szószólói nemcsak számos kompromisszumot kötöttek a feudális osztállyal, hanem ezen felül gyöngítették a reneszánsz államélet forradalmi gondolatait, sőt, fel is áldozták ezeket a feudális ideológiának. Ha úgy interpretáljuk Machiavellit, mint polgári gondolkodót, akkor elfelejtjük azt a tényt, hogy a korabeli Olaszországban a burzsoázia még csak sporadikusan létezett, mint a kereskedelmi tőke hordozója lépett fel, és csak ezután szervezte meg a manufaktúra-termelést. Ez a felfogás nem veszi tekin-

tetbe azt a tényt, hogy Machiavelli idejében egész Olaszországban a feudális restaurációja ment végbe, a tulajdonképpeni burzsoázia még a firenzei történelemben is elvesztette jelentőségét. Machiavelli általánosította a firenzei köztársaság 1494—1512 tapasztalatait, ahol a döntő szerepet a popolo játszotta, azaz gyakorlatilag a céhek és kereskedelmi társaságok tagjai, akik nem sorolhatták magukat az uralkodó kereskedői oligarchiához. Machiavelli az olasz polgárság (popolo) ideológusainak azon gondolatait rendszerezte, amelyekkel az olasz városi kommunák legvirágzóbb korában találkoztunk; de nemcsak ezt rendszerezte. Ugyanakkor a gondolatokat továbbfejlesztette a forradalmi polgárság (popolo) érdekében. A kommunális periódus ideológusaitól ott tér el, ahol a signoria antifeudális jellegét kiemeli. A szerző megvizsgálja a „popolo” államelméletének politikai célját, és ezeket a következőkben foglalja össze:

1. Kölcsönös elismerés az egyenlőség alapján,

2. A magántulajdon biztosítása,

3. Az egységes törvényhozó hatalom megteremtése, a közvetlen árutermelők zavartalan érintkezésének biztosítása érdekében.

E követelések alkotják egyben Machiavelli koncepciójának magvát. E követelések azonban a későbbi polgári ideológiában továbbéltek; ezért hasznosították Machiavelli gondolatait a polgári államelmélet különböző fejlődési szakaszaiban is.

Z. Mlynár: Lenin gondolatai a parlamentarizmus leküzdéséről és saját történelmi tapasztalataink. 6. szám 843—863. o.

Lenin elméleti-kritikai elemzését a parlamentarizmusról (a polgári társadalom által osztályszerűen meghatározott politikai szervezet) gyakran csak az állami szervek rendszerének kérdésére korlátozzák (különösen „a hatalom megosztása” elvének bírálatára). A társadalmi politikai szervezetnek történeti fejlődése Csehszlovákiában már az 1945—1948. években (és az utóbbi években 1956 után) gyakorlatilag megmutatta, hogy a parlamentarizmus leküzdése sokkal szélesebb feladat. Elsősorban az uralkodó osztály új rendszerének (a parlamentarizmussal szembenálló) kialakításáról van szó — a kommunista párt vezetésével.

A szocializmus építésének történeti tapasztalata Csehszlovákiában bizonyítja, hogy a parlamentarizmus lenini elméleti kritikájának előbb említett korlátozott felfogása helytelen. Valójában Lenin művei a

parlamentarizmusnak sokkal mélyebb elméleti bírálattal tartalmazzák.

E lenini koncepció egyik alapvetően új eleme, hogy minőségileg új, a parlamentarizmussal ellentétes szellemben fogja fel a kisebbség alárendelését a többségnek az államban. A parlamentarizmus leküzdése abban áll, hogy „a többség” és „kisebbség” itt osztálytartalmú, társadalmi többséget és kisebbséget jelentenek. A kisebbség alávetése a többségnek a szocialista demokráciában feltételezi, hogy fennáll a lehetőség: a társadalmi ellentétek sajátos szociális alakjukban kifejezést nyernek a társadalom politikai szervezete révén, és ugyanakkor ezek az ellentétek megoldhatók a részérdekeknek az egész társadalom általános érdekeivel összhangban álló tudatos kielégítése alapján.

Az ezt az irányvonalat megvalósító politika állandóan növekvő mértékben bevonja a dolgozókat a társadalmi ellentmondások megoldásába, s egyidejűleg szüntelenül erősíti a marxista-leninista

párt vezetőszeropét. Ebben a politikában rejlik azoknak a rendszabályoknak lényege is, amelyeket Csehszlovákiában 1960-ban valósítottak meg, és amelyek a szocialista demokrácia további fejlődését célozzák.

A parlamentarizmus lenini elméleti bírálataának helyes felfogása szükségképpen revizionistaellenes és ugyanakkor a dogmatikus felfogás ellen is irányul. Az 1917–1919-es évek történeti körülményei között a parlamentarizmus és a szovjet típusú rendszer közötti konfliktus közvetlenül visszatükrözte az antagonisztikus osztálykonfliktust a proletariátus hatalomra jutásának időszakában. Más történeti feltételek kiszélesíthetik a parlamentarizmusnak a proletariátus által való felhasználhatóságának korlátait, egészen addig, hogy segítségével megragadják a hatalmat. Ez azonban nem szünteti meg a parlamentarizmus teljes leküzdésének történeti elkerülhetlenségét a tömegek szocialista mozgalmának meghatározott fejlődési szakaszán.

E szám szerzői:

Molnár László, a debreceni Orvostudományi Egyetem Filozófia Tanszékének tanszékvezető docense

Szabó András, az MTA Filozófiai Intézet Dialektikus Materializmus csoportjának vezetője

Elek Tibor, a Műszaki Egyetem rektorhelyettese

Nikolaj Iribadzsakov, a Bulgáriában megjelenő *Novoe Vremja* c. folyóirat fő-szerkesztője

Benedikt Szvetlána, aspiráns

Pogány Róbert, a Kossuth Kiadó szerkesztője

Szabó Gábor, a Pártfőiskola tanára

Csirszka János, a Munkaügyi Minisztérium Módszertani Intézetének munkatársa

Farkas Endre, az ELTE Történelmi materializmus Tanszékének tanársegéde

Volczer Árpád, az ELTE Történelmi materializmus Tanszékének adjunktusa

A jelenkor és a marxista filozófia fejlődése

WIRTH ÁDÁM

Nem egészen egy esztendő leforgása alatt a kommunista világmozgalom két nagy jelentőségű dokumentuma látott napvilágot. Az elmúlt év végén jelent meg a *kommunista és munkáspártok második Moszkvai Nyilatkozata*, nyolc hónappal ezt követően, ez év derekán pedig nyilvánosságra hozták a *Szovjetunió Kommunista Pártja programtervezetét*, amelyet a *XXII. kongresszus* megvitatott és az *SZKP új programjaként* elfogadott. Mindkét dokumentum megjelenése olyan történelmi esemény volt, amely méltán vonta magára nemcsak a kommunista mozgalom, de az egész világ közvéleményének figyelmét, és egészen rövid idő távlatából is teljes biztonsággal megállapíthatjuk, hogy lényeges befolyást gyakorolt az egész világfejlődésre. Ez a két dokumentum egyben a marxista—leninista gondolkodás fontos mérföldköve is. Az az érdeklődő fogadtatás, amelyben barát és ellenség egyaránt részesítette; mutatja, hogy végre a múlté az az idő, amikor a marxizmus—leninizmus tanításait el lehetett hallgatni, el lehetett titkolni a nagy tömegek előtt, száműzni lehetett a politikai és tudományos élet fórumairól. A marxista-leninista írások közül egyetlen egy sem terjedt el olyan gyorsan és széles körben az egész világon, mint ez a kettő, hirdetve mindenütt a marxista—leninista elmélet erejét és életrevalóságát. Ma már a marxizmus legelszántabb ellenfelei is — gyakran éppen azzal a dühvel és ideológiai eszközeiknek kétségbeesett koncentrálásával, amellyel a marxizmus minden új megnyilvánulását támadják — kénytelenek elismerni azt a tényt, hogy a marxizmus—leninizmus elmélete korunk legjelentősebb, legátfogóbb és legbefolyásosabb tanítása.

Az antimarxizmus különböző irányzatainak még nem is olyan régen fő ideológiai fegyvere az a mesterségesen létrehozott és széles körben terjesztett legenda volt, hogy a marxizmus, mint a XIX. század terméke, ma már elavult, nem képes többé választ adni korunk új problémáira. Így próbálták a marxizmus tudományos tanításait — miután azt megsemmisíteni sem terrorral, sem agyonhallgatással, sem tudományos érvekkel nem tudták — múzeumba küldeni, illetve olyan revízió alá venni, mely azokat forradalmi tartalmuktól megfosztaná. A Moszkvai Nyilatkozat és az SZKP új programja csattanós válasz volt ezekre a mesterkedésekre és beszédes bizonyítéka annak, hogy a marxizmust nem lehet múzeumba tenni, a marxizmus élő, eleven tanítás, amely korunk legégetőbb problémáira ad tudományos választ, s az egyedüli tudományos elmélet, amely erre képes. A marxizmus megszületése óta eltelt több mint egy évszázad meggyőző próbája volt a marxizmus helyességének, napjainkban pedig, amikor a történelmi fejlődés sodrása még hevesebb lett, a társadalmi változások fonala még bonyolultabbá vált, minden eddigénél világosabban megmutatkozik a marxizmus ereje, az a képessége, hogy nem-

csak eligazítást ad a társadalmi jelenségek bonyolultságában, de tudományosan megalapozott, biztos vezérfonal a forradalmi cselekvéshez is.

A marxista—leninista alkotó gondolkodásnak ezek a történelmi jelentőségű megnyilvánulásai arra köteleznek minden marxistát, a marxista elméleti, tudományos és propaganda munka valamennyi ágának dolgozóját, hogy a marxizmus—leninizmus legújabb eredményeihez igazítsa saját munkáját, ennek fényében kritikusan és önkritikusan vizsgálja meg tevékenységét, használja fel mindazt az elméleti eredményt, erőforrást, műnicíót és ösztönzést, amely ezekben a történelmi dokumentumokban van, összpontosítsa minden erejét az ott megjelölt történelmi feladatok megoldására. Nincs az elméleti munkának egyetlen területe sem, — akár a politikai gazdaságtan, akár a marxista filozófia, akár a történettudomány vagy bármely más marxista társadalomtudomány fejlődéséről van szó — amelyre ne lennének döntő hatással ezek a marxista politikai gazdaságtan, filozófia stb. legújabb eredményeit is magukban foglaló történelmi dokumentumok.

A marxista filozófia fejlődése szempontjából ismételten választ kaptunk arra az alapvető kérdésre: hol keressük a filozófia fejlődésének fő útját, a tudálékos spekulációk, a tudományos sznobizmus és arisztokratizmus áporodott levegőjében, távol az élet sodrától, a gyakorlat izgalmaitól és izgató követelményeitől, — vagy a forradalmi gyakorlat sűrűjében, annak feladataival birkózva, tapasztalatait általánosítva, a filozófiai munkát fenntartás nélkül a forradalmi fejlődés szolgálatába állítva? A Moszkvai Nyilatkozat és az SZKP programtervezete azt bizonyítja, hogy a marxista filozófia számára csak ez az utóbbi út járható. A marxista—leninista elméleti gondolkodás — s ezen belül a marxista filozófia — legyőzhetetlen ereje többek között éppen abban van, hogy a forradalmi gyakorlattal való elszakíthatatlan kapcsolatban fejlődik, azt tükrözve és szolgálva, mindig a jelenkor alapvető problémáira keres és talál választ.

Korunkban az emberiség három alapvető problémával áll szemben:

Az *első probléma* a társadalmi fejlődés irányát veti fel. Hogyan jut el az emberiség az egyre elviselhetetlenebb ellentmondásokban vergődő kapitalista társadalomból az új osztálynélküli, szocialista, illetve kommunista társadalomba, amely megszabadítja az embereket a kizsákmányolás minden formájától? Milyen távlatokat nyit az emberiség számára az új, kommunista társadalom?

A *második probléma* a háború és a béke kérdése. El tudja-e kerülni az emberiség a minden eddiginél pusztítóbb világháború borzalmaival, milyen reális erők biztosítják a békét, milyenek a béke megőrzésének perspektívái a közelebbi és a távolabbi jövőben?

A *harmadik probléma* a gyarmati elnyomás alatt szenvedő, a szabadságukért és függetlenségükért harcoló népek sorsa. Hogyan szabadulnak meg ezek a népek a gyarmati elnyomás igájától, majd pedig hogyan tudják felszámolni azt az évszázados gazdasági és kulturális elmaradottságot, amely elsősorban az imperialista kizsákmányolás következménye?

Ezekre a problémákra adnak tudományosan pontos, a jelenlegi világ-helyzet, a társadalmi viszonyok változásainak, a társadalmi erők mozgásának beható vizsgálatán, a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek elmélyült elemzésén alapuló választ a kommunista mozgalom nagy jelentőségű dokumentumai. Korunk égető problémáira nem lehetett kész sémák alapján, ismert igazságok elvont ismételtetésével válaszolni. A tények, a valóság tudományos

vizsgálatára, elmélyült gondolkodásra, a marxizmus—leninizmus alkotó alkalmazására és továbbfejlesztésére volt szükség. Ennek a munkának a során a marxista—leninista tudomány még mélyebbre hatolt a társadalmi összefüggések, a társadalmi törvényszerűségek feltárásában. A marxista—leninista világnézet — mint már annyiszor — most is kiállta a próbát, a kommunista világmozgalom forradalmi elmélete és dialektikus módszere még jobban megszilárdult és újabb tapasztalatokkal gazdagodott. Mindez nemcsak a marxista filozófia nagy erejét és új eredményeit jelzi, de egyben megmutatja a marxista filozófia fejlődésének irányát is. Azt bizonyítja, hogy a marxista filozófia csak a kommunista világmozgalom szerves részeként, korunk alapvető problémáival való eleven kapcsolatban fejlődhet, úgy, hogy tudományos vizsgálatainak középpontjába a legfontosabb kérdéseket, korunk alapvető problémáit állítja.

Filozófiai frontunk helyzetét és feladatait másfél évvel ezelőtt megvitatta a kommunista filozófusok aktívája, ahol iránymutató dokumentum született a filozófiai munka számára. Megelégedéssel állapíthatjuk meg, hogy ez a dokumentum az említett követelmény szempontjából helyesen állapította meg a filozófiai munka irányát. A tézisek, amelyek „A filozófia lenini pártosságáért” címet viselik, a pártosság egyik legfontosabb követelményeként emelik ki, hogy figyelmünket elsősorban a munkásosztály, a párt harcai szempontjából legfontosabb kérdésekre kell irányítani. „A filozófia pártossága — mondják a tézisek — az a meggyőződés, elhatározás és magatartás, mely a tudományos munka egészét a szocializmus, a kommunizmus győzelméért vívott küzdelem szolgálatába állítja.”

Ennek a felfogásnak megfelelően a tézisek a marxista—leninista elmélet és ezen belül a filozófia mai fejlődését meghatározó tényezőket korunk alapvető problémáiban keresték és elsősorban három tényezőre mutattak rá. *Elsősor* : a két társadalmi rendszer világméretű küzdelmére és az ezzel kapcsolatos ideológiai harcra. *Másodszor* : a hazánkban végbemenő történelmi változásokra, társadalmunk fejlődésére (ami a magyar marxista filozófusok feladatainak sajátosságait meghatározza). *Harmadszor* : a tudomány és a technika fejlődésére. A tézisek megjelenése óta eltelt idő kevés ahhoz, hogy a megjelölt irányban megindított munka részletes eredményeiről számot adjunk. A filozófiai élet legfontosabb területein ebben a szellemben kezdődött meg a munka. Tükröződik ez az egyes intézmények tudományos terveiben és a filozófiai irodalomban, többek között a Filozófiai Szemlében is. Javulás mutatkozik a filozófiai propagandában, az egyetemi filozófiai oktatásban is. De nem lehetünk megelégedve ennek a munkának a céltudatosságával és lendületével. Nem egy magyar filozófusnak bátrabban és önkritikusabban kellene szakítania korábbi — éveken keresztül beidegződött — szemléletével, amely a jelenkor problémáitól elforduló arisztokratizmus, az elavult sémákhoz ragaszkodó dogmatizmus, a marxizmus—leninizmus pártosságát csorbító álobjektivizmus formájában akadályozza a napirenden levő feladatok megoldását.

A nemzetközi kommunista mozgalom nagy jelentőségű dokumentumai még jobban megerősítenek bennünket abban, hogy a filozófiai tézisekben kitűzött feladatokat nem lehet kampány feladatoknak tekinteni, amelyeket egy-két látványos gesztussal elintéztnek tekinthetünk, nem időleges — az aktuális politikai helyzet által megkövetelt — kitérőről van szó, hanem a marxista—leninista filozófia fejlődésének fő irányáról, tehát a marxista filozófusok alapvető és hosszú időre szóló feladatairól.

*

A Moszkvai Nyilatkozat és az SZKP új programja nemcsak a marxista—leninista filozófia fejlődésének fő irányában ad eligazítást, de konkrétan is kijelöli azokat a kérdéseket, amelyek jelenleg a marxista—leninista elméleti gondolkodás középpontjában állanak, összefoglalja és általánosítja ezekben a kérdésekben a marxista gondolkodás eddigi eredményeit és ösztönzést ad a további elmélyült filozófiai, közgazdasági, történelmi stb. tudományos elemző munkához.

Ilyen kérdés korunk fő tartalma és jellegzetessége. Ennek a kérdésnek alapvető módszertani jelentősége van az összes többi probléma szempontjából, hiszen helyes tisztázása kulcsot ad azok megközelítéséhez is. Érthető tehát, hogy ebben a kérdésben különösen fontos az elvi tisztázottság és következetesség. Már az 1957-es Moszkvai Nyilatkozat megállapította, hogy korunk fő tartalma a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet, amely a Nagy Októberi Szocialista Forradalommal kezdődött el. Az 1960-as Nyilatkozat megerősítette ezt a tételt és kiegészítette azt korunk fő jellegzetességének jellemzésével. Korunk fő jellegzetessége — állapította meg —, hogy a szocialista világrendszer az emberi társadalom fejlődésének döntő tényezőjévé válik. „Az emberi társadalom történelmi fejlődésének fő tartalmát, fő irányvonalát és fő sajátosságait korunkban a szocialista világrendszer, azok az erők határozzák meg, amelyek az imperializmus ellen, a társadalom szocialista átalakításáért harcolnak. Az imperializmus semmiféle erőlködése nem állíthatja meg a történelem előrehaladását. Létrejöttek a szocializmus további döntő győzelmének szilárd előfeltételei. A szocializmus teljes győzelme elkerülhetetlen.”

Korunk fő tartalmának és jellegzetességének további elemzése és részletes kibontása a marxista elméleti munka fontos és bonyolult feladata. Ismeretes, hogy ebben a kérdésben különféle helytelen, antimarxista, revizionista és dogmatikus, vagy kifejezetten polgári nézeteket kell visszaverni. A revizionizmus egyik fő elméleti bázisa volt 1956-ban az a gondolat, amely korunk fő tartalmából éppen a leglényegesebbet, a kapitalizmus és a szocializmus növekvő jelentőségű harcát, a szocializmus előretörését zárta ki, illetve helyezte át a távoli jövőbe és korunk alapvető ellentmondását valamiféle általános demokratizmus és antidemokratizmus, a háború és a béke ellentmondásában jelölte meg. Korunk fő tartalmának ilyen szemlélete nemcsak a szocialista világrendszer és a szocializmusért harcoló összes erők világtörténelmi szerepével szemben tesz vakká, de lehetetlenné teszi a béke és a demokrácia védelméért vívott harc reális feltételeinek és perspektívájának a megértését is. Az ilyen felfogást tehát mint elméletileg helytelent és politikailag káros el kellett vetni.

Nem segít korunk tartalmának mélyebb megértésében az a dogmatikus felfogás sem, amely látja ugyan a kapitalizmus és a szocializmus harcát és helyesen hangsúlyozza ennek meghatározó jelentőségét, de ezt a harcot elvontan szemléli, nem ismeri fel ennek összefüggéseit olyan kérdésekkel, mint a háború és béke problémája, a demokrácia védelme a monopóliumok reakciós uralmával szemben, a nemzeti függetlenségi mozgalmak fellendülése. Korunk fő tartalmának kiemelése nem jelentheti, hogy mindezekről a kérdésektől — a szocializmus világméretű előretörésének konkrét történelmi feltételeitől — eltekintünk. Ellenkezőleg arra van szükség, hogy kimutassuk a kapitalizmus és a szocializmus harcának szoros összefüggését mindezekkel a problémákkal és korunk fő tartalmát a maga konkrétságában és sokrétűségében vizsgáljuk. Erre mutat példát a Moszkvai Nyilatkozat és az SZKP programjának nemzetközi része.

Korunk fő tartalmát igyekeznek meghamisítani a burzsoá ideológia különféle képviselői a Vatikántól kezdve a marxizmusnak ma már nyíltan hátatfordító szociáldemokrata reformistákig. Akadnak közöttük, akik mit sem törődve a tényekkel a kapitalizmus nagy lehetőségeiről, várható általános fellendüléséről beszélnek és nyíltan védelmezik a kapitalizmust, harcos „kiáltványokat” szerkesztenek a védelmében. Mások már felismerték, hogy egyre reménytelenebb nyíltan védelmezni a kapitalizmust, s ezért a kapitalizmus „transzformációját” hirdetik. Azt állítják, hogy a kapitalizmus gyökeresen megváltozott, igazságtalan kizsákmányoló társadalomból „népi” kapitalizmussá vált. Jellemző, hogy gombamódra szaporodnak a különféle reakciós utópiák, amelyek a „kevert” társadalom és a „népi” kapitalizmus előnyeit hirdetik a valódi szocializmussal szemben. „Az imperializmus ideológusai, reformista és revizionista cinkostársaikkal egyetemben, különös súlyt helyeznek arra, hogy meghamisítsák korunk jellegét — hívta fel a figyelmet Hruscsov elvtárs. — Ennek a hamisításnak egészen határozott célja van: a nép nagy tömegeit megzavarni, a forradalmi útról letéríteni, az imperializmus szekeréhez láncolni, a dolgokat olyan színben feltüntetni, mintha a kapitalizmus nem az utolsókat rúgná, hanem éppen a szocializmusba való szándékos, „evolúciós” belenövést hajtaná végre. Ez a kapitalizmus úgynevezett „átalakulásának” hírhedt elmélete... Magától értetődik, hogy ezeket az ideológiai diverziókat le kell lepleznünk, s szembe kell állítanunk velük a korszakról adott tudományos jellemzésünket.”

A korszak jellegéről, fő tartalmáról, a fejlődés irányáról folyó vitában a mi oldalunkon van a marxizmus—leninizmus elmélete, amely lehetővé teszi a helyzet tudományos elemzését és a tudományos előrelátást, kristálytiszta érveket ad a vitához s ezért legyőzhetetlen fegyver az ideológiai harcban. De még az elméleti érveknél is súlyosabban esik a latba a szocializmus diadalmas valósága, amely egyben megerősíti és gazdagítja elméleti érveinket is. A fejlődés irányának problémája ma már nem csupán elméleti kérdés: a szocializmus győzelmes előrenyomulása történelmi tény, a kommunista társadalom felépítése pedig nem csupán távoli végcél, hanem elérhető gyakorlati feladat. Ez tükröződik az SZKP nagyszerű programjában is.

Az SZKP harmadik programját a párt első két programjának a megvalósítása előzte meg. Ennek során a szocializmus, amelynek elkerülhetetlenségét Marx és Engels tudományosan megjövendölte, a szocializmus, amelynek építési tervét Lenin kidolgozta, a Szovjetunióban valósággá vált. A szocializmus megvalósítása a Szovjetunióban felmérhetetlen gyakorlati és elméleti jelentőséggel bír a világ összes népei számára. Itt gyülemlettek fel először gyakorlati tapasztalatok a szocializmus felépítésére vonatkozóan, itt lehetett először a gyakorlatban ellenőrizni a tudományos szocializmus elméletének helyességét és továbbfejleszteni ezt az elméletet a szocializmus építésének viszonyai között. „A szovjet nép önfeláldozó munkájának, a Szovjetunió Kommunista Pártja elméleti és gyakorlati tevékenységének eredményeképpen az emberiség egy megvalósult szocialista társadalommal és a szocializmus építésének gyakorlatban a kipróbált tudományával gazdagodott.” Ez a „nyereség” az emberiség számára ma is kiapadhatatlan forrása a marxista-leninista elmélet alkotó fejlődésének, a marxista teoretikusok elsőrendű kötelessége behatóan tanulmányozni és elemezni a világ első győztes szocialista forradalmának tapasztalatait.

A második világháború után az első győztes szocialista forradalmat újbak követték. Az európai és ázsiai országokban végbement szocialista forra-

dalmak sorozatát a program a világtörténelem legnagyobb eseményének nevezi 1917 óta. A szocializmus már nem egy állam kereteiben fejlődik: létrejött a szocialista világrendszer. Az új szocialista országok létezése és fejlődése ismételtén igazolta, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom tapasztalatai nem egyedülállóak és nem csupán egy nemzet fejlődésére érvényesek. A történelem igazolta, hogy a szocialista forradalomnak és a szocializmus építésének több olyan *fő törvényszerűsége* van, amely egyformán érvényes a szocializmust építő minden országra. Megismerni ezeket a törvényszerűségeket, elsajátítani alkalmazásuk tudományát, tanulmányozni alkalmazásuk konkrét feladatait az egyes országokban a szocializmus építését vezető kommunista pártok központi feladata, melynek megoldásához az ideológiai front munkásainak tevékenyen hozzá kell járulniuk. Ez a munka a legfontosabb mozgatórugója a marxista filozófia fejlődésének is. Különösen a történelmi materializmus előtt állnak jelentős feladatok. Ezen a helyen még csak felsorolni sem lehet azokat a kérdéseket, amelyek a történelmi materializmus alkotó alkalmazását és továbbfejlesztését követelik meg. Csak megemlítünk néhányat ezek közül.

A történelmi materializmus művelőinek az eddigénél nagyobb figyelmet kell fordítaniuk a szocialista világrendszer fejlődéstörvényei vizsgálatára. A szocialista világrendszeren belül nemcsak az egyes országokban jönnek létre új típusú társadalmi viszonyok, új társadalmi viszonyok jönnek létre a szocialista országok között is, a társadalmi fejlődés törvényei sajátos közegben érvényesülnek. Ezek tudományos megismerése fontos elméleti feladat. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme mellett újabb szocialista forradalmak győzelme lehetővé teszi, hogy szélesebb alapokon vizsgáljuk az osztályharc törvényszerűségeit és sajátosságait a szocializmus építésének időszakában. Ezeknek a tapasztalatoknak az elméleti feldolgozása nemcsak az adott országok további szocialista fejlődése szempontjából jelentős, de igen fontos a többi országok számára is, amelyek még a szocialista forradalom előtt állnak. A szocialista világrendszer országaiban a szocializmus végérvényesen győzött. Több országban már lerakták a szocializmus alapjait, más országokban pedig a közeljövőben rakják le. A szocializmus felépítésével ezekben az országokban is befejeződik a szocializmusba való átmenet korszaka. Az eddigénél is bővebb anyag áll rendelkezésünkre az átmenet törvényszerűségeinek az átmeneti korszak és a felépült szocializmus viszonyának vizsgálatához.

A szocialista forradalom fejlődése nemcsak a szocialista világrendszer országaiban vet fel új kérdéseket. Az élet a szocialista forradalom perspektíváit feszegeti a többi országokban is és ez megfelelően tükröződik a kommunista világmozgalom történelmi jelentőségű dokumentumaiban. Mind a Moszkvai Nyilatkozat, mind pedig a program nagy figyelmet fordít a szocialista forradalom kérdéseinek a fejlett tőkés országokban. Ezekben az országokban a szocialista forradalom sok vonatkozásban más feltételek között érlelődik, mint azokban az országokban, ahol korábban diadalmaskodott, noha az alapvető törvényszerűségek itt is közösek. Nyilvánvaló, hogy ebből a helyzetből számos kidolgozásra váró elméleti feladat következik. Megint más módon vetődnek fel a kérdések a volt gyarmati és a gazdasági fejlődésben elmaradott országokban. Ezeknek az országoknak a nem kapitalista fejlődés útján való haladása, egyike azoknak a problémáknak, amelyek megoldása nagy szerepet játszik a marxista—leninista elmélet alkotó fejlődésében.

A szocializmus nagyszerű sikerei a Szovjetunióban és a többi szocialista országban lehetővé teszik, hogy a marxista—leninista gondolkodás az eddigi

tapasztalatok általánosítása mellett messzebb tekintsen előre is, a kommunizmus teljes győzelme felé. Az SZKP új programjának kidolgozásával a kommunizmusról szóló tudományos tanítás új fontos fejezete nyílik meg.

A program a marxizmus történetében először a kommunizmus sokoldalú tudományos meghatározását adja. „A kommunizmus osztály nélküli társadalmi rendszer, amelyben a termelési eszközök egységes köztulajdonban vannak, ahol megvalósul a társadalom valamennyi tagjának teljes társadalmi egyenlősége, ahol az emberek sokoldalú társadalmi fejlődésével együtt az állandóan fejlődő tudomány és technika alapján nőnek a termelőerők, ahol a társadalmi gazdagság minden forrása teljes bőségében buzog és megvalósul a nagyszerű elv: „Mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint.” A kommunizmus a szabad és öntudatos dolgozók magas szervezetségű társadalma, amelyben megszilárdul a társadalmi öngazgatás, a társadalom javára végzett munka mindenki számára elsődleges létszükségletté, felismert szükségsszerűséggé válik, képességeit mindenki a leghasznosabban fogja gyümölcsoztetni a nép javára.”

A kommunizmus győzelmének programja tudományos terv, amelyben a társadalom törvényszerűségeinek mély ismerete testesül meg, amelynek minden tétele a marxizmus—leninizmus gyakorlatban kipróbált tanításaira, s a tények tudományos elemzésére épül. Ez már önmagában is a társadalomtudományok érdeklődésének középpontjába kell hogy állítsa az SZKP programját. Az emberiség történetében először született meg a társadalom gyökeres átalakításának, a kommunizmus teljes felépítésének ilyen konkrét, a megvalósítandó feladatok határidejét is magában foglaló programja. Ez is mutatja a történelmi materializmus tanításának helyességét arról, hogy az emberi elme számára nemcsak a természet törvényszerűségei hozzáférhetők: feltárhatók és felhasználhatók a társadalmi fejlődés objektív törvényei is. S íme a kommunizmus felépítésével az ember végrehajtja az ugrást a vak szükségsszerűség birodalmából a felismert szükségsszerűség: a szabadság birodalmába. Mint ahogy az atomenergia titkának feltárása és a világűr meghódítása beláthatatlan lehetőségeket nyit meg az ember előtt a természet törvényszerűségeinek további megismerésében és a természet újabb jelenségeinek birtokbavételében, ugyanúgy a kommunizmus felépítése konkrét programjának kidolgozása és valóraváltása szélesre nyitja az utat a társadalmi törvényszerűségek még mélyebb megismeréséhez és a társadalmi folyamatok tudatos, szervezett irányításához.

Az SZKP programja a kommunizmus felépítésének konkrét tervét egy országra, a Szovjetunióra vonatkozóan dolgozta ki. A program elvi-elméleti jelentősége azonban túlnő egy ország határain, megvalósításának gyakorlati hatása kiterjed az egész emberiségre. A népek joggal látják a programban saját jövőjüket is. Különösen vonatkozik ez a szocialista országokra — köztük hazánkra — ahol a szocializmus felépítésével történelmileg rövid időn belül ugyancsak napirendre kerülnek a kommunizmus építésének feladatai. A szocialista országok ma még a fejlődés különböző fokán vannak. „A szocialista államok fejlődése az egységes szocialista világrendszer keretében, e rendszer törvényszerűségeinek és előnyeinek kihasználása azonban — állapítja meg az SZKP programja — lehetővé teszi számukra, hogy csökkentsék a szocialista építés időtartamát, és megnyitja előttük azt a távlatot, hogy többé-kevésbé egyidejűleg, egyazon történelmi korszakban térjenek át a kommunizmusra.” Ez a körülmény méginkább fokozza annak szükségességét, hogy elméleti

munkánkban már most nagyobb figyelemmel foglalkozunk a kommunizmusba való átmenet törvényszerűségeivel.

Ezeknek a törvényszerűségeknek mélyebb tanulmányozása, konkrétizálása és alkalmazása meghatározott feladatokat hárít a filozófusokra is. Nem kívánjuk ezen a helyen ezeket a feladatokat részletesen felsorolni, hiszen ezek a társadalom életének minden területén nagy számban vetődnek fel. Elég megemlíteni csak a legfontosabbakat.

A kommunizmus győzelméhez mindenekelőtt létre kell hozni a kommunizmus anyagi és műszaki alapját. A történelmi materializmus művelőinek komoly tennivalói vannak azon a téren, hogy az eddiginél részletesebben tárják fel a mély összefüggést a kommunizmus anyagi és műszaki alapja, valamint a társadalom egyéb területein végbemenő változások között, konkrétan kidolgozzák a technikai haladás társadalmi és világnézeti problémáit. A kommunizmus anyagi és műszaki alapjának létrehozásában és fejlődésében mindinkább növekszik a tudomány szerepe. A fejlődés olyan irányban hat, hogy a tudomány teljes mértékben közvetlen termelőerővé válik. A tudomány fejlődése azonban rendkívül bonyolult folyamat. A tudományos megismerés elmélyülésével részben új tudományok születnek, s fokozódik a tudományok differenciálódása, részben növekszik a különböző tudományágak együttműködésének és komplex fejlesztésének szükségessége. Ebben a helyzetben különösen nagy a filozófia, a helyes világnézet jelentősége, amely általánosítja a tudomány új eredményeit és megvilágítja a tudományos megismerés bonyolult útját, választ ad a fejlődés által felvetett világnézeti, filozófiai problémákra.

A kommunizmus anyagi és műszaki alapja létrehozásához hasonlóan számos elméleti feladatot állít a filozófusok elé a szovjet állam fejlődése és a szocialista demokrácia továbbfejlesztése is. Az SZKP programja az egész marxista államelmélet fejlődése szempontjából nagyjelentőségű megállapításokat tesz a szocialista állam fejlődésének új szakaszáról. A szovjet nép által megtett út egyik legfőbb tanulsága, hogy a szocializmus győzelmének elengedhetetlen feltétele a proletárdiktatúra megvalósítása. Ez a tanulság valamennyi kommunista párt politikájának sarkköve. „Bármilyen formában is menjen végbe az átmenet a kapitalizmusból a szocializmusba, ez csak forradalom útján lehetséges. Bármennyire különfélék is a szocializmus építésének időszakában az új, népi államhatalom formái, egy a lényegük, a *proletárdiktatúra*, amely nem más, mint az igazi demokrácia, demokrácia a dolgozó tömegek számára.” — olvashatjuk az SZKP programjában. A proletárdiktatúra a Szovjetunióban már teljesítette történelmi hivatását: biztosította a szocializmus győzelmét. A szovjet társadalomban végbement változások eredményeként az állam, amely a proletárdiktatúra államaként jött létre, népi állammá, az egész nép érdekeit és akaratát kifejező szervvé alakult át. Ezt a történelmi átalakulást és a szocialista demokrácia egész további fejlődését általánosítani kell a marxista filozófiában is.

A marxista filozófia feladatai közé tartozik az is, hogy elemezze és megvilágítsa a tudati, világnézeti-erkölcsi tényezők növekvő szerepét a kommunizmus felépítésében. Az SZKP programja sorra veszi közülük a legfontosabbakat és kijelöli ezen a területen a párt feladatait. Világos azonban, hogy a marxista filozófiában is részletesebben ki kell dolgozni a társadalmi tudat kommunista átforgalmazásának törvényszerűségeit. Vegyük például a marxista etikát. A marxista etika fejlődése szempontjából is nagyjelentőségű, hogy a program

világosan és tudományos alapokon megfogalmazta a kommunizmus építőjének erkölcsi kódexét. A marxista etikusok, filozófusok feladata azonban részletesen megvilágítani ennek az erkölcsi kódexnek az elvi alapjait, az életben tanulmányozni a kommunista erkölcs térhódítását és minden erejükkel segíteni ezt a folyamatot.

Ebből a vázlatos áttekintésből is világosan kiderül, hogy a kommunizmus felépítésének gigantikus programja milyen sokrétű, nagyszerű, de bonyolult feladatokat állít a marxista filozófiai tudomány elé. A program a társadalomtudományok és ezen belül a filozófia alapvető feladatát összefoglalóan is megfogalmazza: „Intenzíven fejleszteni kell a kutató munkát a *társadalomtudományokban*, amelyek a társadalmi fejlődés irányításának tudományos alapját képezik. E tekintetben a legfontosabb a kommunista építés gyakorlatának tanulmányozása és elméleti általánosítása, a szocializmus gazdasági, politikai és kulturális fejlődése és a kommunizmusba való átnövése fő törvényszerűségeinek tanulmányozása, a kommunista nevelés problémáinak kidolgozása.”

*

Az 1960. évi Moszkvai Nyilatkozatban és az SZKP új programjában nagy helyet foglalnak el az ideológiai harc kérdései. „A jelenlegi körülmények között — állapítja meg a Moszkvai Nyilatkozat — az ideológiai kérdések különös jelentőségre tesznek szert. A kizsákmányolók osztálya a szocializmus sikereivel a tömegek mind aktívabb eszmei megdolgozását állítja szembe, igyekszik a tömegeket a burzsoá ideológia szellemi fogságában tartani. A kommunisták abban látják feladatukat, hogy átfogó és határozott támadást indítsanak az ideológiai fronton, kiszabadítsák a néptömegeket a burzsoá ideológia minden fajtájának és formájának szellemi fogságából, egyebek között a reformizmus bomlasztó befolyása alól.” A világméreteken folyó ideológiai harc lényegét és irányát korunk fő tartalma határozza meg. Erre mutat rá az SZKP programja is: „A mai világban elkeseredett harc folyik két ideológia, a kommunista és a burzsoá ideológia között. Ez a harc a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet történelmi folyamatának visszatükröződése az emberiség szellemi életében.”

Az ideológiai harc magasfokú elméleti felkészültséget, elvi következeteséget és eszmei tisztaságot követel minden kommunistától, különösen az ideológiai front dolgozóitól. A Moszkvai Nyilatkozat és az SZKP programja közvetlen segítség is ehhez, az ideológiai harc megbízható programja és platformja. Ha ennek a két dokumentumnak a fényében vizsgáljuk a hazai eszmei küzdelmeket az elmúlt néhány esztendőben megállapíthatjuk, hogy az az ideológiai tevékenység és eszmei harc, amelyet ezekben az esztendőkben az MSZMP kezdeményezett, vezetett és inspirált, teljesen helyesnek bizonyult. A párt idejében felismerte, hogy az 1956 utáni konszolidációnak elengedhetetlen előfeltétele volt az eszmei győzelem az ellenforradalom ideológiája felett. A párt elvi következetességgel visszaverte az ellenforradalom előkészítésében és utóvédharcában nagy szerepet játszó antikommunista ideológiai támadásokat. A párt vezetésével széleskörűen kibontakozott a nacionalista ideológia kritikája, ami különösen azért jelentős, mert — az SZKP programjának szavaival — „a nacionalizmus az a fő politikai és ideológiai fegyver, amelyet a nemzetközi reakció és a belső reakciós erők maradványai a szocialista országok egysége ellen felhasználnak”. Le kellett leplezni a különféle „harmadikutás” koncepciókat is, amelyek objektíve szembenálltak a fejlődéssel. Kemény küzdelmeket

kellett folytatni — és kell folytatni ma is — a kapitalizmust megszüpítő elméletekkel, a kapitalista gazdaság helyzetét idealizáló, reformista színezetű nézetekkel, a tőkés állam lényegét leplezni próbáló „tisza demokrácia” demagóg jelszavával, a „modernizmus” címén a polgári kultúra eszményeit népszerűsítő irodalmi és művészeti törekvésekkel. Az egész ideológiai életre élénkítően hatottak a párt elméleti munkaközösségei által kezdeményezett viták, előre vitték a marxista ideológia fejlődését a Központi Bizottság, és a KB osztályainak, elméleti munkaközösségeinek olyan ideológiai anyagai, mint az MSZMP művelődéspolitikai irányelvei, a „népi” írók ideológiájának kritikai elemzése, a magyar irodalom felszabadulásutáni fejlődésének értékelése, a burzsoá nacionalizmus elleni harcról szóló tézisek, a filozófiai aktíva tézisei, irodalomkritikánk néhány fogyatékoságának bírálata stb.

A párt által vezetett ideológiai harc csak azért lehetett eredményes, mert a párt határozottan fellépett mind a revizionizmus, mind pedig a dogmatizmus ellen. A magyar kommunisták saját tapasztalataikon győződhetek meg annak az értékelésnek a helyességéről, melyet a Moszkvai Nyilatkozat adott a revizionizmus, illetve a dogmatizmus veszélyességéről. Meggyőződünk arról is, hogy nem lehet a harcot csak az egyik fronton folytatni, dogmatikus pozíciókból nem lehet leküzdeni a revizionizmust, mintahogy a dogmatizmusnak sem ellenszere a revizionizmus. A párt ezért úgy vette fel az eszmei harcot a fő veszélyt képező revizionizmus ellen, hogy egyben határozottan leszámolt a marxizmus dogmatikus eltorzításával is. A revizionizmus — ezen belül a filozófiai revizionizmus — következetes kritikája ezért az alkotó marxizmus győzelme volt. Szívós eszmei harcot követelt a dogmatikus torzítások eszmei leküzdése is. Ennek a harcnak a lényege az volt, hogy az élet minden területén — a filozófiai munkában is — végig kellett vinni azt a megújulást, amelyet az SZKP XX. kongresszusa indított el, a XX. és a XXII. kongresszus által elítélt koncepciókhoz és módszerekhez ragaszkodó konzervatív erőkkal szemben. Ezek a koncepciók és módszerek a filozófiai munkában a jelenkor tényleges problémáinak alkotó megválaszolásától való elfordulásban, a tudomány valószínű eredményeinek ignorálásában, „filozófiai” érvekkel történő elutasításában, elméleti konstrukcióknak csak idézetekből való építésében, betűragásban, a definícióknak a centrumba állításában stb. nyilvánult meg. Ezeknek a módszereknek a visszahúzó erejét nem lehetett máról holnapra megszüntetni, teljes felszámolásuk ezután is fontos feladat.

A marxizmus átfogó ideológiai előretöréséhez jelenleg kedvezőek mind a nemzetközi, mind a belső előfeltételek. A kapitalista világot a kapitalizmus általános válságának további kiéleződése jellemzi, az általános válság harmadik szakaszának pedig fontos ismertetőjegye az ideológiai válság. „A burzsoá tanok és iskolák nem állták ki a történelmi próbát. Nem tudtak és nem tudnak tudományos választ adni az élet által feltett kérdésekre. A burzsoázia ma már képtelen olyan eszméket meghirdetni, amelyek magukkal ragadják a néptömegeket. A *burzsoá ideológia súlyos válsággal küszködik.*” (Az SZKP programja). A burzsoá ideológia súlyos válságával szemben világszerte a marxizmus-leninizmus előrenyomulásának vagyunk tanúi, és azt tapasztalhatjuk, hogy jelentősen megnőtt a dogmatizmustól megszabadult, következetes és harcoss marxizmus tekintélye és vonzereje. Az ország belső helyzetét illetően az elmúlt években végbement társadalmi változások, a szocializmus építésének eredményei teremtettek kedvező feltételeket az ideológiai fejlődéshez.

Ilyen körülmények között ideológiai életünk uralkodó mozzanata a marxizmus előnyomulása, a kommunista ideológia offenzívája. A marxizmus térhódítása ideológiai életünkben azonban nem automatikusan megy végbe, a fejlődés nem egyenesvonalú, gyakran ellentmondásokon keresztül halad előre és az uralkodó tendenciát — a marxizmus általános offenzíváját — gyakran keresztezik ellentendenciák — a polgári-kispolgári ideológia ellentámadásai. „A történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy a kapitalizmus csökevényei a szocialista rendszer megeremtése után is sokáig megmaradnak az emberek tudatában” —, figyelmeztet a Moszkvai Nyilatkozat.

Ezek a csökevények még ma is bázist képeznek a polgári-kispolgári ideológia védekezéséhez és ellentámadásaihoz. Természetesen ezeknek az ellentmondásoknak a formája különbözik az 1956-os kísérletektől. Ma még nyilvánvalóbb, mint 1956-ban volt; hogy a marxizmus elleni frontális támadás teljesen reménytelen. A fő módszerük ezért — törekvés a polgári ideológia egyes áramlatainak és bizonyos revizionista felfogásoknak a rehabilitálására és ideológiai békülékenység terjesztése. Ezek a kísérletek rendszerint a társadalmi, politikai és ideológiai fejlődés reális problémáihoz kapcsolódnak de azok torz, egyoldalú értelmezését próbálják a polgári-kispolgári nézetek igazolására felhasználni.

Így pl. korunk fő tartalmának sokoldalú elemzését, a szocializmus, a demokrácia és a békéért vívott harc összefüggéseinek feltárását egyesek arra próbálják felhasználni, hogy rehabilitálják Lukács Györgynek egyszer már jogosan bírált felfogását korunk alapvető ellentmondásának természetéről, — annak ellenére, hogy ez a felfogás homlokegyenest ellenkezik a kommunista világmozgalom tudományosan kidolgozott értékelésével. A társadalmi valóság beható vizsgálatának szükségességét — ami a társadalomtudományok fejlődésének reális igénye — Szalai Sándor a polgári szociológia eszméinek becsmérlésére és terjesztésére használta fel. Azon a címen, hogy a szocialista irodalom és művészet fejlődésében előtérbe került a korszerűség problémája, sokan a polgári kultúra dekadens eszméit, annak „modernizmusát” kezdték népszerűsíteni.

A filozófiai tézisek azt a feladatot állították a hazai marxista filozófiai front elé, hogy „befolyásolja az egész ideológiai és tudományos életet, élessze és segítse a polgári-kispolgári eszmeáramlatok elleni harcot, kezdeményezze és támogassa a különböző tudományágakban, az irodalmi és művészeti életben ható antimarxista felfogások világnézeti-módszertani bírálatát”. Filozófiai munkánk egyik legnagyobb gyengesége, hogy ezen a téren még mindig nem következett be döntő fordulat. Filozófusaink többsége még mindig nem kapcsolódott be aktívan az ideológiai és tudományos élet különböző területein az eszmei harcokba, nem kezdeményezi elég bátran a polgári-kispolgári eszmeáramlatok kritikáját és nem segíti elég hatékonyan azok kiszorítását tudományos életünkben. Pedig tennivaló bőven akad. A történetírásban és az irodalomtörténetben még mindig megtalálhatók a nacionalista szemlélet maradványai, nem teljesen számoltuk még fel a „szellemtörténeti” módszert sem. A marxista történészekkel és irodalomtörténészekkel közösen a marxista filozófusoknak is határozottabban kell fellépni a polgári-kispolgári eszmeáramlatok ilyen megnyilvánulásaival szemben. Az ideológiai harc kibontakozását és ezen belül a marxista filozófusok kezdeményező aktivitását követeli meg a marxista filozófia és természettudomány szövetségének megerősítése is. A természettudományok eredményei megerősítik és gazdagítják a dialektikus

materializmus világnézetét, a szovjet tudomány nagy sikerei pedig azt mutatják, milyen szédületes fejlődésre képes a tudomány a dialektikus materializmus világnézeti talaján. A természettudomány és a marxista filozófia találkozásában azonban nem automatikusan megy végbe. Ezt a folyamatot akadályozzák és lassítják a természettudósok körében elterjedt idealista filozófiai nézetek. Természettudósaink egy része, szavakban gyakran filozófiai közömböséget és semlegességet hirdetve, a valóságban még mindig nem tudott megszabadulni a szubjektív idealista pozitivizmus és a vallás által támogatott objektív idealizmus hatásától. Ezek a nézetek a legtöbb esetben nem is tudatosan, kikristályosodott, tiszta formában jelentkeznek, hanem eklektikusan, helyes törekvésekkel keveredve. Ezért különösen fontos, hogy nyílt ideológiai vitákban leplezzük le őket, felhívjuk a figyelmet veszélyességükre és kimutassuk tarthatatlanságukat a tudomány szempontjából. A természettudomány egyes területein a materialista természettudósok és a marxista filozófusok már nálunk is megindították ezt a munkát, közös vitákra került sor, természettudósok és filozófusok cikkei, tanulmányai jelentek meg a természettudomány filozófiai kérdéseiről. Ezeknek a közös erőfeszítéseknek a következményeként pozitív eredmények születtek a fizika és a kémia területén, noha az idealista filozófiai nézetek felszámolása még itt sem fejeződött be. Más területeken — mint például a biológia területén — még nem bontakoztak ki ilyen viták, a világnézeti kérdések tisztázása még nagyobb mértékben előttünk álló feladat.

A politikai és kulturális fejlődés figyelemreméltó jelensége, hogy a polgári-kispolgári ideológia korábbi reprezentatív képviselői közül némelyek — mint például Németh László — politikai nézetei komoly változáson mentek keresztül és mindinkább tükrözik a fejlődő szocializmus sikereit. Természetes, hogy ezt a fejlődést minden rendelkezésünkre álló eszközzel segíteni kell. Nem segíti azonban ezt a fejlődést az olyan magatartás, amely a megtett pozitív lépéseket üdvözölve az ideológiai békülékenység álláspontjára helyezkedik és beszüntet minden ideológiai vitát, lemond arról, hogy bírálja a helytelen ideológiai pozíciókat.

A polgári-kispolgári ideológia utóvédharcai és ellentámadásai — amelyek az ideológiai élet több területén is megnyilvánulnak — általában méltó visszautasításra találnak a marxista filozófusok, esztéták, közgazdászok stb. részéről, de arra figyelmeztetnek, hogy az ideológiai harcot nem lehet beszüntetni, ellenkezőleg, a szocialista kulturális forradalom győzelme érdekében fokozott lendülettel és elvi következetességgel folytatni kell.

A szocialista kulturális forradalom fejlődése megköveteli azt is, hogy ideológiai és kulturális életünket határozottan megszabadítsuk a dogmatizmus maradványaitól. Egyes dogmatikus torzítások még ma is hatnak, sőt időnként felélénkülnek. Ennek forrása a kommunista világmozgalom fejlődésében az SZKP XX. kongresszusával kezdődő új szakasz jelentőségének megnemértése, lebecsülése, ami akadályozza, hogy az elméleti munka valóban alkotó legyen és középpontjában korunk alapvető problémái, hazánkban elsősorban társadalmunk fejlődésének kérdései, kerüljenek.

A marxizmus nyílt ellenfelei és a revizionisták természetesen mindent elkövetnek annak érdekében, hogy a marxizmus minden megnyilvánulását és különösen a marxista-leninista elmélet pártosságát, a következetes ideológiai harcot dogmatizmusnak tüntessék fel. Az ilyen vádak elutasítjuk, de harcolunk minden akadály ellen, amely fékezi korunk valóságos problémáinak pártos, tehát elmélyült, tudományos vizsgálatát, a marxizmus-leninizmus

alkotó alkalmazását és továbbfejlesztését ezekben a kérdésekben. A marxista filozófia csak akkor tudja betölteni történelmi hivatását, ha a tudományokkal együtt fejlődik, gondosan tanulmányozza és általánosítja valamennyi tudomány eredményeit. Ezért különösen veszélyes az olyan dogmatikus szemlélet, amely felületesen kezeli a tudomány új eredményeit, ignorálja, vagy megalapozatlan „filozófiai” érvekkel elveti azokat. A marxista filozófusok kötelessége harcolni a természettudományban jelentkező idealista nézetek ellen. Ez a harc azonban csak a természettudósokkal megvalósított szoros szövetség alapján, a természettudomány új kutatási eredményeinek tiszteletben tartásával lehet eredményes.

Filozófiai életünk egyes jelenségei nyomatékosan felhívják figyelmünket a kétfrontos harc szükségességére. A filozófiai revizionizmus egyik módszertani alapja a marxista dialektika hegelianus, idealista eltorzítása, a hegeli dialektika és a marxista dialektika különbségének elmosása, a marxista filozófiai materializmus jelentőségének lebecsülése. Ezekkel a torzításokkal szemben a marxista filozófusok helyesen hangsúlyozták a marxi és a hegeli dialektika elvi különbségét, a marxista *materialista* dialektika jelentőségét. Akadnak azonban filozófusok, akik ebben a kérdésben a másik véglet felé hajlanak és megfelelnek a marxista filozófiai materializmus dialektikus jellegéről, a marxista filozófia materializmusát a mechanikus, metafizikus materializmushoz közelítik és lényegében negatív álláspontra helyezkednek a hegeli dialektikával szemben. A helyes marxista álláspont ebben a kérdésben megköveteli, hogy mind a kétféle torzítástól elhatároljuk magunkat.

Az ideológiai harc bonyolultságát fokozza az is, hogy az a két társadalmi rendszer békés egymás mellett élésének viszonyai között bontakozik ki. A békés egymás mellett élés még inkább növeli az ideológiai harc jelentőségét és sok vonatkozásban sajátos feltételeket teremt hozzá. „A különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élése — írja a Moszkvai Nyilatkozat — nem jelenti a szocialista és burzsoá ideológia megbékélését. Ellenkezőleg, feltételezi, hogy a munkásosztály, valamennyi kommunista párt fokozza harcát a szocialista eszmék diadaláért. Az államok közötti ideológiai és politikai vitákat azonban nem háborúval kell megoldani.” A békés egymás mellett élés az ideológiai harc területén azzal is jár, hogy bővülnek a marxista és az antimarxista filozófusok, szociológusok stb. közti közvetlen kapcsolatok. Egyes nemzetközi tudományos szervezetekben marxisták és antimarxisták is részt vesznek, szaporodik a közösen rendezett tanácskozások, konferenciák száma. Az ilyen érintkezést, találkozásokat, vitákat üdvözljük, fejlesztjük és úgy tekintjük, mint újabb fórumot a marxizmus igazának védelmezéséhez és terjesztéséhez, a polgári ideológia leleplezéséhez.

Az ideológiai harcnak ez a formája azonban egyben magas követelményeket is állít a marxista filozófusok elé. Mindenekelőtt: a polgári ideológia képviselőivel folytatott érdemi vitában alapos felkészültségre, a marxizmus színvonalas képviselőit és fokozott elvi szilárdságra van szükség. Világosan kell tisztázni az ideológiai harc módszerének és taktikájának elvi problémáit is. Ilyen probléma pl. hogy ideológiai ellenfeleinket differenciáltan kell kezelni, a valóságnak megfelelően figyelembe kell venni a burzsoázia és a kispolgárság közötti, valamint a burzsoázián belüli ellentmondásokat, amelyek tükröződnek a polgári-kispolgári ideológiában is.

A kapitalizmus általános válságának új, harmadik szakaszában a kapitalizmus ellentmondásainak kiéleződése még a közép- és kisburzsoázia egy

részét is szembeállítja a leghatalmasabb monopóliumokkal és széleskörű demokratikus antimonopolista egység létrejöttének feltételeit teremti meg. Az ehhez vezető úton a kommunista pártok ilyen vagy olyan formában — rövidebb vagy hosszabb időre — politikai szövetségre léphetnek polgári, antimarxista filozófusokkal, szociológusokkal is. Ma is több olyan polgári filozófust ismerünk, akinek politikai állásfoglalásában sok a pozitív elem. Ilyen például az egzisztencialista Sartre fellépése az algériai gyarmati háború ellen, állásfoglalása a kubai forradalom mellett. Bertrand Russell az angol békemozgalomban játszik aktív szerepet. Ayer nem titkolja szimpátiáját a Szovjetunió iránt. A politikai szövetség kiszélesítésénél az ilyen polgári értelmiségiekről nem mondhatunk le, mindent el kell követni, hogy a velük való politikai szövetséget azokban a kérdésekben, ahol az lehetséges, ápoljuk és fejlesszük. Még akkor is, ha nem mindig bizonyulnak szilárd szövetségeseeknek. De bármily kedvezően alakul is ez a szövetség, az általuk képviselt antimarxista filozófiai nézetek bírálatairól nem mondhatunk le, mivel ezek a filozófiai, szociológiai nézetek minden pozitív politikai szándék ellenére objektíve gyakran ellentétes szerepet töltenek be. Rájuk is vonatkozik az, amit Lenin a húszas évek elején mondott a kommunisták és a haladó értelmiségiek szövetségéről: „a kommunistáknak és és valamennyi következetes materialistának, amikor bizonyos mértékben szövetségben dolgoznak a burzsoázia haladó részével, hajthatatlanul le kell leplezniük ezt a szövetséget, valahányszor reakciós húrokat pendít meg.”

A politikai szövetség és az ideológiai harc alakulását még bonyolultabbá teszi az is, hogy a békés egymás mellett élés időszaka nem egyenletes, hiszen az agresszió és a háború erői még nem adták meg magukat. Ezért ezen az időszakon belül számolni kell a helyzet kiéleződésével is, amikor az imperializmus háborús törekvéseinek eredményeként a világháború kirobbanásának veszélye igen komollyá válhat. Ezért a legnagyobb éberségre van szükség a háborús körök politikájával szemben és a szocialista országoknak minden szükséges intézkedést meg kell tenniük az egész szocialista tábor biztonságának és sérthetlenségének biztosítására. A helyzet kiéleződése a háború és béke frontján természetesen kiélezi az ideológiai harcot is. A béke és a szocializmus ellenségei aljas terveiket az antikommunista és antimarxista rágalomhadjáratuk fokozásával próbálják leplezni. Mindez erős polarizálódásra vezet az ingadozó középrétegek körében. Egyrésztük még jobban meginog, megretten és magatartásán az eddiginél is erősebben kiüt a polgári ideológia hatása. Másrésztük — miután felismerte, hogy a háborús veszély csak a szocialista országok és a kommunisták vezetésével hárítható el — tovább közeledik hozzánk és így a politikai-eszmei szövetség kiszélesedésének és megerősödésének újabb lehetőségei jönnek létre.

A polgári ideológia válságának egyik figyelemreméltó „mellékterméke”, hogy egyes polgári filozófusok hosszú vívódás után képesek önkritikusan szakítani korábbi világnézetükkel és eljutnak a marxista filozófiához, mint például az ismert japán filozófus, Janagida Kendzuro, aki „Vallomásaim” című könyvében számol be érdekes világnézeti fejlődéséről és számol le korábbi világnézeti lelkiismeretével. A természettudósok között is szép számmal akadnak, akik felismerték az idealista nézetek tarthatatlanságát és egyre határozottabban a materializmust védelmezik a természettudományokban, gyakran közeledve a dialektikus materializmushoz. Elég talán Louis de Broglie, Vigier és David Bohm neveit megemlíteni. Mario Bunge haladó argentin filozófus is a

materializmus álláspontjáról fordul szembe a polgári filozófiában uralkodó reakciós, idealista áramlatokkal.

A marxisták számára természetesen nem közömbös, hogy miként alakul ez a folyamat, mennyire lehet kiszélesíteni, hányan jutnak el a polgári-kispolgári értelmiség képviselői közül a dialektikus és történelmi materializmushoz. Akadnak azonban, akik ezt a folyamatot a pártosság gyengítésével, a kritika beszüntetésével akarják elősegíteni, messze elébe mennek ideológiailag is azoknak, akikről úgy vélik, hogy közelednek — bár még nem jutottak el — a marxizmushoz. Ez abban fejeződik ki, hogy nemcsak kritikátlanul megengedik a moder n polgári filozófia különböző irányzatainak tudományos-szellemi létjogosultságát, hanem közös találkozáspontokat keresnek köztük és a marxista filozófia között, pozitív mondanivalót vélnek felfedezni bennük a marxizmus számára is és ezen az alapon akarnak ideológiai-filozófiai együttműködést teremteni.

Ez az álláspont azonban tarthatatlan és káros. Először is azok szempontjából, akik őszintén közelednek a marxista filozófiához, megnehezíti, vagy megakadályozza, hogy minél előbb szakítsanak a polgári filozófiával, korábbi filozófiai nézeteikkel, márpedig ez elengedhetetlen feltétele annak, hogy eljussanak a marxizmushoz. A baráti kritika, amely az alapvető elvi kérdésekben nagyon is következetes és határozott, a legjobb segítség ennek az útnak a megtételéhez. Természetesen nem arról van szó, hogy az ilyen „közeledők” korábbi nézeteiben ne lennének pozitív fogódzók, amelyek kiindulópontul szolgálhatnak a marxizmus irányába történő fejlődéshez és hogy ne kellene bátorítani a már megtett pozitív lépéseket. De világossá kell tenni azt, hogy ezek a lépések a korábbi filozófiájuk egész rendszerével és lényegével való radikális szakítás nélkül nem vezethetnek el a marxista filozófiához. Emellett a nem marxista, vagy a még nem marxista értelmiségiék iránti bizalom és megbecsülés egyik követelménye, hogy komolyan vesszük a körükben érvényesülő antimarxista ideológiákat, őszintén kifejtjük véleményünket ezekről, s elméleti téren harcolunk ezek ellen.

Másodszor: káros ez a felfogás azért is, mert figyelmen kívül hagyja a modern antimarxizmus új taktikáját, illúziót kelt és nem készül fel ennek leleplezésére és visszaverésére. A marxista filozófia egyes tételeinek formális elismerése nem minden esetben jelent valóságos közeledést a marxizmushoz, gyakran objektíve éppen az antimarxizmus új pozícióinak kiépítéséről van szó. Most, amikor a marxizmus elleni frontális támadások sorra összeomlottak, a polgári antimarxisták nagy része ellentmondásokat keres a marxizmuson belül, megpróbálja a fiatal Marxot kijátszani az érett Marxszal szemben, szembeállítani a történelmi materializmust és a marxista dialektikát, beolvasztani a marxista filozófia egyes elemeit a polgári filozófiába, a marxista filozófiába becsempészni különféle polgári irányzatok eszméit és ilymódon összebékíteni a marxizmus és a polgári filozófia egyes irányzatait. Ezt az új taktikát a marxizmus fokozódó vonzereje kényszerítette rá az antimarxista ideológusokra és célja: hamis irányba terelni a tömegek növekvő érdeklődését a marxizmus iránt. Ezért az ideológiai harcban különösen fontos élesen meghúzni a határvonalat a marxizmus és a polgári-kispolgári ideológia különféle irányzatai (beleértve a marxizmussal formálisan „kacérkodó” irányzatokat is) között és rendkívül veszélyes minden olyan illúzió, amely ezt a határvonalat elmossa.

A határvonal világos megvonása, az elvi kritika következetessége azonban nem akadályoz meg bennünket abban, hogy ne ismerjük fel a polgári

filozófia egyik-másik iskolája által felvetett probléma jelentőségét. Lenin azt tanította, hogy az idealista filozófia az emberi megismerés élő fájának parazitája, amely reális problémákra ad torz, egyoldalú válaszokat. A mai idealista filozófia is — pl. a neopozitivizmus — gyakran a tudományos megismerés reális problémáira építi spekulációit. A mai polgári filozófia marxista kritikája megköveteli, hogy az antimarxista filozófiai nézetek osztálytartalmának és idealista, metafizikus világnézeti jellegének határozott feltárása és következetes kritikája mellett ássuk ki ezeket a reális problémákat és oldjuk meg őket a dialektikus materializmus szellemében. A marxista filozófia fejlődése megköveteli azt is, hogy figyelemmel kísérjük és komolyan vegyük a polgári tudósok eredményeit. A polgári ideológia válsága nem azt jelenti, hogy polgári, idealista világnézeti tudósok most már a tudomány semelyik ágában sem érhetnek el számottevő eredményeket. Ilyen eredmények vannak, s különösen a természettudományok területén sok kiemelkedő tudós van, akinek világnézete idealista, de ennek ellenére saját szaktudományában még mindig jelentős eredményeket ér el. Más a helyzet a társadalomtudományok területén, de még egyes polgári közgazdászok, szociológusok is gyakran értékes tényeket és adatokat gyűjtenek össze. Ezek felhasználása azonban csak megfelelő kritikával történhet. Máig sem vesztette el az érvényét Lenin figyelmeztetése ezzel kapcsolatban. „Ezek a professzorok — írta Lenin a polgári tudósokról — a legértékesebb műveket képesek adni a kémia, a történet, a fizika speciális területén, de *egyetlen-egynek* sem szabad közülük elhinni *egyetlen szót sem*, amikor filozófiáról van szó. Miért? Ugyanazon oknál fogva, amiért a politikai gazdaságtan *egyetlenegy* professzorának sem szabad elhinnünk *egyetlen szót sem*, mihelyt a politikai gazdaságtan általános elméletéről van szó, bármilyen értékes munkát is képes adni a tényekkel foglalkozó speciális kutatások terén. Mert a politikai gazdaságtan a modern társadalomban éppen olyan párttudomány, mint az *ismeretelmélet*. A gazdaságtan professzorai nagyjában és egészében csak a tőkés osztály tudós segédei, a filozófia professzorok pedig a teológusok tudós segédei”.

Az ideológiai harc és a jelenkor alapvető problémáinak pozitív megoldása, a marxista filozófia alkotó fejlődése nem két különálló dolog, hanem csak egyazon folyamatnak két oldala. A marxista filozófia csak a többi filozófiai áramlat ellen vívott harcban adhat megoldást korunk problémáira, a polgári filozófia kritikája csak a felvetődő problémák pozitív, marxista-leninista megoldásával lehet eredményes. Ehhez a kettős, de szerves egységben lévő feladathoz adnak a marxista filozófusok számára biztos kiindulópontot és megbízható vezérfonalat a marxizmus-leninizmus alkotó dokumentumai: a Moszkvai Nyilatkozat és az SZKP új programja.

СОВРЕМЕННОСТЬ И РАЗВИТИЕ МАРКСИСТСКОЙ ФИЛОСОФИИ

Адам Вурт

Статья посвящена анализу значения Московской Декларации 1960 года и новой программы КПСС. В ней указывается на то, что эти документы представляют собой вехи на пути развития творческого марксизма—ленинизма и в то же время определяют и основное направление марксистской философии. Марксистская философия может развиваться только в гуще революционной практики, борясь с ее задачами, обобщая опыт этой борьбы и поставив безотказательно теоретическую работу в области философии в

службу революционного развития. Побуждение к этому дало и прошлогоднее совещание актива венгерских философов. В Московской Декларации и Программе КПСС освещаются важнейшие вопросы нашего времени, на которые дают ответы в духе марксизма. Одновременно эти документы дают надежную опору для дальнейшего марксистско-теоретического и философского анализа. Задачей философов-марксистов является углубление и конкретизация характеристики главного содержания нашей эпохи, изучение закономерностей перехода от социализма к коммунизму. Развитие марксистской философии неразрывно связано с идеологической борьбой, являющейся отражением в духовной жизни человечества исторического процесса перехода от капитализма к социализму. Идеологическая борьба ставит высокие во всяком отношении требования перед философами-марксистами. Именно с этой точки зрения рассматриваются в статье некоторые проблемы идеологической борьбы в Венгрии и особенности идеологической борьбы в условиях мирного сожительства капитализма и социализма.

TODAY AND THE DEVELOPMENT OF MARXIST PHILOSOPHY

by Ádám Wirth

The article examines the significance of the 1960 Moscow Declaration and of the new Programme of the Soviet Communist Party from the point of view of Marxist Philosophical research. It points out that these documents represent a milestone in the development of creative Marxism—Leninism and determine the fundamental trends of Marxist Philosophical Work. Marxist Philosophy can develop only in the very heart of revolutionary practice, wrestling with its tasks, generalising its experiences and putting the theoretical side of philosophical activity at the service of revolutionary development. Last year's meeting of Hungarian Marxist Philosophers also gave stimulus to this trend. The Moscow Declaration and the new Programme of the Soviet Communist Party raise the most burning issues of our days; they give Marxist answers to these issues and at the same time a sure starting point to further Marxist theoretical and philosophical analyses. The task of Marxist philosophers is to deepen and make concrete the characterization of the main contents of our age, to study the laws of transition from socialism to communism. The development of Marxist Philosophy is inseparable from the ideological struggle, which is the reflection of the historical process of transition from capitalism to socialism in the intellectual life of humanity. The ideological struggle, in every regard, sets very high demands on Marxist philosophers. From this point of view the article discusses some problems of ideological struggle in Hungary and the characteristics of the ideological struggle within the circumstances of the peaceful coexistence of the two social systems.

A mélylélektan és az emberi magatartás meghatározottsága

HUSZÁR TIBOR

A freudizmus szinte születésének első pillanatától kezdve viták közepontjában áll. Közismerten széles híveinek és ellenzőinek tábora. Az utóbbi években ha lehet még szenvedélyesebbé váltak a freudizmus körüli disputák.* E viták hullámai hazánkba is „átesaptak”.

A felszín alatt már hónapokkal ezelőtt érzékelhető volt az erjedés. Egész sor olyan tanulmány látott napvilágot, amelyben álcázott formában, bizonyos terminológiai „könnyítésekkel”, a freudista szemlélet és metodológia újrajelentkezését figyelhettük meg. Hermann Imre világnézeti kérdéseket feszegető tanulmánya felszínre hozta a lappangó ellentéteket.¹ A kérdés nyílt, egyenes megvitatása elkerülhetlenné vált.

Különösen időszerű a freudizmus filozófiai alapjainak, világnézeti vonatkozásainak marxista bírálata, a dialektikus materializmus és a freudizmus viszonyának tisztázása. E területen hazánkban még ma is vannak illúziók.

Közismert, hogy a két világháború közötti időben számos kísérlet történt a marxizmus és freudizmus összeegyeztetésére. Reich és Sapir ilyen irányú kísérleteinek számos magyar követője, szimpatizánsa volt;² többek között a magyar baloldali értelmiségnek olyan jelentős alakjai, mint József Attila és Nagy Lajos. Ezért találtak kedvező fogadtatásra egyes hazai pszichológus körökben Mussati megállapításai: „a pszichoanalitikus mozgalom a tradicionális eszmék és fogalmak szétzúzásának funkcióját tölti be, és ezt a funkciót úgy kell tekintenünk, mint társadalmilag haladót és forradalmi.”³ Ma is számos, őszintén haladó, baloldali meggyőződésű pedagógussal, pszichológussal találkozhatunk, aki meg van győződve a marxizmus és a mélylélektan összeegyeztetésének lehetőségéről, sőt szükségességéről. Elismerik, hogy a freudizmus „bizonyos értelemben” egyoldalú. Igénylik az ortodox freudizmus „alkotó” továbbfejlesztését, nem mondanak azonban le a mélylélektan alapvető kategóriáiról. Úgy vélik: a marxizmus a történelmi—társadalmi mozgás, a freudizmus pedig az individuum megismerésének tudománya. A marxizmus csak a freudizmus által válik teljessé.

Ez a kérdésfeltevés szépírói körökben is — igaz egészen más forrásokon keresztül — tért hódított. Egyes magyar irodalmárok Sartre-ral együtt

* Heilkunst 1956. Journal of the John's Hopkins Hospital 1956. La Raison 1956—57. Voproszi Pszichologii 1958—59. Vesztnik Akademii Medicinszkih Nauk 1959. Rivista Psicoanalisi.

¹ Pszichológiai Szemle. 1960. 4. sz. 415. o.

² W. Reich: Psychoanalyse und historischer Materialismus. 1929. I. Sapir: Freudismus, Sociologie, Psychologie. 1930.

³ Pszichológiai Szemle. 1961. 1. sz. 27. o.

vallják, hogy korunk marxizmusa „a véletlen körébe sorolja az emberi élet minden valóságos elhatározását, és a történelemből semmi egyebet nem tart meg csak a történelem egyetemes szerkezetét.”⁴ Ezért — vonja le a következtetést Sartre — korunk marxizmusa nem képes megérteni az embert: a történelmi materializmusban az általános elnyeli az egyest. Mi a megoldás, amit Sartre kínál? A pszichoanalízis és a marxizmus szintézise.

A marxizmus és a freudizmus „összebékítése” olyannyira irreális, mint amilyen mértékben lehetetlen a marxizmus és az egzisztencializmus szintézise. A freudizmus nem objektív metodológiával dolgozó tudomány, hanem a polgári ideológia egyik sajátos jelentkezési formája. Mindazok a vonások — a felszín látszólagos forradalmisága ellenére — amelyek a dekadens polgári ideológiát általában jellemzik, a freudizmusban is kimutathatók.

A freudizmus — a neofreudizmus ugyanúgy, mint az ortodox freudizmus — a reális külvilág minden összefüggését a szubjektumra vezeti vissza; tagadja a valóságos kauzális összefüggéseket: csak pszichikai meghatározókat ismer s ezért lényegét tekintve indeterminista. A mélylélektan irracionális szférákba vezet.

A freudizmus mint szellemi áramlat egészében beleillik — ahogy Thomas Mann, aki maga Freud nagy tisztelője volt, mondotta — azon filozófiák sorába, amelyek „szemben a 18. és részben a 19. század racionalizmusával, intellektualizmusával . . . a természet és a lélek sötét oldalát tartják a tulajdonképpeni életmeghatározónak és életet teremtőnek . . .”⁵

Azt, hogy a marxizmus a mélylélektani szemlélet legkomolyabb ellenfele, már maga Freud felismerte. A „Pszichoanalízis és világnézet” című írásában írja: „A másik ellenfelet már sokkal komolyabban kell vennünk, éppen ezért ez esetben sokkal inkább sajnálom tájékozottságom hiányosságát. Gyanítom, hogy Önök többet tudnak e tárgyról, mint én, és régen állást foglaltak a marxizmus mellett vagy ellen.”⁶ A tájékozatlanság nem zavarja Freudot abban, hogy „ellenfelével” szemben egyértelműen állástfoglaljon. A marxizmus legfőbb gyöngeségét abban látja, hogy érzéketlen a lelki tényezőkkel szemben. A gazdasági tényezők uralma ellenére sem tehetnek ugyanis az emberek egyebet, „mint hogy ősi ösztönrezületeiket, önfenntartási ösztönüket, agressziós kedvüket, szerelmi szükségletüket, az öröm és a kín elnyerésére irányuló törekvésüket érvényesítik.”⁷ A lelki tényezők s különösen az emberrel veleszületett ősi ösztönök és faji emlékek függetlenek a társadalmi valóságtól s ezért a lét elsődlegességét hirdető marxi filozófia Freud számára — nem is szólva Jung-ról és Freud más reformátorairól — elfogadhatatlan. De nemcsak a tudat — pontosabban a tudatalatti —, a kultúrfejlődés is felette áll a gazdasági szükségszerűségeknek; „Végül azt sem akarjuk figyelmen kívül hagyni, hogy a gazdasági szükségszerűségeknek alávetett tömegek felett a kultúrfejlődés folyamata — mások civilizációt mondanak — is lejátszódik, melyet bizonyára mindenféle más tényező is befolyásol, eredetében azonban egy organikus folyamat-hoz hasonlóan tőlük független és maga is képes a többi tényezőkre hatást gyakorolni.”⁸

⁴ Les temps modernes. 139. sz. 396. o.

⁵ Thomas Mann: Freud helye a modern szellemtörténetben. Emberismeret. 1935. II. 1. sz. 23. o.

⁶ Freud: A lélekelemzés legújabb eredményei. Debrecen 1943. 210. o.

⁷ Freud: i. m. 212—213. o.

⁸ Freud: i. m. 213. o.

Ezekből az „elméleti” meg gondolásokról kiindulva vonja le következtetéseit az októberi forradalomról, a gyakorlati marxizmusról.

A marxizmus azt reméli — írja Freud — hogy „néhány nemzedék folyamán annyira át fogja tudni alakítani az emberek természetét, hogy azok csaknem surlódás nélkül fognak együttélni az új társadalmi rendben és a munka feladatát kényszer nélkül magukra vállalják. Aközben a társadalom számára nélkülözhetetlen ösztönkorlátozásokat máshol lépteti életbe és az agresszív hajlamot, mely kivétel nélkül minden emberi közösséget fenyeget, kifelé fordítja, és arra a gyűlöletre támaszkodik, amely a szegényeket a gazdagok, s az eddig tehetetleneket régebbi uraik ellen fűti.”⁹ S Freud rögtön hozzáteszi: Az emberi természet ilyen megváltoztatása azonban nagyon valószínűtlen.

Mindezek a következtetések a freudizmus lényegéből fakadnak, nem pillanatnyi szeszély vagy meg gondolatlanság diktálta őket. A freudizmus ugyanis nem egyszerű neurózis-tan, hanem olyan, ellentmondásaiban is egységes nézetrendszer, amely filozófiai, szociológiai, antropológiai, pedagógiai és lélektani aspektusokat egyaránt magában foglal.

A marxizmus és a freudizmus ellentéte nem korlátozható részletkérdésekre; ez az ellentét világnézeti természetű s bátran hozzátehetjük: antagonisztikus jellegű. E mögött az ellentét mögött a materializmus és a szubjektív idealizmus, a dialektika és metafizika, a marxista filozófia tudat koncepciójának természettudományos alapját képező pavlovi fiziológia és a szubjektivistikus módszerrel dolgozó ösztönlélektan, a történelmi materializmus és az ún. szociálpszichológia, a közösséget elsődlegesnek tekintő szocialista pedagógia és az analízisen alapuló individuális metodika kibékíthetetlen ellentéte húzódik meg.

A freudizmus számos iskolára bomlott. Adler, Jung, Szondi újító kísérletei egy egész sor új freudista áramlat, „iskolácska” kialakulását eredményezték. Egyesek hangzatosan szakítottak az ún. ortodox freudizmussal és neofreudistáknak keresztelték el magukat. E lármás forrongásban azonban a lényeg mit sem változott. A neofreudizmus is a tudattalan kategóriáját tartja elsődlegesnek s Freuddal együtt vallja: az emberi magatartást ősi ösztönök, öröklött faji emlékek és gyermekkori traumák határozzák meg.

Az utóbbi években hazánkban a neofreudizmus sajátos formában jelentkezett. Egyes szerzők — s az esetek túlnyomó többségében a szubjektív jószándékot sem lehet kétségbe vonni — eklektikusan megpróbálták Freudot Marx-szal, s ami nem kevésbé hiábavaló kísérlet: Freudot Pavlovval összeházasítani. Talán önmaguk megnyugtatóra is megkerülték Freud „egyértelműen” világnézeti jellegű következtetéseit, „függőben hagyták” a lételméleti és ismeretelméleti vonatkozásokat s egyes részkerdeésekbe „dolgozták” bele magukat. A freudista szemléletmód „tartópillérei” ugyanakkor érintetlenek maradtak.

Hermann Imre cikke bizonyos fokig új helyzetet teremtett. Tanulmányában a freudizmus rendszerét érintő kérdésekről szól; nyíltan és határozottan védelmébe veszi a freudizmus alaptételeit: a tudattalan kategóriáját mint a tudományos lélektan egyetlen lehetséges tudományos fundamentumát jellemzi. A tanulmány egyértelmű és határozott visszautasításra talált. Nyilvánvaló: a freudizmus nyílt rehabilitálása hazánkban ma „irreális”, utopisztikus

⁹ Freud: i. m. 214. o.

vállalkozás. Feltehető, hogy Hermann kísérlete elszigetelt, egyedi kísérlet marad.

Annál visszatérőbb — mind a mai napig — a freudizmus „álcázott” jelentkezése. Az indító és zárótétel e cikkekben marxista „igényű”; gyakoriak a hivatkozások a pavlovi nervizmus törvényszerűségeire; a terminológia sem mindig „felismerhető”. A figyelmes olvasó azonban észreveszi: a sorok között érintetlenül ott „bujkál” a freudizmus szelleme.

„Az elvek nem békülnek” — írta Freud egyik tanulmányában. Igaz és mélyenszántó megállapítás. Ha tanítványai — különböző okokból — nem is mindig szívlelik meg a mester ezen útmutatását, mi tanulhatunk belőle. E helyes princípiumot azonban nem elég deklarálni. Az elvi ellentéteket — azokon a területeken is, ahol ma még ezek csak latens, rejtett formában találhatók meg — felszínre kell hoznunk s nyílt vitában kell tisztáznunk.

Az utóbbi években a hazai pszichológiai irodalomban a magatartás determinációjának kérdése az érdeklődés előterébe került. Nagy figyelmet fordítottak a kriminalitás, különösen a fiatakorúak kriminalitását és züllését kiváltó okok széleskörű elemzésére.

E tanulmányok a hatékony gyermekvédelmet kívánták szolgálni. Szerzőik hosszú évtizedek óta önfeláldozóan tevékenykednek a züllés útjára lépett fiatakorúak megmentése, átnevelése érdekében. Egyes cikkekben azonban a rendkívül tiszteletre méltó szándék tarthatatlan elvi megfontolásokkal tár-sul: bonyolult — sokszor csak igen nehezen felismerhető — formában „visszatérnek” Freud tanai, melyek nemcsak a szerzők gondolatmenetét teszik ellentmondásossá, de helytelen következtetések megfogalmazásához is vezetnek.

Vitathatatlan, hogy e területen — amely pedig Gegesi Kiss Pál megállapítása szerint egyike a legfontosabb kutatási területeknek¹⁰ — nyilvánul meg a legerőteljesebben a mélylélektani szemlélet álcázott újrajelentkezése. Vizsgáljuk meg ezért részletesebben a freudizmus „klasszikusainak” állásfoglalását a bűnözés okait, a magatartás determinációját illetően. Nézzük meg, hogyan tükröződnek áttételesen ezek a nézetek a hazai irodalomban; milyen ellentmondásokhoz, helytelen következtetésekhez vezetnek. S végül vizsgáljuk meg: miért és mennyiben összeegyeztethetetlenek ezek a következtetések a való tényekkel, a dialektikus materializmus, a pavlovi fiziológia, a materialista pszichológia következtetéseivel.

I.

Az emberi magatartás végső meghatározóit Freud — rendszerének megfelelően — a tudattalan szférákban kereste. Mint ismeretes, a személyiségnek három rétegét különböztette meg: a „felettes-ént” (Überich, Superego), az „ént” (Ich, Ego) és az ős-ént (Id, Es).

A felettes én ösztöneink és vágyaink felett uralkodik, a külvilági hatások tolmácsolója; Freud kifejezése szerint a „megtestesült erkölcs”, az én-ideál hordozója.¹ Az ős-én a személyiség legősibb rétege, „egy kaotikus forrongó indulati impulzusokkal telt katlan”. Az ős-énben lejátszódó folyamatokra „nem érvényesek a logika törvényei”, az ős-énnek nincs szerkezete, „az idő és tér nem szükségszerű formái a lelki aktusnak”.²

¹⁰ Pszichológiai Szemle. 1961. 1. sz. 1. o.

¹ Freud: A lélekelemzés legújabb eredményei. Debrecen. 1943. 74—78. o.

² Freud: i. m. 88. o.

Az „én” összekötő az ős-én kaotikus világa és a társadalmi hatásokat transzformáló „felettes-én” között: „az ős-éntől hajtva, a felettes-éntől korlátozva és a valóságtól visszaszorítva igyekszik az én teljesíteni ökonómiai feladatát, amely abban áll, hogy összhangba hozza azon erőket és behatásokat, melyek benne és reá hatnak.”³

Az ős-én a tudattalan lelki tartalmak világa. Tudattalannak Freud azt a lelki folyamatot nevezi, „melynek létezését fel kell tételeznünk, mert hatásaiból mintegy következtethetünk jelenlétére, amelyről azonban semmit sem tudunk”.⁴ Freud azokat a tudattalan lelki tartalmakat, amelyek időnként minden „ellenállás” nélkül tudatosakká válhatnak: tudatelőttésnek nevezi. Az „igazi” tudattalan fogalomkörébe azok a lelki tartalmak tartoznak, melyek csak „az ellenállás” legyőzése, az esetek túlnyomó többségében csak analitikus beavatkozás eredményeként kerülhetnek a tudatba.

A lelki élet topikus feltérképezésével egyidőben Freud nagy jelentőséget tulajdonított a psziché dinamikus és ökonomikus jellemzésének. A lelki energiák forrását az ösztönökben kereste; a lelki események lefolyásának automatikus regulátorát az öröm-kín elvben (Lust-Unlust-Prinzip) jelölte meg. A „kín” az ingerek növekedésével, az „öröm” csökkenésükkel függ össze. A „kín” és „öröm” váltakozása Freud szerint lelki működésünk váltógazdálkodása. Az öröm őseredeti formája a fejlődés során a külső világ állandó ráhatásainak következtében módosulásokon megy át. „A lelki apparátus megtanulja, hogy az öröm kielégülését kitolja”.⁵ A pszichének ezt a képességét Freud „valóság-elvnek” (Realitáts-Prinzip) nevezi.

Az erkölcsi züllés és a kriminalitás „lélektanát” Freud ezen útmutatásai-ból kiindulva Aichorn, F. Alexander dolgozták ki teljes részletességgel.

Aichorn⁶ a bűnözés okát a korai gyermekkorban keresi. Rendes körülmények között a fejlődő gyermek eljut odáig, hogy azt az állapotot: viszonyokat, követelményeket, szokásokat, amelyben addig családjával élt, átvigye a környezet többi tagjaira is. Ha ez az átvitel nem jár sikerrel, akkor a gyermek nyílt vagy rejtett összeütközésbe kerül környezetével, „hibás tárgylibidinozus” jön létre.

Kik azok a gyermekek, akiknél ez az átvitel hibás módon jön létre? Az emberreválás normális útja, hogy az öröm-elv helyét fokozatosan elfoglalja a valóság-elv. A gyermek ösztönös magatartását az öröm-elv determinálja. Az öröklött faji emlékek, ösztön-ingerek itt még szabadon törnek utat maguknak. A fejlődés meghatározott szakaszán azonban a gyermek azt tapasztalja, hogy a tudattalانبól feltörekvő igények kielégítése akadályokba ütközik: kívánságát a szülői környezettől eltérően nem mindenütt teljesítheti szabadon. A körülmények kényszerítő hatása folytán kénytelen lemondani az öröm-elv hiánytalan érvényesítéséről. Reális, tudatos az „életen már átszűrt” tendenciák lépnek fel ekkor a tudattalانبól feltörekvő ösztönigényekkel szemben, s azokat — normális körülmények között — úgy szabályozzák, hogy az ösztönös kielégülés minden károsodás nélkül megy végbe. Éppen ily módon valósul meg a valóság-elv fokozatos irradiálódása. Akiknél ez nem következik be, vagyis akinek Énjét a fejlődési zavar folytán túlerősen uralkodó öröm-elv

³ Freud: i. m. 93. o.

⁴ Freud: i. m. 84. o.

⁵ Mi a freudi pszichoanalízis. Emberismeret. 1935. II. 1. sz. 8. o.

⁶ Aichorn: Verwahrloste Jugend. 1951. Bern.

irányítja, az lesz züllött és bűnözésre hajlamos, és azoknál jön létre a fentebb megjelölt hibás tárgylibidinózus. A züllöttség tulajdonképpen nem más, mint fixáció — vagyis alacsonyabb fejlődési fokon való rögzülés. Bizonyos esetekben ez a kóros állapot regresszió, vagyis az infantilis fokra való visszafejlődés következtében áll elő.

F. Alexander a bűnözés motivációjával kapcsolatban lényegében hasonló következtetésre jut. „A szociális élet az erotikus és destruktív tendenciák megfékezésén alapszik, s ez a megfékezés a „realitás-elvén” keresztül erősödik meg.”... „Valamennyi általunk vizsgált esetben megállapítottuk, hogy a felnőtt bűnözés a gyermekkori bűnözés egyenes folytatása volt, s ez a tény elegendő ahhoz, hogy a gyermek-kriminalitást a kérdésnek középpontjába helyezzük.”⁷

Alexander különösen nagy jelentőséget tulajdonít a gyermekkorban elszenvedett szexuális traumáknak, különösen az Oedipus és Myrro komplexusnak. Ezért centrális jelentőségű a freudizmus rendszerében a gyermek fejlődése, s az ember későbbi magatartása, egész életútja szempontjából: az anya és a fiúgyermek, az apa és a leánygyermek viszonya. A freudizmus tételzése szerint a jellemképződés megalapozása a hatodik életévben lényegében lezárul. A jellem és magatartáshibák okait ezért az öröklött faji emlékek mellett — apagyilkosság, vérfertőzés — mindenekelőtt a gyermekkori emlékekben, érzelmi traumákban keresik. Összegezve: „a bűnözés oka mindig egy meghatározott belső pszichikai konfliktus és az ún. frustráció (a vágyak meg-
hiúsulása).”⁸

A freudi tanok továbbfejlesztői között fontos helyet foglal el Alfred Adler, az „Individuálpszichológia” alapítója. Adler szerint az emberi magatartás természettudományosan nem megközelíthető. Elveti Freud „pánszexualizmusát” és az ember minden lelki megnyilvánulását két törekvésre: a hatalomvágyra és a „nyájösztönből” fakadó közösségigényre vezeti vissza.⁹

Fontos kategóriája az adleri individualpszichológiának a „gyengédségigény” (Zärtlichkeitsbedürfniss”). A gyengédséghiány nem körülhatárolt lelki terület, hanem több ösztönnek, tapintási, nézési, hallási részletösztonnek lehasadt származéka. Ennek megnyilvánulása: a gyermek szereti, ha simogatják, nézik, csókolgatják, becézik, foglalkoznak vele. Célja: a környezethez kapcsolódás; a tehetetlen gyermek védelemkeresése; menekülése az erős, gondoskodó felnőtthöz. A gyengédséghiány kétféle reakciót eredményezhet: a gyermek magát szereti, hiányosan fejlődnek a környezethez való kapcsolatai. Ezt az állapotot narcizmusnak nevezik. Vagy a gyermek támadóállásba helyezkedik. „Minden kielégítetlen ösztön végeredményben úgy irányítja a szervezetet, hogy agresszív lesz a külvilággal szemben.”¹⁰

A freudizmus egy másik — napjainkban igen divatos — változata: a sorsanalízis. Alapítója és legkiemelkedőbb képviselője a magyar Szondi Lipót.

A bűnözés okairól, lelki motivációjáról a sorsanalízis összefüggő, rendszerezett elméletet dolgozott ki. A bűnözés, mint cselekedet — Szondi szerint — csak időszakos vészkijárat a bűnöző lelke mélyén lappangó ösztönörvényből.

⁷ F. Alexander—W. Healy: Roots of Crime. 1935. Idézve Benedek: Ösztön és bűnözés. Bp. 1943. 31. o.

⁸ F. Alexander—H. Staub: The Criminal, the Judge and the Public. 1931.

⁹ Adler: Emberismeret. Budapest 1937.

¹⁰ Kulesár: Mi az individualpszichológia. „A mai lélektan” c. gyűjtemény. Budapest 1946. 54. o.

A különböző neurózisok elsősorban láthatatlan ösztöngyökereikben térnek el egymástól.

Mi tulajdonképpen az ösztönörvény? Az ösztönörvények tudatalatti folyamatok, melyek ösztöndilemmákban, ösztöntörekvésekben, ösztönkettőségekben jutnak kifejezésre. Ez a minden emberben megtalálható ösztönörvény önmagában még nem kóros, és nem is bűnre ösztönző sajátosság, ha az egyén képes számára szociális levezetést, feloldást találni.¹¹

Szondi szerint az ösztönörvényből négyféle kiút van. Az embereket aszerint, hogy melyik úton emelkednek ki az ösztönörvényből négy típusba sorolja: szocialisan egészséges, neurotikus, elmebeteg és a bűnöző.

A napjainkban divatos neofreudista irányzatok lényegében e három, klasszikus megoldási kísérlet variánsai.* Katherine Friedländer, Reinwald Paul, Philippe Odette D. J. Bordau „alkotóan” alkalmazza és ötvözi Freud, Adler, Szondi nézeteit. Bordau például így foglalja össze az Egyesült Államokban rendkívül népszerű neofreudista koncepció lényegét: „Ha röviden össze akarjuk foglalni az országunkban messzemenően elfogadott elmélet lényegét, a következő eredményre jutunk: a korai családi környezet nélkülözésteli és frusztráló (az alapvető lelki szükségleteket megghiúsító), a gyermek — szülő viszonyából továbbá hiányzik a melegség és a szeretet. Az ebből adódó ellenségesség, kötekedési hajlam és szerencsétlenség érzése készteti a gyerekeket arra, hogy bűnözővé váljanak.”¹²

A neofreudizmus — ha lehet — még erőteljesebben hangsúlyozza, hogy a „neurotikusok tragikus sorsú, de igaz emberek, és a bűncselekmény az ember lelki milyenségének hibáiból logikusan következő eredmény.”¹³ A bűnözés tehát pszichés jelenségek dinamikájának eredménye: „a figyelemre nem méltatás, elnyomás vagy megbetegedés, testi, szellemi tökéletlenség és teljesítmény-élegtelenségre adott válaszreakció”.¹⁴

A neofreudizmus — adleri hatások eredményeképpen — új módon értelmezi a környezet szerepét. „Az a tény, hogy a libidó tárgya eredetileg a külvilághoz tartozik, döntő jelentőségű az érzelmek fejlődésében. Döntő fontosságú azért, mert így el kell fogadnunk, hogy az én sohasem lehet önmagának elegendő”.¹⁵ Ebből fakad a neofreudisták szerint — a milieu, mindenekelőtt a családi milieu megnövekedett szerepe. A neofreudisták osztatlanul egyetértenek abban, hogy csak az anya—gyermek kapcsolat oldaláról, az „érzelmi kapcsolódások” topográfiáját ismerve lehet megközelíteni a gyermek személyiségfejlődését, helyesen megítélni a gyermeknél tapasztalható magatartáshibákat. Az anyai szeretet hiánya súlyos roncslásokat okoz: „kiváltja a libidó első ellenfelét, a szorongást, vagy pedig ennek elkerülésére a származásilag fiatalabbat, a romboló impulzust”.¹⁶ S ez már az első lépés a züllés, a bűnözés útján.

¹¹ Szondi: Az emberek meghatározása az ösztönök tapasztalati rendszerében. Budapest. 3. o.

* Jung hatása e területen másodlagos. Ezért elemzésétől eltekintünk.

¹² J. Bordau: Hauptrichtungen in Theorie und Erforschung der Kriminalität in der USA. 176. o.

¹³ C. Wendt: Die Möglichkeiten und Grenzen Psychotherapeutischer Behandlung von erwachsenen und jugendlichen Rechtsbrecher. 1957. 121. o.

¹⁴ H. Sutte: Körperliche Selbstwertkonflikte als Verbrechenursache bei Jugendlichen. Idézi Szabó András „A fiatakorúak és a büntetőjog”. Budapest 1961. 139. o.

¹⁵ Kulcsár: i. m. 54. o.

¹⁶ Kulcsár: i. m. 55. o.

Hazánkban a mélylélektani álláspont hívei lényegében a neo-freudizmus útját járják. Nem egyértelműen Freud, Aichorn, Adler vagy Szondi követői, de írásaikban fellelhetők mind az analízis, mind az individuálszichológia, mind a sorsanalízis nyomai. A környezet szerepének megítélésében is rugalmasabbak; e kérdésben is a neofreudizmus álláspontját képviselik.

A *mélylélektani* szemlélet a legerőteljesebben Liebermann Lucy és tanítványainak munkáiban érezhető. Liebermann írásaiban vannak materialista „vonulatok”. Több alkalommal kísérletet tesz a *társadalmi* környezet szerepének helyes értelmezésére. „Míg az állatok fejlődésmenete — írja egyik munkájában — és ösztönstruktúrája — még a társadalomban élő állatoké is — nagy vonalakban kötött, és az állatnak a környezethez való viszonyát és annak határait annak *biológiai adottságai* eleve meghatározzák, addig az ember későbbi fejlettségéhez mérten, rendkívül kezdetleges és specializálatlan állapotban születik, az élet fenntartásához szükséges funkcióinak még nincsen birtokában, ösztönstruktúrája is kialakulatlan és úgy funkciói mint ösztönei az extrauterin életben, komplikált környezethatások erőterében alakulnak csak ki... A környezet az ember esetében *nem csak biológiai adottságokat*, hanem *társadalmi és ezen keresztül pszichológiai konstellációkat is jelent*”.¹⁷

Találunk utalásokat a második jelzőrendszer szerepére vonatkozóan is. Ugyanott írja például: „... az állathoz hasonlítva az ember olyan lény, akinek létét a biológiai tényezőkön kívül — mondhatnánk: *főként* nem a biológiai lét, hanem a *psychés valóság* határozza meg; fogalomkincse, magatartása annak etikája és erkölcsi szabályai, érzelmi reakciói és a társadalmi környezet, amely ezeket a tényezőket kialakítja.”¹⁸ Ezek a megnyilatkozások azonban egyediek; cikkeinek alaphangja, alaptendenciája: a neofreudizmus, a mélylélektani szemlélet és methodika következetes alkalmazása és továbbfejlesztése.

Liebermann a „Pszichológiai tanulmányok” című gyűjtemény mindhárom kötetében jelentkezett publikációkkal. Az első kötetben a nevelési tanácsadó kérdéseivel foglalkozik. Maga Liebermann cikke bevezetőjében kiemeli: „Ez a tanácsadó rendelés, bár szokott alapjaiban freudi szemlélet szerint indult, úgy szemléletű, mint technikai kérdésekben az évek folyamán attól sok pontban eltért”.¹⁹ Liebermann a továbbiakban ismerteti Aichorn, Anna Freud, Melanie Klein koncepcióját — tegyük hozzá: kínosan kerülve minden elvi jellegű kritikai megjegyzést — majd rátér az ún. csoport-terápiás módszer ismertetésére. Ez a módszer a neofreudizmus szellemében egyéni terápiával szemben a családi milieu komplex „vizsgálatát” és „kezelését” tartja feladatának. Egyszerre foglalkozik az anyával és fiúgyermekkel, s a kezelés megkönnyítése érdekében hasonló korú és problémájú gyerekekből csoportokat alakít. Mi teszi szükségessé Liebermann szerint a pedagógiai tanácsadást? „Ez a gyakorlat azért alakult ki, mert a magatartási panasszal küszködő gyermek — mint minden más gyermek is — élettani, pszichológiai, gyakorlati — sőt jogi tekintetben is függő helyzetben élő lény. *Ez a függés az ember relatíve hosszú gyermekkorából származik és súlyos érzelmi, értelmi és gyakorlati következményekkel jár...*”²⁰ A függő helyzet következtében tehát

¹⁷ Liebermann: A nevelési tanácsadó technikai problémái. Pszichológiai Tanulmányok. 1958. I. k. 345. o.

¹⁸ Liebermann: uo.

¹⁹ Liebermann: i. m. 343. o.

²⁰ Liebermann: i. m.

minden gyermek életében, latens vagy virulens formában, adottak bizonyos súlyos vagy kevésbé súlyos érzelmi és értelmi konfliktusok. A pedagógiai tanácsadók munkájában ezért „a feladat középpontjában a magatartási panaszt okozó érzelmi konfliktus feltárása és tudatosítása áll.”²¹

A második kötetben egy fiatalkorú anyagyilkos esetével foglalkozik. Társszerzője Majláth György. A fiatalkorú bűnözés hazai gyakorlatában eléggé egyedi anyagyilkosság részletes leírása után a szerzők rátérnek a „személyiség” elemzésére. Milyen mozzanatokat állítanak előtérbe?

„A személyiség fejlődésében a következő momentumokat szeretnénk hangsúlyozni: 1. Az anya-gyermek kapcsolatának kóros jellegzetessége, a túl szoros kötöttség és szexuális momentumok szerepe. Az apa hiánya. 2. A nevelési környezeti hatások jelentősége: hanyatott heterogén gyermekkori állandó környezetváltozás, súlyos érzelmi elhagyottság, nevelési traumák. 3. A delictum elkövetésének indítékai és oka. 4. További kérdés a prognózis problémája”²²

Külön fel szeretnénk hívni a figelmet Liebermann következő megállapításaira: „Nem kell nagy merészség ahhoz a feltételezéshez, hogy problematikusságának szálai még korábbra is visszavezethetők, ha figyelembe vesszük kb. 7 éves korában 3 éjszakán látott ördögvizíót és a harmadik osztályban ismétlésre történő elmarasztalását. . . .”²³ „A nevelési hatások sokféleségéből külön kiemeltük az anya—gyermek, illetve fiatalkorú kapcsolatát, mert e kapcsolat döntő hatást fejt ki az egyén egész életére, személyiségének fejlődésére. . . . M. J.-nek anyjához való kapcsolata tulajdonképpen mindvégig rossz volt. *E kapcsolata jellegét tekintve nem anya-gyermek, hanem inkább idősebb nő és fiatal fiú kapcsolatára utal, noha erről részletesebb adataink nincsenek.*”²⁴

A „Pszichológiai tanulmányok” harmadik kötetében a pubertáskori érzelmi katasztrófákkal foglalkozik. Cikkében egy „tizenkét és féléves kislány” tragédiája elevenedik meg. A kislánynak édesanyja vadházastársával viszonya volt, s e viszony következtében teherbe esett.²⁵ Liebermann közli e védtelen gyermekemberrel szemben vétkes „udvarló”, U. P. 29-éves mérnökhallgató pszichológiai leletét. A leletben többek között olvashatjuk:

„Értelmi képességét jó intelligencia, összegező gondolkodási képesség, szétszórt figyelem, lassú és változó reakciósidő és nagyfokú fáradékonyság jellemzi.

Affektivitás: súlyos depresszió, komoly suicis lehetőség. Nem felnőtt, érett szexualitás, kifejezett homoerotikus lehetőség. Rendkívül nagy gyengédségénye van. Nőkhöz való viszonya nem rendezett; szélsőséges, nehezen kötődő, bizalmatlan. Hirtelenül — robbanó módon — indulatos, bár indulatát sokáig le tudja fojtani. Nagymértékben ambivalens. Érzelmi skálája a finom érzelmesség és a durva indulat szélsőségei között ingadozik”²⁶

A terminológia itt is önmagáért beszél. Bár ördögálmokról ez esetben nem történik említés, azt mindenesetre megtudjuk, hogy a delikvensnek „nagy

²¹ Liebermann: i. m.

²² Liebermann—Majláth: Fiatalkorú anyagyilkos esete. Pszichológiai Tanulmányok. 1959. II. k. 529. o.

²³ Liebermann—Majláth: i. m. 530. o.

²⁴ Liebermann—Majláth: uo.

²⁵ Liebermann: Pubertáskori érzelmi katasztrófa. Pszichológiai Tanulmányok. III. k. 723. o.

²⁶ Liebermann: i. m.

a gyengédségigénye”, s hogy érzelmi skálája „finom érzelmesség és durva indulat szélsőségei között ingadozik.” A delikvens erkölcsi „világképéről” életfilozófiájáról ezzel szemben említés sem történik.

Ugyancsak a harmadik kötetben olvashatjuk Majláth György tanulmányát: „Egy társadalomellenességbe sodródott fiatalokú indulati bűncselekménye” címmel.²⁷

Majláth — akárcsak Liebermann — nagy előszeretettel foglalkozik határesetekkel. Anyagyilkosok, súlyos indulati bűncselekményekben vétkes fiatalok, 12 éves lányanyák esetében látszólag „természetesnek” tűnik az „Oedipus komplexumra”, vagy a „korai gyermekkorban elszenvedett szexuális traumákra” való hivatkozás. Következtetések „előregyártott” jellege a mélylélektan szempontjainak tudatos alkalmazása terén ezért sokszor csak akkor válik nyilvánvalóvá, amikor az eset-ismertetések védett területéről kilépve az általánosítás igényével lépnek fel. Ilyen igénnyel íródott Majláth „A gyermekkorú kriminalitásról” című cikke.

Ebben az írásban, amelynek Majláth szerint az a célja, hogy „a gyermek-kori és fiatalokú kriminalitás többsíkúságát, szigorúan komplex jellegét” érzékeltesse, szinte enciklopédikus összefoglalását kapjuk a neofreudizmus tételeinek.

Majláth megállapítja: az érzelmi magányosság és sívárság a kriminalitás felé sodródó gyermek fejlődése során ugyanúgy alakul ki, mint bármely betegség. A továbbiakban megtudjuk, hogy bár „pontosan érékelhető statisztikai adatokkal ugyan nem rendelkezünk, de bátran kimondhatjuk, hogy a kriminális gyermekek és fiatalokúak jelentős százaléka organikusan sérült”... „Mivel a veszélyeztetett vagy már konkrét bűncselekményt elkövetett fiatalokúak jelentős része kezdettől fogva organikusan sérült, egész fejlődésmenetük, de elsősorban érzelmi, indulati és intellektuális életük, vagyis személyiség-fejlődésük egész menete károsodott”. Részletesen szól Majláth a család szerepéről, az anya—gyermek kapcsolat jelentőségéről, majd külön kiemeli: „a szexuális traumatizáltságnak különös és nagy a jelentősége a kriminalitás útjára kényszerített gyermek vagy fiatalokú életében...” Szól a galérik szerepéről s külön foglalkozik a szuicid kísérletekkel, amelynek alapvető okát — fiatalokú lányok esetében — az anya—gyermek kapcsolat rendezetlenségében látja...²⁸ Liebermann és Majláth tanulmányainak elemzésére visszatérünk.

Hasonló szellem hatja át Dr. Németh Nóra tanulmányait is. Az okok elemzésével kapcsolatos megállapításaira nem térünk ki, — itt is sztereotip módon ismétlődnek Liebermann tézisei — csak néhány megoldási kísérletre, az érzelmi konfliktusok feloldásának néhány „klasszikus” esetére. utalunk. „Ezen az infantilis síkon, ezek után Ilonka a plasztikai műtét kapcsán olyan apaimágót kapott a műtétet végző professzorban, aki az ő adott reális problémáját, reális síkon meg tudta oldani”.²⁹ „Közben a gyermekklinika sebészeti osztályán... *pót-családi* háttérrel alakítottak ki számára. Ebben a pót-családban az osztályvezető nővér lett a gyakorlati jó-pót-mama...”³⁰ „Végül, de

²⁷ Majláth: „Egy társadalomellenességbe sodródott fiatalokú indulati bűncselekménye.” Pszichológiai Tanulmányok. III. k. 672. o.

²⁸ Majláth: A gyermekkorú kriminalitásról. Pszichológiai Szemle.

²⁹ Dr. Németh Nóra: Fiatalokú leány öngyilkossága. Pszichológiai Tanulmányok. II. k. 516. o.

³⁰ Dr. Németh Nóra: i. m. uo.

nem utolsó sorban, pszichés státuszára jellemzőként szeretném megemlíteni, hogy ez év január—februárjában a III. sebészeti klinikán az osztályvezető tanársegéd szaktárs ismételten aggályait fejezte ki, mert „a leány nagyon megcsinosodott, rúzszt használt, fru-frut viselt és túl sokat látható fiatalabb férfi betegek társaságában cigarettázva esténként az intézet folyosóin”... Ilonka számára kollégánk ebben a kritikusságban, gyakorlati életének megfelelő területen a jó apát pótolta.”³¹

Folytathatnánk az idézetek sorát, de talán ennyi is elegendő annak dokumentálására, hogy a mélylélektant hazánkban nemcsak Hermann Imre reprezentálja. A tények arról tanuskodnak, hogy álcázott vagy kevésbé álcázott formában, a lélektan fontos kutatási területein él, hat a mélylélektani szemlélet.

II.

A *mélylélektan* bírálata a „klasszikus” forrásmunkák, a legfontosabb kategóriák kritikai elemzését követeli meg. Az erkölcsi zuhlás, a fiatalok bűnözése, a magatartás determinációja szempontjából az ösztönfolyamatok, a tudattalan fogalmának helyes értelmezése centrális jelentőségű. Vizsgáljuk meg ezért részletesebben — az adott kérdés összefüggésében — az ösztön és a tudattalan fogalmát.

Hermann Imre szerint a lélekelemzés egyik „legkiemelkedőbb eredménye”, hogy az emberi gondolkodás történetében „elsőnek nyújtotta az emberi ösztönök tanát és rendszerét.” Hermann szerint ez a tan „szélesen átfogja az ösztönfűtött lelki rezdületeket és egységesen tudja tárgyalni a normális és kóros ösztönjelenségeket.”³¹

Az ösztöntan valóban fontos helyet foglal el a mélylélektanban. Azonban az ösztönök csoportosításában, az ösztöntartalmak értelmezésében még a mélylélektan ún. klasszikusai sem jutottak közös nevezőre: a freudi libidó, az adleri agressziós ösztön, a sorsanalízis ösztöntengelye más-más tartalmakat takar. S ez egyáltalán nem véletlen. Szemben Hermann Imre kategorikus kijelentésével — hogy ti. Freud megalkotta az ösztönök tanát és rendszerét — maga Freud, 1932-ben évtizedes tapasztalatok summájaként, így vélekedett: „ismereteink meglehetősen hiányosak az ösztönök sajátosságait és sorsát illetően”³²; vagy másutt: „az ösztönről szóló tan a pszichoanalízis számára is sötét terület.”³³

Miben látja maga Freud az ösztönfolyamatok lényegét? Freud az ösztönt belső ingerforrásból származtatja. Megkülönbözteti az ösztönök forrásait, tárgyát, célját. Az ösztön forrása „a testben fellépő izgalmi állapot, célja az izgalom megszüntetése, a kettő között nyilvánul meg az ösztön lelki hatása.”³⁴ Az ösztön Freud elképzelése szerint egy meghatározott energiamennyiség; a tudattalan tartalmait ösztönenergiák telítik. Freud két fő ösztön csoportot különböztet meg: a nemi és a támadó ösztönöket. A későbbiekben Freud a nemi ösztön fogalmát „kiszélesítette”: azonosította az élettörekvésekkel, élet-

³¹ Dr. Németh Nóra: i. m. 517. o.

¹ Hermann I.: „Mi a lélekelemzés”. „A mai lélektan” c. kötetből. Bp. 1946. 41. o.

² Freud: „A lélekelemzés legújabb eredményei”. Debrecen 1943. 115. o.

³ Mi a freudi pszichoanalízis. Emberismeret. 1935. II. 17. o.

⁴ Freud: i. m. 114. o.

ösztönnel és ennek ellentétéként beszélt a saját és más élet megsemmisítésére törekvő agresszióról: a halálösztönről.

Adler ösztönkoncepciójában új mozzanatok kerülnek előtérbe. „Az ösztön számunkra nem jelent többet, mint egy absztrakciót, a megfelelő szerv és az elemi idegpályák működését, melyeknek keletkezése és kifejlődése a külvilág kényszeréből vezethető le, célját pedig a szervi igények kielégítése és a környezettől kapható kény szabja meg.”⁵ Eszerint beszél Adler nézési, táplálkozási, tapintási, szaglási, székelési, stb. ösztönről. Adler — mint erre már korábban utaltunk — ezen ösztönök fölé emeli az agressziós ösztönt, amely az individuálpaszichológia szerint nem tartozik semmilyen szervhez sem szervrendszerhez; az agressziós ösztönnek a többi ösztöntől eltérően nem kénynerés a célja, „hanem a többi ösztönnek fölé rendelt, azokat átfogó erő.”⁶

Szondi ösztöntanában az ösztöntengelyek álláspontját vallja. Nem az egyént tartja fontosnak, hanem az általános emberi ösztöntalajt, a génrokonszágot. Az egyéni eltérések számára másodlagos jelentőséggel bírnak.

A Szondi-féle sorsanalízis alaptétele: az ösztön génikus eredete. Ennek megfelelően nem az individuumot tartja fontosnak, hanem az általános emberi ösztöntalajt: a génrokonszágot. Minden génikus tulajdonság egy vagy több — apai vagy anyai eredetű gén hatására — jön létre. Minden gén célja, hogy megvalósítsa az őstől hozott törekvést. Az öröklési elemek sorsformáló ereje a tudattalanban összeütközik a külső élmények ugyancsak sorsformáló erejével, s ebből a biopszichológiai küzdelemből szintetizálódik az ember sorsa.*

Az eltérő vonások ellenére vannak a mélylélektani álláspontnak közös jellemzői: az emberi magatartás végső rugóit az „ösztönfűtötte lelki rezdülésekben” a tudattalan zónájában keresik; az ösztönöket ösztönökre vezetnek vissza, függetlenítik a konkrét létfeltételektől; nem határolják el tudományos igényvel az állati és az emberi ösztönöket; nem tárják fel az ösztönök természet-tudományos módszerrel ellenőrizhető mechanizmusait. S ami talán az adott összefüggésben a legfontosabb: az ösztönök — valamennyi mélylélektani iskola megállapítása szerint — misztikusnak, végzetyszerűen határozzák meg az ember magatartását. Az „aszociális” cselekedeteket, a kriminalitást is az ösztönélet zavaraira vezetnek vissza. Ahogy Freud írta: „Az ösztön... belső ingerforrásból származik, állandó erőként hat, s az illető nem tud előle menekülni.”⁷

Miért elfogadhatatlan számunkra a mélylélektan ösztönkoncepciója — legyen szó akár Freud, akár Adler, akár Szondi által adott ösztönfogalomról? Hogyan értelmezzük az *ösztönfolyamatokat*; mi az ösztönök valóságos szerepe az emberi cselekedetek determinációjában, az „aszociális magatartásformák” kialakulásában?

Az ösztönöknek a materialista pszichológia nagy jelentőséget tulajdonít: az ösztönök az állati és emberi organizmus élettevékenysége szempontjából egyaránt nélkülözhetetlen biológiai és fiziológiai funkciót töltenek be; döntő szerepük van a szervezet és a faj fennmaradásában.

* Az ösztönökkel való tudománytalan spekuláció egyik jellemző ténye az ösztönök elnevezése körüli terminológiai játék. L. L. Bernard „Instinct: A Study in Social Psychology” c. művében megemlíti, hogy a különböző publikációkban 15 789 ösztön elnevezéssel találkozott. Bernard vállalkozott a csoportosítás feladatára, s nála „már csak” 6131 ösztöntípus szerepel.

⁵ Kulcsár: i. m. 53. o.

⁶ Kulcsár: uo.

⁷ Freud: i. m. 114. o.

Az ösztönfolyamatok a szervezetnek olyan reakciói, amelyek nemcsak az egyes szervek, de az egész organizmus működésére vonatkoznak; az egész szervezetet mozgásba hozzák, a teljes érzékelő apparátust igénybe veszik. Bonyolultságukat és összetettségüket az is magyarázza, hogy a mozdulatok és műveletek időben is tagolt sorozatából tevődnek össze.

Freud úgy vélte, hogy „az ösztönök nagyszerűek határozatlanságukban, mitikus lények”.⁸ A valóságban az ösztönök kialakulásában és „tevékenységében” nincs semmi mitikus. Az ösztönök mindig célra irányulnak: elősegítik, hogy az organizmus meghatározott előnyökhöz jusson; a működését veszélyeztető káros hatásoktól megszabaduljon. Az ösztönök a környezethez való alkalmazkodás produktumai, ún. feltétlen reflexláncolatok, amelyek a generációk egész során keresztül ismétlődő külső feltételek hatására alakulnak ki. Az ösztönök miután egy hosszú evolúciós fejlődés eredményeként kialakulnak, változatlanul átöröklődnek s formájukban is megszilárdulnak; külső ingerből belső ingerre válnak. Az ösztönök „automatikus” lefolyásúak. Az ingerület az afferens pályáról az efferens pályára általában a kéregnél alacsonyabb szinten kapcsolódik át.

Az ösztönök élettani alapja a szervezet belsejében, az ivarmirigyek működésében, valamint a szervezet életfenntartó anyagainak fogyasztásában keresendő. Ezek a biológiai szükségletek sajátos érzelmi feszültséget keltenek, homályos vágyat, törekvést képviselnek bizonyos állapot fenntartása illetve megszüntetése céljából. Szervtől vagy szervrendszerrel független ösztön nincs, nem létezik.

Az állatok magatartását döntően az ösztönfolyamatok határozzák meg. A legbonyolultabb állati tevékenység is ösztön-tevékenység, amely örökölt és a környezeti hatások nyomán változó reflexekből és reflexláncolatokból áll: ezek teszik az állat számára lehetségessé a szüntelenül változó környezethez való alkalmazkodást. Az állati ösztönök az érzékszervek tevékenységére: az első jelzőrendszer mechanizmusára épülnek. Az evolúciós fejlődés legmagasabb fokán sem rendelkeznek az állatok tudattal, csak a tudat bizonyos elemeivel. Az állat soha nem fogja fel a környezethez való viszonyát mint viszonyt; a tárgyak számára nem objektumok. Az állat számára a természet minden jelensége csak közvetlen biológiai szükségleteinek kielégítését szolgálja.

Az ösztönfolyamatok az emberi élettevékenységben is fontos szerepet játszanak. Az ember ösztönvilágát azonban az állattól eltérően csak a tudati elemekkel kölcsönhatásban lehet vizsgálni. Az ember ún. második jelzőrendszerrel is rendelkezik, amely éppen a beszéd segítségével lehetővé teszi a valóság bonyolultabb, általánosított visszatükrözését. A második jelzőrendszer képezi az ember tudatos tevékenységének fizioiógiai alapját. Az egészséges ember lelki struktúrájában az ösztönök a második jelzőrendszer és a társadalmi együttélés során fokozatosan kialakuló és gazdagodó magasabbrendű intellektuális és morális érzelmek kontrollja alatt állanak.

„A lelki élet biológiai teljesítmény (a valóság tükröződése és a cselekvés irányítása), a második jelzőrendszer bekapcsolódásával felfokozódik, tökéletesedik, mert lehetővé teszi: a valóság magasabbrendű tükrözését a fogalmi gondolkodás által és a cselekvés magasabbrendű irányítását az akarat által.”⁹

⁸ Freud: i. m. 113. o.

⁹ Kardos L.: „A lélektan alapproblémái és a pavlovi kutatások”. Budapest 1957. 106. o.

A kérdés a legszorosabban összefügg a tudat fogalmának helyes értelmezésével. S itt van a mélylélektan egész „ösztöntanának” leggyengébb pontja. A mélylélektan egyik jellemzője ugyanis a különböző mozgásformák közötti minőségi különbségek elhanyagolása: a biológiai, fiziológiai, pszichológiai és társadalmi mozgás közötti kvalitatív különbségek a mélylélektanban háttérbe szorulnak, elsikkadnak, formális jelentőségűek.

Amikor a mélylélektan a tudatot az eszméléssel azonosítja: a „lámpással,” amely megvilágítja a „tudatrendszerben” jelentkező tartalmakat, akkor — bármennyire hangsúlyozza is, hogy a tudatot mint pusztán lélektani fogalmat kezeli — lényegileg a tudat élettani és fiziológiai aspektusát ragadja meg és teszi kizárólagossá.

Élettanilag ugyanis a tudatot valóban az eszmélés: a kérgi ingerlékenység meghatározható állapota jellemzi, meghatározott ingerfelfogó képesség, amely „a külvilágból származó exteroceptív és a belső szervei működés keltette interoceptív afferentációktól függ, vagyis az agytörzsi activatio rendszer és a hypothalamus ingerületi állapotától.”¹⁰

Fiziológiailag a tudatot — legalábbis annak aktuális éppen folyó szakaszát — az indukciós gátlás törvényszerűségei jellemzik. Pavlov ezzel kapcsolatban a következőket mondja: „A tudat szerintem a nagyagyféltekék olyan meghatározott részeinek idegtevékenysége, mely az adott pillanatban, az adott feltételek mellett bizonyos optimális ingerlékenységgel (és ez valószínű az átlagos ingerlékenység lesz) rendelkezik. Ugyanebben a pillanatban a nagyagyféltekék valamennyi többi része többé-kevésbé a csökkent ingerlékenység állapotában van. A nagyagyféltekék optimális ingerlékenységű részeiben könnyen alakulnak ki új feltételes reflexek és sikeresen munkálódnak ki differenciálódások. Ez tehát adott pillanatban a nagyagyféltekék alkotó szakasza.”¹¹

Torz formában ez a valóságos mozzanat tükröződik a mélylélektan „lámpás-elméletében”. Az indukciós gátlással azonban nem merül ki a tudat pavlovi jellemzése. Pavlov itt ugyanis „csak” a tudatosulás mechanizmusát vizsgálja fel; a tudatot mint állapotot jellemzi, az „adott pillanatot” rögzíti. A tudat azonban átfogóbb értelmezésben bonyolult struktúra, amely csak a második jelzőrendszer mechanizmusainak ismeretében jellemezhető. Szemben az állattal, amely csak szimultán kapcsolásra képes — az ingerre csak az ingerhez hasonlatos emlékkép jelenik meg tudatában és irányítja mozgásos magatartását — az ember, éppen a második jelzőrendszer birtokában successív kapcsolás lehetőségeivel rendelkezik, a külső ingerek hatására képzetek tömege elevenedik fel benne. A mozgás irányításának így bonyolultabb mechanizmusai alakulnak ki.

A pszichológia ezeket a folyamatokat jellemezve — pontosabban ezeknek a folyamatoknak egy aspektusát megragadva —, kiemeli: „A tudat jelenléte az embernél tulajdonképpen azt jelenti, hogy az élet, a közös tevékenység folyamatában kialakul illetve létrejön a többé vagy kevésbé általánosított ismereteknek egy olyan szavakban objektivizálódott összege (vagy rendszere), amelynek közvetítésével képes a világot és önmagát megismerni.”¹²

¹⁰ Nyírő Gy.: *Psychiátria*. Bp. 1960. 152—153. o.

¹¹ Pavlov: *Húsz év tapasztalatai*. Pavlov művei III. Budapest 1954. 160. o.

¹² Rubinstejn: *Principi i putyi razvityie pszichologii*. Moszkva 1959. 276. o.

A tudat aktív folyamata. A successív kapcsolás lehetőségeivel rendelkezve az ember képes a maga tudatában a képeket és gondolatokat logikailag összekapcsolni, továbbfejleszteni. A tudat nem egyszerű kópiája a valóságnak, hanem alkotó visszatükrözés. Ez teszi lehetővé, hogy a gondolat megelőzze a cselekvést, az események természetes menetét.

A szecsenovi—pavlovi fiziológia eredményeire támaszkodva a pszichológia feltárta az akaratlan és akaratlagos mozgások mechanizmusát. Így vált lehetségessé a pszichológia számára, hogy a *tudat irányító funkcióit* is behatóan tanulmányozza: feltárja a serkentő és végrehajtó irányítás sajátos, csak az emberre jellemző mechanizmusait. A tudat ugyanis nem egyszerűen megismerés. A tudás csak az egyik, az eredményt kifejező oldala a tudatnak; a leglényegesebb: a *tudat konstrukciós, alkotó-irányító tevékenysége*. Ez a mozzanat a mélylélektan tudatkoncepciójában teljesen elsikkad.

Az agy a tudat szerve: az agy tevékenysége élettani, fiziológiai folyamatok által determinált. Azonban az *agy nem forrása*, hanem *eszköze a tudatnak*. A tudat tartalmát nem lehet organikus folyamatokból, a pszichés mechanizmusból levezetni. *A tudat tartalma társadalmilag determinált. A tudat csak mint társadalmi jelenség értelmezhető helyesen.* A tudat az ember tudata, az ember pedig társadalmi lény, mely a munkatevékenység eredményeként emelkedik ki környezetéből. A közös társadalmi tevékenységben, a munka folyamatában válik a természet objektummá; e folyamatban fogja fel az ember a külvilághoz való viszonyát, mint viszonyt. A tudat hordozója mindig a konkrét történelmi személyiség. A tudatban társadalmi tartalmak tükröződnek; az ember szükségletei és igényei társadalmilag meghatározottak.

A tudat meghatározása csak akkor lehet teljes — s tegyük hozzá az ösztönök és a tudattalan helyét és szerepét az emberi magatartás determinációjában csak akkor értelmezhetjük helyesen — ha mindezeket az oldalakat, a tudat lényegének és megnyilvánulásának különböző aspektusait megragadja.

A dialektikus materializmus — a fiziológia és a materialista pszichológia eredményeire támaszkodva — a tudatnak ilyen átfogó meghatározását adja: *A tudat a legmagasabbrendű anyag, az emberi agy funkciója amely lehetővé teszi az objektív valóság céltudatos, alkotó visszatükrözését: a tárgyak és jelenségek lényegének megismerését; a cselekedetek előzetes gondolati felépítését és irányítását, a helyes orientációt, az ember és a természeti-társadalmi valóság közötti kapcsolatok szabályozását és ellenőrzését.**

A tudat materialista — s tegyük hozzá — dialektikus és történelmi értelmezése összeegyeztethetetlen az ösztönöket — legyen szó akár „mitikus ösztön-energiákról”, akár minden organikus működéstől független „irányító ösztönről” vagy sorsmeghatározó „génparókról” — az emberi magatartás determinánsaként feltüntetett mélylélektani szemlélettel.

De összeegyeztethetetlen a tudat materialista értelmezése a lelki élet ún. topikus felfogásával is. Tagadunk mindenféle misztikus Ősént, időtől és tértől független „lelki aktust”, minden „princiálisan” megismerhetetlen „lelki tartalmat.”

Az elmondottakból egyáltalán nem következik, hogy tagadjuk a tudattalan kategóriáját. A tudattalan az emberi psziché egyik valóságos szférája; vizsgálata ezért szükséges, nem mellőzhető. A tudattalan freudi értelmezése

* A tudat irányító-konstrukciós tevékenységével részletesen foglalkozik Szpirkin: Proiszhozsdenyie szoznanyie (Moszkva, 1960) című műve.

azonban elfogadhatatlan számunkra. Már az ösztönfolyamatok elemzése során utaltunk arra, hogy „ösnélküli ösztönvilág”, „Ős ösztön” posztulálása mélyen tudománytalan. Nem kevésbé tudománytalan és ezért elfogadhatatlan az öröklött faji emlékek, a gyermekkori szexuális élmények „tudattalan” magatartásmeghatározó szerepére való mindenféle hivatkozás is.

Freud mai követői hajlandók túlbecsülni a mélylélektannak a tudattalan feltérképezésével kapcsolatos érdemeit. Hermann egyenesen arról ír, hogy Freud feltárta a tudattalan struktúráját, tartalmi sajátosságait, törvényszerűségeit. Maga Freud úgy látszik kevésbé tájékozódott az óskáoszban: „Ne várják — írja 1932-ben —, hogy az ósénről az elnevezésen kívül valami sok újat tudok mondani. Személyiségünk sötét hozzáférhetetlen része ez, azt a keveset amit tudunk róla, az álommunka és az ideges tünetek tanulmányozása révén szereztük és így tudomásaink legnagyobb része negatív jellegű, csak az én ellentétéként írható le.”¹³

Freud természetesen egy sor „új” mozzanattal gazdagította a tudattalan fogalmát. Megoldási kísérletei azonban — bármennyire tetszetősek s divatosak még napjainkban is egyes nyugati országokban — nem vitték előre a kérdés tudományos megoldását. A tudattalan vizsgálatával kapcsolatban már a 19. század utolsó évtizedeiben két irányzat alakult ki: egy tudományos, materialisztikus és egy spekulatív megoldásokkal kísérletező idealista irányzat, amely sajátos módon fejezi ki az „ész hatalmából” kiábrándult polgári gondolkodás misztikus, irracionális „hangulatait”. Freud ennek a Carus és Eduard Hartmann által reprezentált spekulatív irányzatnak folytatója. Megoldási kísérletei, melyben sajátos módon keverednek a szubjektív idealizmus és a mechanisztikus materializmus elemei, ezért tudománytalanok: a tudattalannal kapcsolatos hipotézisei minden objektív bizonyítási apparátust nélkülöznek.

A materialista pszichológia a fechneri—szecsenovi vonal folytatója. Fechnernél még csak elemeivel találkozunk a kérdés materialista megközelítésének. Érdeme, hogy a tudattalant anyagi folyamatként elemzi. Azokat a processzusokat sorolja a tudattalan fogalomkörébe, amelyek nem rendelkezvén elegendő erővel nem érik el az ingerküszöböt. A leibnizi petite perception-t is ilyen értelemben magyarázza, úgy vélte, hogy a pszichikai tevékenység meghatározott periódusokban a tudatküszöb szintje alá esik. A kérdés komplex megoldása irányában Szecsenov teszi meg az első lépéseket. Világosan elhatárolja a psziché és a tudat fogalmát: kimutatja, hogy a pszichikus folyamatok nem minden esetben érik el a tudat szintjét. Nála találkozunk először a rejtett pszichikus mozgások, a bonyolult agytevékenység nem tudatos formáinak analízisével.

Pavlov is foglalkozott a tudattalan problematikájával. A rejtett pszichikus mozgásokat azzal magyarázta, hogy a különböző bonyolult tartalmú élmények gátlás alá kerülve nem semmisülnek meg, hanem „öntudatlanságba” süllyednek, hogy később a gátlás gyengülésekor újra tudatossá váljanak. Pavlov az ilyen „tudattalan” élmények fiziológiai alapját a feltételes reflexek álcázódásában, a gátlások felszabadulásával (a gátlás gátlása, amely a reakciók gátlástalanításához vezet) kapcsolatos mechanizmusok működésében találta meg. Vitathatatlan, hogy ezek az öntudatlan, külső hatások nyomán létrejövő és gátlás alá kerülő élmények a viselkedés bonyolultabb formáinak dinamiká-

¹³ Freud: i. m. 88. o.

jára is mély hatást gyakorolnak.^{14*} A tudattalan élmények és az ösztönök nem azonos típusú jelenségek.

Pavlov új kapcsolatok képződését is lehetségesnek tartja a tudat bizonyos „homályosabb” szféráiban. A kísérletek során ugyanis bebizonyosodott, hogy „új kapcsolatok képzése az agykéregnek nemcsak az optimálisan ingerelhető területeiben, hanem többé vagy kevésbé gátlás alatt álló részeiben is végbe-mehet. . . A szintetizálás a kéreg azon részeiben is lefolyhat, amely . . . a gátolt-ság bizonyosfokú állapotában van.”¹⁵

A tudattalan misztifikálásában nagy szerepet játszik Freud energia-elmélete. A tudattalan tartalmakból feltörő ösztönenergiáknak a mélylélektan démonikus szerepet tulajdonít. Pavlov iskolája ennek a rejtélynek a megoldá-sában is megtette az első lépéseket: experimentális úton konkretizálta a pszi-chikai energia fogalmát. Energián Pavlov az ideg-ingerületi folyamat energiáját értette, tehát konkrét, anyagi jellegű, mérhető fiziológiai energiát és ezt az idegsejtekben lévő speciális anyag készletének mennyiségével hozza össze-függésbe. A pszichikus működés energiája eszerint tulajdonképpen a magasabb ingerműködés energiája, az idegingerület energiája. Az asszociációnak, a pszichikus működés egyik fontos alapjelenségének fiziológiai alapját éppen az ingerületi energia *irányított* (két adott idegközpont közötti) vagy *irányítatlan* mozgása képezi.¹⁶

Pavlov útmutatásait követve számos kutató foglalkozik a kéregalatti folyamatok elemzésével. Lurija, Lange, Bogomoloc, Petrova, O’Connor, Furst jelentős eredményekről adhatnak számot. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a kér-dés átfogó megoldása — különösen a neurózisok, a pathogén affektív konflik-tusok területén — a jövő feladata. A tudattalan „térképén” sok még a fehér folt. Pozitív megoldást azonban csak a materialista alapokon nyugvó experi-mentális kutatásoktól várhatunk.

III.

A materialista és mélylélektani felfogást a tudat valamint a tudattalan értelmezésében mély, áthidalhatatlan szakadék választja el. Ebből adódik, hogy a magatartás determinációjának kérdésében is teljesen eltérő álláspontot képviselnek. Az ellentmondás itt is antagonisztikus természetű.

Már utaltunk arra, hogy a mélylélektan a pszichés determináció elvét vallja; a tudattalan folyamatoknak, az ösztönenergiáknak ezért tulajdonít centrális jelentőséget. A pszichés mechanizmusok valóban résztvesznek a determináció folyamatában, nélkülözhetetlen láncszemei az emberi cselekvés-nek. E mechanizmusok azonban „csak” közvetítő közegek; nem végső okai a cselekvésnek.

A pszichikus működés természetét és eredetét tekintve biológiai jelenség. Azonban az emberi agynak az a veleszületett adottsága, hogy a környező való-

* A tudattalan fogalmáról lásd részletesebben H. Wells: Pavlov and Freud. Inter-national Publishers New York. G. E. Szuharjeva: „Klinicszeszkie lekcii po pszichiatriti detsz-kovo vozroszta”. Moszkva, 1959. Furst: „A neurotikus környezete és belső világa” (oroszul, Moszkva, 1957). Garai László: A tudat és tudattalan dialektikus materialista fogalmához. Pszichológiai Szemle. 1961. 2. szám.

¹⁴ Pedagógiai Szemle. 1959. 677. o.

¹⁵ Pavlov: Előadások a nagyagyféltekéről. Budapest 1952. 258 o.

¹⁶ Magyar Filozófiai Szemle. I. évf. 2—4. sz. 314. o.

ságot visszatükrözze, a valóság tárgyaival és jelenségeivel való hatékony kapcsolat eredményeként bontakozik ki. A pszichikus működés az emberi agy külső tényezők által meghatározott válaszműködése. A pszichikus jelenségeket, a belső indítékok egész rendszerét — beleértve az ösztönfolyamatokat, a tudattalan szférákat is —, az embernek mint szubjektumnak az objektív külvilággal való kölcsönös viszonya szabja meg. A lelki élet tartalma, a „belső indítékok rendszere” a szubjektum tevékenysége folyamán, társadalmilag meghatározott feltételek között alakul ki.

A külső hatások csak akkor válnak pszichikai aktussá, ha keresztül haladnak az ember érzés- és gondolatvilágának meghatározott struktúráin. A külső hatásoknak a belső feltételek által való közvetettsége az agykéreg reflextevékenységében leli magyarázatát. Az agyba belépő minden inger korábbi impulzusokon alapuló kapcsolatok egész rendszerébe ütközik. E struktúrák tehát maguk is külső hatásokra vezethetők vissza. Az emberi cselekvés elsődleges oka az emberen kívül van; ez a külső ok azonban úgy határozza meg az ember magatartását, hogy tudatában visszatükröződik.

Az ember „belső világa” a „külső világ” által meghatározott. A személyiség, a jellem sajátos vonásai, az erkölcsi értékek, a társadalmi érintkezés folyamatában, a társadalmi követelmények hatása alatt formálódnak s válnak az emberi cselekvés belső motívumává. A társadalmi hatások nyomán formálódó személyiség azonban nem passzív tárgya, felfogó közege a külső indítékoknak. Mint Rubinstejn mondja: az ember nemcsak objektuma a különböző befolyásoknak, hanem szubjektum is, amely a külső természet megváltoztatásával saját személyiségét is megváltoztatja és magatartását tudatosan irányítja.* Az emberi személyiség fejlődése azért nem egyszerűen különböző külső faktorok mechanikus kölcsönhatásának produktuma, hanem a külvilággal sokoldalú kölcsönhatásban álló e tényezők által determinált szubjektum önmozgása.

A mélylélektan mechanisztikus szemléletmódja következtében képtelen megragadni a „külső” és a „belső”, az objektív és a szubjektív bonyolult dialektikáját. A valóságban — mint láthattuk — a „külső” és a „belső” szüntelenül helyet cserélnek, az objektív szubjektívvé alakul: a belső indítékok világa tulajdonképpen nem más, mint az agy visszatükröző működése folyamán kialakuló rendkívül komplex „rendszer”, amely igen magas fokon szabályozza és tökéletesíti önmagát.

A mélylélektan álláspontja nem azért elfogadhatatlan, mert a pszichés mechanizmusoknak jelentőséget tulajdonít — bár kétségtelen: tévedéseik egyik forrása, hogy e mechanizmusok valóságos szerepét felduzzasztják, sőt nem egy esetben kizárólagossá teszik. Az alapvető hiba; e mechanizmusok természetének helytelen értelmezése. A mélylélektan elvonatkoztat a tartalmaktól. A magatartás egyszerű és bonyolult formáit azonos mechanizmusokra vezeti vissza; a legbonyolultabb tevékenységi formákban is meghatározott ösztönök megnyilvánulását, szublimálódását látja. Azonban a „tartalomtól” — mint erre már a tudat vonatkozásában rámutattunk — nem lehet elvonatkoztatni. A kérdés lényege ugyanis: — legalábbis a cselekvés motivációja szempontjából — hogy *mi* tükröződik a reflektorikusan meghatározott folya-

* A pszichés folyamatok determinációjának kérdésével Rubinstejn két művében is behatóan foglalkozik: *Bityije i szoznanyije*. Moszkva 1957. *Principi i putyi razvityie psichologii*. Moszkva 1959.

matokban; a magatartást a tudat tartalma s nem egyszerűen a pszichés oldal mechanizmusa determinálja.

Rubinstejn nem véletlenül emeli ki: a pszichés tulajdonságok csak a külvilághoz való viszony alapján, tehát csak az életmód és a tevékenység vonatkozásában érthetők meg. A pszichés sajátosságok nem önmagukban, vagyis mint szubjektív adottságok, hanem tartalmuk, azaz a külvilághoz való viszonyuk alapján vizsgálandók.

Téves következtetések egész sora adódik a pszichés mechanizmusok szerkezetével (topikájával) kapcsolatos freudi állásfoglalásból is. E rendszerben a tudattalan „kiszámíthatatlan”, „független” elem, amely az ember cselekedeteit végzettszerűen meghatározza. Valamennyi mélylélektani iskola álláspontja megegyezik abban, hogy a tudattalanba visszaszorított lelki tartalmak az ember sorsában — ilyen vagy olyan módon — irányító szerepet játszanak. A „felettes-én”, a civilizátor, mint külső tényező szemben áll az ember belső vágyaival, szükségleteivel; e vágyak azonban — hangsúlyozza a mélylélektan — végzettszerűen útát törnek maguknak.

A mélylélektan alapvető tévedése ebben az összefüggésben — az előbbi párhuzammal élve — nem a tudattalan élmények, ösztönfolyamatok valóban jelentős szerepének hangsúlyozása. A tudat irányító és ellenőrző szerepének lebecsüléséből — tegyük hozzá: a tudat természetének helytelen értelmezéséből — fakadnak téves következtetések.

A mélylélektan a személyiség komplexumából kiszakítva, az ember tudat-és érzelemvilágával szembeállítva vizsgálja a tudattalan élményeket. Lebecsüli a magasabbrendű érzelmi és akarati folyamatok — különösen gátlásfolyamatok — szerepét az emberi magatartás determinációjában. Szem előtt téveszti, hogy az ösztönöket — legyen szó akár Freud libidójáról vagy Szondi ösztöntörvényeiről — nemcsak azok az ingerületi energiák befolyásolják „belülről”, amelyek bizonyos külső vagy belső feltételek hatására feltörnek a „tudatalatti rétegekből”, hanem olyan, az ember magasabb idegtevékenysége által irányított tudati elemek, érzelmi állapotok és velük szoros kölcsönhatásban álló akarati energiák is, melyekben a társadalmi morál, az emberi érintkezés követelményei tükröződnek. Hangsúlyozni szeretném, hogy ez az egyoldalúság a tudat természetének egyoldalú értelmezéséből fakad: nem látják — pontosabban tagadják —, hogy *az emberi tudat, mint a társadalmi élet terméke képes a környező társadalom érdekeinek, igényeinek felfogására, s ebből fakadóan képes saját cselekedeteit irányítani és ellenőrizni.* Álláspontjuk lényegében a kérgi folyamatok, a második jelzőrendszer domináns szerepének tagadását jelenti az emberi cselekedetek irányításában.

A mélylélektan mellőzi a tudat által irányított akarati folyamatok érdemi elemzését is. Pedig a kérdés éppen a kriminalitás, az aszociális magatartásformák helyes értékelése szempontjából nagy jelentőséggel bír.

Az akaratlagos mozgások a cselekvés gondolatának és a cselekvésnek feltételes kapcsolatain alapszanak. Akarati cselekvésről akkor beszélhetünk, ha a cselekvés gondolata feltételes kapcsolatban van a tényleges cselekvéssel és irányítja azt. Pavlov szerint ez a folyamat úgy játszódik le, hogy a cselekvés gondolata nyelvi jelekkel megjelenik a *tudatban*, amely — a megfelelő feltételek meglétében — a feltételes idegkapcsolat révén kiváltja a cselekvés reflexét.

Mindez a legszorosabban összefügg a cselekvés motivációjának helyes értelmezésével. Az akarat funkciója a cselekvés irányítása oly módon, amint

azt az ember szükségletei, megismerési és viszonyulási struktúrái meghatározzák. Mert végső soron a szükségletekből, s azok felismeréséből jönnek létre azok az ingerek vagy ingerkomplexumok, amelyek az egyén belső, vagy az egyén és a környezet között fennálló egyensúlyrendszer változásait jelzik és ugyanakkor működésbe helyezik az egyensúly helyreállítását célzó tudatműködést. A materialista pszichológia ezeket az ingereket vagy ingerkomplexumokat nevezi motívumoknak.

A mélylélektanban teljesen egyoldalúan és torz formában tükröződik ez a folyamat. Egyrészt ugyanis a motívumokat — mások hiányérzet törekvésnek nevezik — kizárólag az ösztönélet lefojtott energiáiból származtatják, másrészt — s ez összefügg azzal, hogy az akaratot nem mint specifikus tudati erőfeszítés által karakterizált lelki folyamatot értelmezik —, figyelmen kívül hagyják, hogy ezek az ingerek a tudati szférákon keresztül haladva, a sajátosságosan emberi akarat segítségével válnak a cselekvés indítékaivá. A tudat képes az ingerek által megjelenített motívumokat a társadalom által támasztott és a nevelés által közvetített követelmények mérlegén mérlegelni. E követelmények meghatározott megismerési struktúrákban és magasabb gátlásfolyamatokban materializálódnak. A determinációnak a pszichikum által való közvetettsége, — melyről korábban szövegtünk — azt eredményezi, hogy az ember magatartását nemcsak az adott pillanatban ható külső tényezők határozzák meg, de ismeretanyag, érzelmi viszonyulások formájában azok az emlékenyomok is, amelyek a múlt és a jövő szerepére utalnak.

A megismerési struktúrák jelentőségéről még egy vonatkozásban szólnunk kell: a megismerés folyamán az ember nemcsak az egyes tárgyak és jelenségek jelentőségét tárja fel, de meghatározott viszonyt is kialakít e tárgyak és jelenségek irányában. Ennek a következménye, hogy a tárgyak és jelenségek nemcsak mint a megismerés objektumai jelentkeznek, de mint a magatartás mozgatóerői is. Így válik az ismeret meggyőződéssé, a meggyőződés pedig ösztönös, vagy tudományos világnézet alakjában a magatartás egyik legfontosabb determinánsává. A mélylélektan teljesen közömbös e mozzanattal szemben.

A tudat, a második jelzőrendszer irányító szerepe negatív oldalról is bizonyítható. Goldstein, Gelb, Lurija kísérletei igazolják, hogy az absztrakt fogalmi gondolkodásban történt sérülések eredményeként az ember a szándék nélküli cselekvés színvonalára süllyed, melyeket csak a szituáció és a már kialakult mechanizmusok határoznak meg.¹ Hasonló megállapításokat tesz Nyiró Gyula a megismerési organizáció zavaraival kapcsolatban.² Ez az állapot egyébként a kriminalitás okainak vizsgálata szempontjából rendkívül figyelemreméltó, azonban semmi körülmények között sem tekinthető normál állapotnak, mint azt a mélylélektan egyes korifeusai hirdetik.

Már utaltunk arra, hogy a freudizmusban a mechanikus materializmus és az idealizmus elemei keverednek. E megállapítás látszólag ellentmondó tartalmakat takar. De csak látszólag. A vulgáris materializmus — s tegyük hozzá a mélylélektan is — a magatartás determinációját az emberi szervezeten belüli fiziológiai viszonyok zárt körén belül oldja meg. Ezzel — mint azt Rubinstejn

¹ Goldstein K. und Gelb A.: Psychologische Analyse hirnpatologischer Fälle. Lurija: Travmaticheskaja afazija. Idézi: Rubinstejn: Bityje i szoznanyije. Moszkva 1957.

² Nyiró Gyula: A lelki működés strukturális szemlélete a reflexfolyamatok alapján. Pszichológiai Tanulmányok I. k.

kimutatta — a vulgáris materializmus lényegileg elszakítja a pszichikait a léttől. A pszichikai elveszti objektivitását, s a tudati jelenségek magyarázata kapcsán óhatatlanul előtérbe kerülnek szubjektivista, irracionális elemek. Az emberi magatartás koronként változó céljait és tartalmait csak a társadalmi törvényszerűségek ismeretében lehet helyesen értelmezni. A freudizmus elveti a történelmi materializmust, az egyént önmagában, izoláltan vizsgálja, s ha egyáltalán foglalkozik társadalmi problémákkal — az utóbbi évtizedekben ez az igény egyre erőteljesebben jelentkezik — akkor nem a társadalom oldaláról közelíti meg az egyént, hanem az egyén oldaláról a társadalmat. A mélylélektan a társadalom törvényszerűségeit is az „ösztönök játékára” vezeti vissza. A „Totem és a tabu” eszmei kiindulópontjait vizsgálva Wilhelm Reich — Freud egyik legismertebb és legtekintélyesebb követője — megállapítja, „hogya a patriarchális társadalmat, — tehát a mai kapitalista rendnek megfelelő társadalmat — az ösztönök indirekt kielétele vagy elfojtása alakította ki.”³ E. R. Groves szerint minden szociális nyugtalanság az ösztönök kielégítetlenségéből fakad.⁴ C. H. Parker bevezette az ipusztériális pszichózis fogalmát; minden szociális feszültség, válságtünet oka az az ellentét, amely a modern ipari társadalmak bonyolult szervezettsége és az ember ősi, még a barlanglakók korában kialakult s ma is változatlan „természete” között fennáll.⁵ Hasonló következtetésekre jutott Freud egy másik követője W. F. Ogburn is. Meglátása szerint ezek a feszültségek csak a tudattalan folyamatok tudatosítása útján oldhatók fel.⁶ A történelmi materializmus félreérthetetlenül és egyértelműen szegezi szembe ezekkel a tudománytalan, szubjektív idealista tételekkel a maga igazságát: a társadalom fejlődését a társadalmi lét törvényszerűségei határozzák meg, mely törvények végső soron az emberi tudat, az emberi magatartás determinánsai is. Íme többek között ezért kibékíthetetlen a dialektikus materializmus és a mélylélektan ellentéte.

IV.

A determinációs folyamat értelmezéséből egyenesen következik, hogy a mélylélektan az aszociális magatartást s így a kriminalitást is az ösztönélet zavaraira vezeti vissza. A mélylélektan vallja: az aszociális magatartás nem más, mint neurotikus zavar. A kriminalitást illetően pedig — ami szerintük az aszociális magatartás szélsőséges formája — így hangzik a mélylélektan tétele: a pszichózis és a neurózis a belsőben megérlelt bűnözés, a bűnözés pedig a külvilágba transzportált neurózis.

A mélylélektan szerint a neurózis nem kivételes eset, hanem a civilizált társadalmak törvényszerű velejárója. Az egészség relatív fogalom. Nincs éles határ az egészség és a betegség között, hanem fokozatos átmenet, úgy hogy pontosan nem is lehet megállapítani, hol kezdődik a betegség.

A neurózisok — akárcsak a különféle pszichopátiák — okai lehetnek kriminális cselekedeteknek. A megismerési struktúrák és a hozzájuk kapcsolódó

³ A pszichoanalízis mellett és ellen. Emberismeret. II. évf. 1. sz. 78. o.

⁴ E. R. Groves, *Sociology and Psycho-Analytic psychology, An Interpretation of the Freudian Hypothesis*, AJS 107. o.

⁵ C. H. Parker: *Motives and Economic Life* PASS

⁶ W. F. Ogburn: *Social Change*. New York 1922.

intellektuális, morális érzelmek, visszanyúlási struktúrák sérülései valóban súlyos konfliktusokhoz vezethetnek. Egyszerűen lehetetlen — s tegyük hozzá mélyen tudománytalan — azonban a gyermeki magatartást általában e neurózisok oldaláról megközelíteni.

A kérdés a legszorosabban összefügg a lelki működések ún. váltógazdálkodásának a „kín és öröm elv”, valamint a „valóságelv” freudi koncepciójának bírálataival. Részletesen idéztük Freudnak és Aichornnak ezen „prinzipok” működésével kapcsolatos felfogását. Láthattuk, hogy a kriminalitást — e felfogás — az alacsonyabb fokon való rögzüléssel, az „öröm-elv” eluralkodásával magyarázza.

A fixáció — az alacsonyabb fokon való rögzülés — akárcsak a regresszió — a visszafejlődés — orvosilag bizonyított tény. Az öröm- és valóság-elv spekulatív sémája azonban ezt a tényt nem magyarázza. A jelenség oka a viszonyulási struktúrák fejlődésében mutatkozó zavarokban keresendő. A materialista pszichiátria számottevő eredményeket ért el e jelenségek igazi természetének tanulmányozásában.

„A viszonyulási struktúra alacsonyabb szintjei erős dinamikus készletet jelentenek és a fejlődés alacsonyabb fokán igen kifejezetten meghatározzák az alkalmazkodás módját. A magasabbrendű érzelmek megjelenése tehát a felsőbb szintek kialakulását, az alattuk levő szintek mérséklését, gátlását okozzák. Míg az alacsonyabbrendű érzelmek késleltetési gátlás hiányában aktuális állásfoglalásra készítenek, a magasabbrendű érzelmek ennek az állásfoglalásnak a minőségét és intenzitását a megismerési struktúrákkal kapcsolatos kölcsönhatások révén erősen befolyásolják, s a magatartást a jövő érdekében határozzák meg. A viszonyulási struktúra felső szintjének elemei különösen a társadalmi alkalmazkodás szempontjából nagyfontosságúak.”¹

Az, ami a felszínen mint az „öröm-elv eluralkodása” jelentkezik, a valóságban nem más, mint az alacsonyabbrendű érzelmek felülkerekedése, a magasabbrendű érzelmek hiánya, vagy elerőtlenedése, ami a fiatalok bűnözöknél egyes esetekben az etikai és morális érzelmek elhalványulásában, vagy más esetekben a vitális ösztönös érzelmek túlsúlyában jut kifejezésre.

Mivel magyarázza a mélylélektan ezeket a negatív tüneteket? A tudatalanból feltörő, rejtélyes és kiszámíthatatlan ösztönfolyamatok jelentkezésével. A modern pszichiátria — éppen azért, mert helyesen értelmezi e jelenségek valódi természetét s mert feltárta fiziológiai mechanizmusukat — elveti a mélylélektan kínálta misztikus megoldásokat: a fixációt és a regressziót reális, valóságos okokra, elsősorban milieu hatásokra vezeti vissza.

„Az alacsonyabbrendű érzelmek túlsúlya a magzati állapotban vagy korai gyermekkorban keletkezett agyi károsodással — pl. agyvelőgyulladás —, elhanyagolt neveléssel, negatív környezeti hatásokkal — nyomor, család hiánya, rossz példa hatása — magyarázható.”²

Említsük meg, hogy a modern pszichiátria nem zárja ki az olyan esetek lehetőségét, amikor az alacsonyabb fokon való rögzülés hátterében valamilyen szervi fogyatékoság rejlik. Legjobb képviselői azonban a klinikai esetek gondos elemzése alapján arra a következtetésre jutottak, hogy ez csak igen kis

¹ Nyíró Gy.: A lelki működés strukturális szemlélete a reflexfolyamatok alapján. Pszichológiai Tanulmányok. I. k. 269. o.

² Rudolf Lennke: Neurologie und Psychologie. 1950. Leipzig. 273. o.

számú esetre jellemző.³ A döntő a milieu hatás, s mindenekelőtt az elhanyagolt nevelés.

A gyermek ösztönös kívánságai, vágyai és a tudati elemek konfliktusa nem csak a fixáció vagy regresszió következménye lehet. A pszichiátria csak az abnormális esetekkel foglalkozik; e jelenség azonban — szinte nap mint nap — normális fejlődést mutató gyermekeknél is tapasztalható.

A gyermekben élő, ösztöneiből fakadó szükségleteket, vágyakat, igényeket nem szabad elhanyagolni. Az ember mint élőlény a természet szerves része és létezésében alá van vetve a természet törvényeinek. Éppen ebből fakad — mint arra már utaltunk — az ösztönök jelentősége; ha kielégítésüket akadályozzuk, csak azt érzük el, hogy a szervezet által kitermelt és az élet fenntartásához nélkülözhetetlen energiák fojtottan, betegesen, görcsösen s ha kell, végső esetben bűnös úton törnek maguknak utat. Számos bűnöző fiatal körletében találunk ilyen mozzanatokot. A mélylélektan felfigyelt erre a jelenségre, azonban helytelen világnézeti és ismeretelméleti nézőpontjából fakadóan e jelenség egyoldalú magyarázatát adta.

Először: a gyermek vágyai, szükségletei és a társadalom követelményeit közvetítő tudati elemek kapcsolata a valóságban sokkal összetettebb, gazdagabb indázatú, mint azt az öröm-elv és a valóság-elv freudista skémája sejtetni engedi. A külső és belső feltételek dialektikája itt is sajátos módon érvényesül. A nevelés folyamatában céltudatosan kialakított szükségletek és vágyak is mint belső indítékok jelentkeznek. Hamis és tudománytalan ugyanakkor a szükségleteknek mint társadalomellenes jelenségeknek a jellemzése.

Másodszor: még a szervezet organikus működéséből fakadó ösztönös vágyak is — anélkül, hogy betegesen elfojtanák őket — mederbe terelhetők, irányíthatók. Az egészségesen fejlődő gyermeket *meg lehet tanítani* arra, hogy úrrá legyen vágyain s megtalálja kielégítésüknek társadalmilag elfogadható formáit. A társadalom követelményeit tükröző megismerési struktúrák és magasabb intellektuális érzelmek, nem spontán alakulnak ki; formálásukban *a nevelésnek* döntő szerepe van. A mélylélektan logikája: a gyermek aszociális, tehát neuraszténias. A szocialista nevelélmélet logikája: a gyermek aszociális, tehát neveletlen. A fixáció és a regresszió tény, de rendellenes fejlődés következménye s ezért káros és tarthatatlan, ha a fixáció törvényszerűségeiből akarjuk a gyermeklélektan általános törvényszerűségeit levezetni.

Nem vagyunk és nem lehetünk a gyermek fejlődésének passzív szemlélői. A társadalom szilárd követelményekkel, céltudatos ráhatásokkal kialakíthatja a tudati elemek, s a belőlük fakadó nevelési elvek hegemóniáját. Ezt a következetes nevelőmunkát nehezíti az ösztönök — még egyszer alá szeretném húzni, hogy a dolog lényege szempontjából közömbös, libidónak vagy agressziós ösztönöknek nevezzük őket — misztifikációja, a megismerési és viszonyulási struktúrák formálhatóságának tagadása vagy egyoldalú értelmezése.

„Az organizmus fejlődik amennyiben funkcionál; a gyermek fejlődik amennyiben nevelik és képezik. Ebben áll a gyermek pszichikai fejlődésének alaptörvénye. A gyermek pszichikai tulajdonságai nemcsak előfeltételei, hanem sokkal inkább eredményei egy egész fejlődési folyamatnak... Ezek

³ Eugen Bleuer: Lehrbuch der Psychiatrie. Springer Verlag 1955. Nyíró Gyula: Psychiatria. Budapest 1961.

fejlődése nemcsak kifejezésre jut a képzés és a nevelés folyamatában, hanem ebben a folyamatban megy végbe, ebben a folyamatban valósul meg.”⁴

A nevelés kérdésében egyébként mélyen ellentmondásos a mélylélektan álláspontja. Egyrészt hirdetik, hogy az ember aszociális lényként jön a világra s ezzel posztulálják a nevelés szükségességét, másrészt a nevelés — nem a merev lélektelen nevelés, hanem általában a nevelés — „kártékony” szerepét hangsúlyozzák, mert „minden nevelés feladata, hogy gátoljon, elnyomjon, eltiltsón,⁵ s ez a mélylélektan szerint neurozist eredményez.

Freud maga is érzi az ellentmondást és ezért írja „A nevelésnek a megengedés Scyllája és az eltiltás Charibdisé között kell útját megtalálnia. Amennyiben egyáltalában meg lehet oldani a feladatot, meg kell találnunk azt az optimumot, mellyel a legjobb eredményt érhetjük el és legkevesebbet ártunk.”⁶ Ugyancsak számos utalást találunk ezen ellentmondásra vonatkozóan Freud tanítványainál: Anna Freudnál, Edmund Fischernél, Hermann Aliznál, Székely Györgynél.

„A nevelés ugyanakkor, amikor a gyermeket — feladatának megfelelően szocialissá teszi, tehát hozzásegíti ahhoz, vagy reá kényszeríti, hogy beleilleszkedjék ebbe a társadalomba és pedig azáltal, hogy eredendően aszociális ösztöneinek elfojtására, ezek kiélésének feladására szorítja rá, — ugyanakkor ezen elfojtások útján a gyermeket neurotikussá teszi: ez pedig megint csak újabb aszociálitás alapját veti meg akár a felnőtt neurozisban, akár pedig ennek aktívabb formájában: a kriminalitásban.”⁷

A nevelés folyamata természetesen nem ellentmondásmentes. A képességek fejlődésének már adott szintje és az elsajátítandó új tartalmak, a gyermek egyre tudatosabbá váló tevékenységének formái és a nevelő követelményei között dialektikus ellentmondás áll fenn. Ez az ellentmondás azonban nem negatív, hanem pozitív természetű s mint Rubinstejn, Kosztyuk és mások kimutatták, a személyiség fejlődésének fontos mozgatórugója. A helytelen nevelési ráhatások következtében — súlyos károkat okozhat például az életkori sajátosságok figyelmen kívül hagyása — ez az ellentmondás „megmerevedhet” s ez esetben valóban súlyos konfliktusok, magatartáshibák forrása. E konfliktusok azonban nem a nevelési folyamat lényegéből következnek, hanem a helytelen nevelési intézkedések törvényszerű velejárói.

A nevelés ellentmondásos értelmezéséből fakad a mélylélektan nevelési célkitűzése: feloldani a konfliktusokat, megteremteni a belső harmóniát, eljuttatni a gyermeket a relatív lelki egyensúlyhoz. Milyen természetű konfliktusokra összpontosít a mélylélektan s mit ért a lelki élet egyensúlyán?

A mélylélektan abból indul ki, hogy a jellemképződés lényegileg a hatodik életévre lezárul. A személyiség egész további fejlődése a korai gyermekkorban átélt élmények által meghatározott; az ember tulajdonképpen egész életén át ezeknek az első éveknél eseményeit ismétli. A gyermekkorai élmények — elsősorban a szexuális élmények — traumatikus hatásúak:

„Felismertük, hogy az első életévek (mintegy az ötödik életévig) több szempontból jelentőséggel bírnak. Először, mert magukban foglalják a szexualitás korai kivirágzását, mely az érett-kori szexuális élet szempontjából döntő

⁴ Rubinstejn: Grundlagen der Allgemeinen Psychologie. Berlin 1958. 200. o.

⁵ Freud: A lélekelemzés legújabb eredményei. Debrecen 1943. 177. o.

⁶ Freud: i. m. 177. o.

⁷ Székely: A mélylélektan szerepe a nevelésben. Emberismeret. II. 180. o.

jelentőségű ösztönzéseket hagy hátra. Másodsor, mert ezen időszakban szerzett benyomások a még ki nem fejlődött gyenge ént érik, melyre lelki traumaként hatnak. Az én az általuk előidézett indulatokat csak az elfojtás segítségével képes kivédeni, és ily módon az egyén a gyermekkorban szerzi meg a későbbi megbetegedésekre és működési zavarokra való hajlamot”.⁸

A mélylélektan számára ezért a kérdések kérdése: a gyermekkor élményanyagának és a korai gyermekkorban elszenvedett traumatikus sérülések feltárása és elemzése.

A környezetnek is ebben az összefüggésben tulajdonít jelentőséget a mélylélektan. A gyermek az anyához kötődik elsődlegesen. A család a gyermek természetes környezete. A neurózisok, az aszociális magatartásformák, a kriminalitás — hirdeti a mélylélektan — ezért a család és a gyermek, mindenekelőtt az anya és a fiú, az apa és a leánygyermek kapcsolatának kiegyensúlyozatlanságára vezethetők vissza.

Az természetesen vitathatatlan, hogy a gyermek fejlődésében — különösen az első években — a családnak és mindenekelőtt az édesanyának kulcs szerepe van. A tények azt is messzemenően igazolják, hogy a családban jelentkező diszharmóniák a gyermek fejlődésében súlyos zavarokat okoznak s szélsőséges esetekben fiatalkorú kriminalitásnak is kedvező táptalajjául szolgálnak.

A család szerepét és jelentőségét ezért nem lehet eléggé hangsúlyozni. Miért elfogadhatatlan akkor mégis számunkra a mélylélektan álláspontja? Több okból. Először: eltérnek nézeteink a gyermek és a család kapcsolatának tartalmára vonatkozóan; másodsor elfogadhatatlannak tartjuk a korai gyermekkor túlbecsülésével kapcsolatos nézeteket; s végül másképpen ítéljük meg a társadalom és a család kapcsolatát, a környezeti kapcsolatok bonyolult rendszerét.

Nézzük meg először a családi kapcsolatok jellegére vonatkozó freudi nézeteket. Hermann Imre ezzel kapcsolatban a következőket írja: „Társadalmi létünk fejlődését is meg tudja a lélekelemzés körvonalazni. Voltaképpen társaslényként születünk, erős hozzákötöttséggel anyánkhoz. Ebből a kettős egységből fejlődik a családi kötöttség. Ebben az apának, anyának, testvérnek különleges szerep jut osztályrészül. A szülőkkel kapcsolatos érzelmek, a nemi ösztöntől is vezettetve, nagy érzelmi felduzzadásokhoz vezetnek. Ezeknek az elméletét foglalja össze az ún. Oedipus-konfliktus. Úgyanígy a testvérek közti szeretet, irigység és vetélkedés társadalomformáló erővé válik.”⁹

Mint láthatjuk, ebben az értelmezésben a biológiai komponensek kerülnek előtérbe. Az anya, mint a gyermek „első szexuális ösztöntárgya” kap központi helyet e rendszerben. A család többirányú kapcsolatok rendszere. A biológiai kötődésnek is fontos szerepe van. Azonban a család mindenekelőtt társadalmi hatások közvetítője. A gyermek fejlődését a családi milieuban nem különböző „komplexusok” — tehát ösztönfolyamatok vagy azok zavarai —, hanem a nevelési szituáció, a gyermek élettevékenységének helyes vagy helytelen megszervezése determinálja.

Ebben az összefüggésben írja Rubinstejn: „A személyiség fejlődésének különböző periódusait az életmód és a létezési forma határozza meg, amely változik a csecsemőnél, óvodásnál, kisiskolásnál és iskolásgyermeknél.”¹⁰

⁸ Freud: i. m. 174. o.

⁹ Hermann Imre: Mi a lélekelemzés. A mai lélektan c. gyűjtemény 41. o.

¹⁰ Rubinstejn: i. m. 210. o.

Rubinstejn természetesen kiemeli: a gyermek életmódját, létfeltételeit a felnőttek határozzák meg, ezen belül elsősorban a család. E társadalmi jellegű hatótényezőt azonban nem állítja mereven szembe a biológiai érés követelményeivel. A magatartás determinációjával kapcsolatos dialektikus megközelítést — megragadva a folyamat lényegét — itt is messzemenően érvényesíti. Abból indul ugyanis ki, hogy a helyesen megszervezett nevelés figyelembe veszi az éréssel kapcsolatos követelményeket: az életmód tehát Rubinstejn szerint magában foglalja az érés feltételeit.

Az első életévek a gyermek fejlődésének fontos szakaszát képezik. A személyiség és jellemformálódás azonban csak megkezdődik ezekben az életévekben. A fogalmak és képzetek, a magasabbrendű érzelmek az értelmi fejlődés magasabb fokán alakulnak ki — tegyük hozzá: elsősorban a tanulás, az iskolai nevelés, a szélesebb értelemben vett társadalmi ráhatások következtében. Vagy talán az ember világnézetét, erkölcsi értékrendjét a nemi ösztön orális, pregenitális vagy a genitális szerveződése, vagy akár az uralmi vágy, az alacsonyabbrendűségi komplexumok határozzák meg?

Az első gyermekévek jelentőségének túlhangsúlyozása logikusan következik a tudat és a tudattalan freudi értelmezéséből; a második jelzőrendszer irányító szerepének tagadásából. Az, aki az ösztönnevelés elsődlegességét, a gyermekkori traumák magatartásmeghatározó szerepét hangsúlyozza, nem véletlenül közömbös a világnézeti, erkölcsi-politikai és általában az intellektuális neveléssel szemben.

Ami a család és a társadalom kapcsolatát illeti: a mélylélektani koncepció gyöngéje ebben az összefüggésben, hogy a családot az alapvető történelmi-társadalmi viszonyoktól elszakítva vizsgálja.

A mélylélektan például a fiatalok kriminalitást a családi élet zavarai által okozott pszichés sérülésekre vezeti vissza. Azt a kérdést azonban, hogy a családi élet ezen zavarai milyen tényezők által meghatározottak, vagy megválaszolatlanul hagyja; vagy egyszerűen a szülők magatartásában is a gyermekkori traumák hatását keresi és véli felfedezni. Búvós kör keletkezik ilyen módon: a gyermekkori traumák gyermekkori traumák okozóivá válnak.

Senki sem kételkedik abban, hogy neurotikus közegben előfordul egy ilyen fajta folytonosság is. A freudizmus azonban mindig, mindenütt neurotikusokat keres. „Tévedés volna azt gondolni, hogy a tudattalan és elfojtott gyermekkori élmények halmaza csupán a lelkileg beteg emberek életvezetését irányítja.”¹¹ A családi élet zavarai is — ha egyáltalán erről szó esik — a mélylélektan hívei szerint pszichogenetikus természetűek. Végső soron tehát a kriminalitás is pszichogenetikus eredetű. Azzal a kérdéssel, hogy a társadalmi viszonyoknak, a társadalmi tudat különböző formáinak mi a szerepük az amorális tünetek kialakulásában és felduzzadásában, a freudizmus nem foglalkozik.

A pszichés zavarok — az esetek túlnyomó többségében — maguk is társadalmi eredetűek, mint ahogy a családi élet is meghatározott az adott társadalmi körülmények és viszonyok által. Az ok és okozat között bonyolult dialektikus viszony áll fenn; ezek megfelelő feltételek között szüntelenül helyet cserélnek, átcsapnak egymásba. Az okoknak mégis megvan a sajátos hierarchiájuk: különbséget tudunk és kell tennünk elsődleges és másodlagos okok között. Az általunk vizsgált folyamatban éppen a mélylélektan által mellőzött materiális viszonyok és az általuk meghatározott társadalmi tudatformák — minde-

¹¹ Benedek I.: Az ösztönök világa. Budapest 1948. 212. o.

nekelőtt erkölcsi viszonyok — töltik be az elsődleges és meghatározó ok szerepét. A környezet nem azonosítható a mikrokörnyezettel, s maga a mikrokörnyezet is meghatározott az alapvető történelmi-társadalmi viszonyok által. Olyan összetett társadalmi jelenségeket, mint a fiatalok nevelése, vagy a kriminalitás, csak az egyes társadalmi rendszerek vetületében lehet megérteni. Aki ezt tagadja, az a valósággal, a történelmi materializmus alaptételeivel fordul szembe.

V.

A mélylélektan klasszikus álláspontjának ismeretében bátran elmondhatjuk: a magatartás determinációjának kérdésében a neofreudizmus az „ortodoxok” kérdésfeltevését lényegileg nem haladja meg. Áll ez a neofreudizmus hazai képviselőire is. Legfeljebb a „klasszikusok” egyes túlzásain adnak túl; találkozhatunk módosításokkal, finomításokkal a részletekre vonatkozóan; a freudizmus alaptételeit azonban nevéhez méltóan híven őrzi a neofreudizmus.

A mélylélektan „alkalmazása” hazánkban — alapvetően más társadalmi-történelmi feltételek és ezekből fakadó ideológiai viszonyok mellett — szükségszerűen másképp esik latba. Feladatunk jellegéből adódóan csak két összefüggésre akarunk utalni.

Az „erkölcsi értékek” felbomlása, a demoralizáció, az egyre gyorsabb ütemben növekvő fiatalok kriminalitása, a kapitalista társadalom egyik legaggasztóbb válságtünete. Még azokban az országokban is, amelyekben átmenetileg a prosperitás jelei mutatkoznak, évről-évre nő a fiatalok bűnözése: egyre erőteljesebben jelentkeznek az amorális jelei.

E tünetek a legszorosabban összefüggnek az imperializmus strukturális betegségeivel, a kapitalizmus általános válságával. Még a pozitivisták szociológia is — amely mechanikus szemléletmódjából fakadóan képtelen a jelenségek komplex elemzésére, a társadalmi folyamatok és az egyén cselekedetei közötti bonyolult dialektikus átmenetek megragadására — megállapítja: „Egy dinamikus versenyre épített és anyagi nyereséget hajhászó társadalom, amelyben a kizsákmányolás általános jellegű, szükségszerűen nagyszámú bűnözőt termel ki.”¹ E szociológusok is kénytelenek leszögezni: „e társadalomnak — a mai amerikai társadalomról van szó — szinte minden sajátossága kriminogén hatású.”²

Érthető, hogy a kapitalista országok vezető köreinek — amelyek évtizedek óta képtelenek úrrá lenni az egyre növekvő amorális tagadhatatlan tüneteiben — nincsenek inyére ezek a megállapítások. A burzsoáziának az indeterminizmus kedvez; örömmel karol fel minden olyan elméletet, amely a társadalomtól független szférákban keresi az amorális, a válságtünetek magyarázatát.

Elemezve a freudizmus „árfolyamnövekedésének” okait Gisela J. Hinke, a neofreudizmus egyik lelelkesebb amerikai propagátora így ír: „A szociológusok végső soron átértékelték a haladásra, a racionalizmusra, a tudományra vonatkozó nézeteiket és új módon fogalmazták meg saját tudományáguk feladatait. Az első világháború után elvesztették a haladásba való hitüket, amelyet korábban a racionális emberi gondolkodás produktumának tekin-

¹ Idézi: Theisz Endre: A bűnözés okainak statisztikai vizsgálata. Jogtudományi Közlöny 1958. 11 — 12. sz.

² Baron: The Juvenile in Delinquent Society New York. 1956.

tettek. . . . A szociális haladás, a szociális problémák megoldása szükségessé teszi azoknak a törvényeknek a feltárását, amelyek az emberi irracionálisizmust irányítják.”³

A neofreudizmus irracionális tényezőkre épít; ez növekvő népszerűségének alapvető oka. A kriminalitást a frustrációval, a tudattalan szférák „szeszélyes játékával” magyarázza. A neofreudizmus hívei a környezetet a család pszichés szerkezetével azonosítják; kapitalizmus, imperializmus, szocializmus „ismeretlen” fogalmak e kutatók számára.

A neofreudizmus hazai képviselői körültekintőbbek. Jószándékú útkezeséstől vezettetve vagy egyszerűen a körülmények „kényszerítő hatása” alatt tesznek bizonyos „engedményeket”. Álláspontjuk azonban a lényegyet tekintve megegyezik a neofreudizmus „nemzetközi tekintélynek” örvendő elméleti megállapításaival.

Itt van például Majláth cikke. Bevezetőben leszögezi: „Korproblémával állunk szemben, mely különböző társadalmi, gazdasági és politikai berendezkedésben élő népeknél is előfordul.”⁴ A továbbiakban hozzáteszi: „Még az ötvenes évek időszakában is olyan vélemény uralkodott nálunk ebben a kérdésben, hogy ennek gyakorlati jelentősége nem igen számottevő és lényegében elhanyagolható, hiszen a bűnüldözésnek elsődleges célja az osztályellenség letörése. Tulajdonképpen arról van szó, hogy a fiatalok kriminalitását — fejlődésünk akkori szakaszában — nem vették komolyan, szinte nem létezőnek tekintették. Ma már világosan és egyértelműen látjuk, hogy a kérdés nem ilyen egyszerű, hanem együttjár társadalmi fejlődésünk egyéb problémáinak megoldásával.”⁵

A kérdés valóban nem ilyen egyszerű. Majláth persze jogosan ítéli el azokat, akik bagatellizálták a fiatalok kriminalitás veszélyét. A szocializmus valóban nem szünteti meg egyik napról a másikra a kriminalitást, sőt az ellenforradalmat megelőző években azt is tapasztalhattuk: a kriminalitás átmenetileg növekszik, ha a társadalomban feloldatlan ellentmondások vannak, ha elhanyagoljuk a kriminalitás elleni céltudatos, körültekintő harcot. Az ifjúság nevelése rendkívül bonyolult folyamat, számtalan hatás eredője: kitérők, átmeneti visszaesések lehetségesek.

A tudományos kutatás feladata, hogy a sokszor egymásnak ellentmondó tények halmazából kihámozza a törvényszerű mozzanatokat, a folyamatot alapvetően jellemző tendenciákat, irányzatokat. A szocializmust minden átmeneti visszaesés ellenére — a tények tanúsága szerint — a fiatalok kriminalitás csökkenése, az erkölcsi viszonyok fokozatos megszilárdulása jellemzi.

Minderről Majláth cikkében — amelynek célja pedig a szerző meghatározása szerint, hogy érzékeltesse „a gyermekkori és fiatalok kriminalitás többsíkúságát, komplex jellegét” — szó sem esik. Senkinek sem áll szándékában tagadni: a fiatalok kriminalitása „korprobléma”. Ez a kortünet azonban „a különböző társadalmi és politikai berendezkedésben élő népeknél” *nem azonos módon jelentkezik*. Majláth — éppen azért, mert mindig és mindenütt a frustrációt, az érzelmi konfliktusokat, a szexuális traumákat keresi — teljesen figyelmen kívül hagyja a jelenségek konkrét okát, a züllés jellegzetes

³ „Modern sociological theory in continuity and change” edited H. Becker and A. Boskoff. New York 1957. 664. o.

⁴ Majláth György: A gyermekkori kriminalitásról. Pszichológiai Szemle. 1960. 4. sz. 402. o.

⁵ Majláth: *uo.*

megnyilvánulásait, az egész folyamat *eltérő irányát* a kapitalista és szocialista országokban.

A felszínen vitathatatlanul tapasztalható bizonyos azonosságok: gondolkodik a civilizatórikus fejlődés — különösen a nagyvárosi életmód —, a háborús pszichózis kihatásaira. Majláth azonban megkerüli ezeket a problémákat az érdemi elemzését. Ígéretet kapunk ugyan „társadalmi fejlődésünk problémáinak” elemzésére; az elemzés azonban leszűkül a neo-freudizmus szemlélet által körülhatárolt területekre; olyan kardinális kérdések, mint a morális intervallum, a hipster szemlélet hatása, az átmeneti korszakot specifikusan jellemző ellentmondások elemzése teljesen elkerülik figyelmét.

Majláth rabja a freudista logikának: mindig, mindenütt neurotikusokat, pszichopátákat keres. Itt van pl. a következő megállapítása: „Rendkívül magas a saceres vagy e kórfórmával azonos tüneteket (pirománia, dipsománia, kleptománia, poriománia, stb.) mutató gyerekek illetve fiatalok száma.”⁶ Cikkének ez a mondata nagyon „tudományosan” hangzik. A tudományos pszichiátria azonban rég megállapította, hogy a pirománia és a kleptománia üres fikció. Nyírő Gyula írja „Kényszercelekvések közé sorolták, különösen a régi szerzők a látszólag céltalan lopásokat, gyűjtogatásokat. Hosszú gyakorlatom alatt azonban egyetlen ilyen esettel sem találkoztam.”⁷ Majláth rövid gyakorlata alatt nagy számban találkozott viszont ilyen fiatalokkal. Vagy lehet, hogy egyszerűen csak „neveletlen” volt az, akit ő kleptomániásnak nézett?*

A kár, amelyet a freudizmus hazai újrajelentkezése okoz, nem csak elméleti jellegű. A szocializmusban adottak a fiatalkorú kriminalitás elleni sikeres harc feltételei. A mélylélektani szemlélet egyes területeken akadályozza ennek a harcnak eredményes kibontakozását.

A neofreudizmus a reszocializálás híve. Ellenzi a represszáliák minden formáját; szerintük mindenki, aki a fiatalkorú bűnözők büntetése mellett kardoskodik: antihumanista. A fiatalkorú nem lehet bűnös — vallják. A bűnösség és a nevelésre szorultság alapjaiban ellentmondanak egymásnak; a bűnösség és a nevelés a reciprocitás viszonyában állnak: amennyire nagy a nevelési hiányosság, annyira kicsi a bűnösség. Nevelésen persze mindenképp ösztönnevelést értenek.

A reszocializálás szükséges mozzanata a kriminalitás elleni küzdelemnek. De csak mozzanata. A társadalom — legalábbis a jelen körülmények között — nem mondhat le a represszióról; a reszocializálás nem lehet önmagában a huliganizmus elleni harc hatékony fegyvere.** A büntető intézeteket nem helyettesíthetik a fiatalok „gyengédségigényére” építő idegszanatóriumok. Itt is kétfajta logika ütközőpontjába kerültünk; az analitikus pedagógia és a

* Az alapvető determinánsokkal szembeni közömbösség más publikációkra is jellemző. Németh Nóra például így ír „A gyermek és serdülőkorban elkövetett öngyilkosság régebben ritkán előforduló esetek közé tartozott. Az utóbbi évek folyamán azonban egyre gyakrabban találkozunk vele. Pontos statisztikai adatok nem állnak ugyan rendelkezésünkre, de országos, sőt világviszonylatban is a legsúlyosabb gyermekvédelmi problémák egyikének mondható.” Ezután felsorol néhány okot, de arra vonatkozóan, hogy ezek az okok mennyiben meghatározottak az alapvető társadalmi-történelmi feltételek által, még említés sem történik. Pszichológiai Tanulmányok. II. k. 509. o.

⁶ Majláth: uo.

⁷ Nyírő Gyula: Pszichiátria. Budapest 1961.

** A kérdéstről részletesebben lásd: Szabó András: A fiatalkorúak és a büntetőjog. Bp. 1961.

szocialista nevelésemélet ellentéte kibékíthetetlen. Milyen tanulságosak Makarenkó szavai: „Ismerem ennek a típusnak az eredetét, — írja a fiatalok bűnözőkről — és tudom, hogy nehéz az átnevelése. Általában csak akkor sikerülhet ez az átnevelés, ha az ilyen emberekkel erős akaratot szegezünk szembe, amely rendszeres nyomást gyakorol rájuk, hozzászoktatja őket a társadalom ellenállásának a gondolatához. A meggyőzéssel való manipulációk károsak, mivel teret adnak a cinikus logika gyakorlásának. Ami pedig a „szelidséget” és „jószívűséget” illeti, az ellenkezőjét eredményezi annak, amit várunk tőle.”⁸

Ebben az összefüggésben szeretnénk szólni a pedagógiai tanácsadóról is. Mi a mélylélektan szerint az egyéni vagy csoportos terápián alapuló pedagógiai tanácsadás feladata? Liebermann ezzel kapcsolatban a következőket írja: „Ez a gyakorlat azért alakult ki, mert a magatartási panasszal küszködő gyermek — mint minden más gyermek is — élettani, pszichológiai, gyakorlati — sőt — jogi tekintetben is függő helyzetben élő lény. Ez a függés az ember relatíve hosszú gyermekkorából származik és súlyos érzelmi, értelmi és gyakorlati következményekkel jár, amelyeket tekintetbe kell vennie minden módszernek, amely a gyermekek formálásával foglalkozik, azaz minden pedagógiai és pszichoterápiai módszernek.”⁹

Liebermann tehát abból indul ki, hogy a „függő helyzet” következtében minden gyermek életében, latens vagy virulens formában, adottak bizonyos súlyos vagy kevésbé súlyos érzelmi és értelmi konfliktusok. A pedagógiai tanácsadók munkájában ezért a középpontban „a magatartási panaszt okozó érzelmi konfliktus feltárása és tudatosítása áll.”

Nem kell különösebben bizonyítani, hogy az egész kérdésfeltevés szervesen és logikusan következik a mélylélektan determinációs elméletéből: Liebermann is az egyén biológiai struktúrájában lévő „alaphibák”, a korai gyermekkorban szerzett sérülések okozta zavarok, érzelmi konfliktusok érdeklik elsősorban.*

Milyen úton oldhatók fel e konfliktusok? Akiknél a panaszok latens módon jelentkeznek, ott a mélylélektan a profilaktikus-analitikus módszer alkalmazását javasolja, ahol a negatív tünetek már „felszínre törtek” — honnan máshonnan, mint persze a tudattalanból — ott pedig a terapeutikus—analitikus nevelést alkalmazzák. Liebermann ezzel kapcsolatban a következőket írja: „A pszichoterápia feladata, hogy a konfliktusból a gyermekben annyit és olyan módon tudatosítson, amennyi a konfliktus megoldásához szükséges. Kényes probléma, hogy mit és mennyit — viszont enélkül lehetetlen ered-

* Dr. Bálint Mihály — Liebermann fordításában és Gegesi Kiss előszavával a közelmúltban nagy sietséggel magyarul is kiadott könyvében — írja: „a pszichoanalízis most kezd kifejleszteni egy új elképzelést, amelyet „alaphibának” lehetne nevezni, vagy az *egyén biológiai struktúrájában levő olyan „alaphibának”, amely különböző mértékben terjed ki mind a testére, mind a pszichéjére.* Ezen „alaphibának” az eredetét vissza lehet vezetni az egyénnek a korai kialakító évek (esetleg hónapok) során fellépő szükségletei és az ugyanazon időszak alatt kapott gondozás és ápolás közötti lényeges diszkrepanciára. Ez egy olyan hiányállapotot teremt, amelynek következményei csak részben reverzibilisek. Bár az egyén elérhet jó, sőt nagyon jó kiegyenlítődést, mégis a korai tapasztalatok csökevényei megmaradnak, és hozzájárulnak mindahhoz, amit az alkatának, az egyéniségének vagy jellemalkatának nevezünk, annak pszichológiai és biológiai értelmében.”

⁸ Makarenkó összes művei. 7. k. 410—411. o.

⁹ Liebermann Lucy: A nevelési tanácsadó technikai problémái. Pszichológiai Tanulmányok. I. k. 345. o.

ményt elérni.”¹⁰ A konfliktus tudatosítása tehát egyben a konfliktus feloldásának is a legfontosabb eszköze. Ezzel egyidőben családvédelmi intézkedéseket javasol s nagy jelentőséget tulajdonít annak is, hogy a gyermekkel „hosszabb időn át, beszélgetve, játszva, egyénileg vagy csoportban, vagy váltakozva egyéni és csoportos foglalkoztatás keretében” foglalkozzanak.¹¹ Liebermann külön kiemeli: lényegesnek tartja, hogy a gyermek maga válassza meg vezetőjét, „akihez kapcsolódni akar. Egyenletes indulatátteles helyzet (!) csak így alakulhat ki.”¹²

Miért jelentkeznek erőteljesebben az analitikus módszer negatívumai a mi körülményeink között? Egy pillanatra sem akarjuk lebecsülni az érzelmi konfliktusok lehetőségét. Feltárásuk és gondos elemzésük — természetesen nem a mélylélektan módszerével, — bizonyos esetekben az eredményes nevelőmunka fontos feltétele. Ám az érzelmi konfliktusok „felkutatása” csak *kezdeté* és nem *végcélja* a nevelésnek. Mi nem elégedhetünk meg a „lelki egyensúly” programjával: az aktív nevelés, a céltudatos nevelői beavatkozás hívei vagyunk. A mi pedagógiánk a pozitív követelések pedagógiája.

Nevelési céljainkat nem a gyermek ösztönszerkezetéből, érzelmi állapotának hullámmászásából vezetjük le; e célok a *szocialista társadalom szerkezetéből*, igényeiből követelményeiből adódnak.

A nevelőnek természetesen támaszkodnia kell a gyermek egyéniségére: ismernie kell a „gyermeki lélek” törvényszerűségeit. Mindez azonban nem lehet öncél: a pszichológiai ismeretek a *kommunista nevelés* célkitűzéseinek eredményesebb megvalósítását szolgálják.

A kommunista társadalom közösségi tulajdonra épül. Egész morális szemléletének ezért a *közösség* a tengelye. Közösségi embert csak közösségben lehet nevelni. A nevelési tanácsadókra azonban — Makarenko kifejezésével élve — az individuális nevelés hipertrofiája jellemző.

A csoportterápia kifejezés megtévesztő. Lényegét tekintve e módszer semmiben sem rokon a kommunista közösségi nevelés methodikájával: a csoportos foglalkozások logikai tengelye is az individuum.

A pedagógiai tanácsadás — vagy még pontosabban: az organikusan sérült, neuraszténiás gyermekek gondos orvosi és pszichológiai kezelése önmagában hasznos és szükséges. A pedagógiai tanácsadás Liebermann javasolta rendszere azonban átfogóbb igényű; a freudisták e tanácsokat a családi nevelésben fellépő zavarok és rendellenességek „feloldása” szempontjából univerzális módszernek tekintik. Ez az alapállás egyébként logikusan következik az egészség relatív értelmezéséből.

A családi nevelésben fellépő zavarok tartós kiküszöbölése azonban csak a gyermek alapvető tevékenységi körének ismeretében lehetséges. Az iskola és más közösségi fórumok — nevelési szisztémánk nélkülözhetetlen elemei. Az egyéni és csoportos foglalkozások — tapasztalt pszichológusok irányításával — hasznosak és célravezetőek lehetnek, de csak abban az esetben, ha kiegészítői egy átgondolt pedagógiai tervnek, amelynek lényege: *a gyermek egész tevékenységének* — tanulásának, munkájának, szabadidejének, szórakozásának — céltudatos *megszervezése*.

¹⁰ Liebermann Lucy: i. m. 349. o.

¹¹ Liebermann Lucy: uo.

¹² Liebermann Lucy: uo.

Nyilvánvaló, hogy e bonyolult, sokirányú feladat végrehajtását nem lehet a nevelési tanácsadóktól számon kérni. Azonban éppen ezért kell leküzdenünk a mélylélektani szemléletet, amely túlbecsüli, fetiszizálja a serdülőkkel való klinikai foglalkozás hatékonyságát. Ellenvetéseink nem általában a nevelési tanácsadás vagy az arra rászoruló gyermekek pszichoterápiái kezelése, hanem az analitikus pedagógia alapelveinek nyílt vagy álcázott alkalmazása, a tanácsadók izolálása, a szocialista nevelés célkitűzéseivel szembeni közömbösség ellen irányulnak.

*

Cikkünk bevezetésében abból indultunk ki, hogy a freudizmus és a dialektikus materializmus ellentéte kibékíthetetlen. Ez az ellentét napjainkban nemcsak hogy nem csökkent, de ha lehet még erősödött. A neofreudizmus egyre erőteljesebben összefonódik a különböző polgári szociológiai irányzatokkal: a kapitalizmus apologetikájának egyik eszköze lett.

H. Wells írja könyvében: „filozófiai vonatkozásban Freud a tudománytalan, szubjektív idealista világnézet és módszer példája; a *tudomány vonatkozásában* példája a spekulatív ösztönpszichológiának, amely az emberi psziché titokzatos jellegéről alkotott mithosz megörökítését célozza; a *tudomány fejlődése* történetének nézőpontjából nézve sokkal inkább átugrotta, mint kitöltötte az ember ismereteiben mutatkozó jelentős űrt, és éppen ebből fakadóan nem játszhat jelentős szerepet — hacsak nem mint akadály — a jövő pszichológiájában és pszichiátriájában.”¹³

H. Wells megállapításaival érdemben egyetérthetünk. Szükséges azonban hozzátennünk: a neofreudizmus — amelyben a freudizmus ezen negatív vonásai árnyaltabban, de éppen ezért veszélyesebben vannak jelen — nemcsak akadály, de jelentős akadály a tudomány fejlődésének.

A freudizmus és a legreakciósabb szociológiai, szociálpszichológiai irányzatok érintkezési pontja: az irracionizmus és az indeterminizmus. Maguk a polgári szociológia képviselői így vallanak erről: „a freudizmus pozitív értékelését elősegítette a társadalom individualista koncepciójához való hozzákötöttség, amely az utolsó öt évtizedben jellemezte e diszciplinát s amelyet röviden mint voluntarista nominalizmust jellemezhetünk.”¹⁴ Csak pszichés társadalmi jelenségeket ismerünk — vallják a voluntarista nominalisták. A társadalom legbonyolultabb jelenségei is az emberi psziché, a tudattalan szeszélyei által meghatározottak, tehát meghatározatlanok. A pszichés determinizmus és a társadalmi indeterminizmus elve: egyazon éremnek két oldala.

A polgári szociológia képviselői — akárcsak maga Freud — világosan látják, hogy a dialektikus materializmus és a mélylélektan kérlelhetetlen ellenfelek. Tudják, hogy a tudat materialista és idealista, a társadalmi jelenségek voluntarista és történelmi materialista, az „objektív” és „szubjektív” dialektikus és metafizikus értelmezése kibékíthetetlen ellentétet alkotnak, mint ahogy kibékíthetetlen a racionalizmus és irracionizmus, a determinizmus és indeterminizmus ellentéte is.

Felvetődik a kérdés: ha Hinkle, Weatherly, Groves, Burgess oly egyértelműek ezen ellentét megítélésében, miért kergetnek a mélylélektan egyes hazai művelői illúziókat a freudizmus forradalmi küldetését illetően. Vagy

¹³ H. Wells: Pavlov és Freud. Moszkva 1959 (oroszul). 603—604. o.

¹⁴ A 3-as idézet 653. o. Modern sociological theory in continuity and change. H. Becker and A. Boskoff. New York. 1957. 664. o.

nincsenek is illúziók s az általuk leírt gondolatok csak a „tudattalan” szféráik által meghatározottak? Ha így lenne, gondolom közös kötelességünk „a konfliktus feltárása és tudatosítása”. Az elvek nem békülnek. Az ellentéteket nevükön kell neveznünk. A tudományos lélektan — amelynek szerepe és jelentősége egyre növekszik — csak a materializmus, a determinizmus talaján állva töltheti be eredményesen fontos hivatását.

ФРЕЙДИЗМ И ОПРЕДЕЛЕННОСТЬ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОВЕДЕНИЯ

Тибор Хусар

В течение прошлых лет в нашей родине в некоторых областях психологии наблюдалось — в замаскированном или менее замаскированном виде — возрождение взглядов глубинной психологии. Особенно сильно проявилось это в связи с анализом так называемых форм антиобщественного поведения.

Коротко охарактеризовав взгляды «классиков» глубинной психологии, прежде всего Фрейда и Адлера, об образовании форм антиобщественного поведения и вообще о детерминированности человеческого поведения, автор характеризует точку зрения фрейдизма, цитируя статьи венгерских публикаций, в которых отражаются эти взгляды своеобразным способом, часто даже под видом марксизма.

Автор подробно анализирует категории бессознательного и инстинктов и изучает соотношение сознания и бессознательного. Характеризуя ограниченность глубинно-психологических взглядов, он останавливается на подробном разборе конструктивной, творчески-направляющей роли сознания и значения интеллектуальных и моральных процессов торможения.

Психические явления — в том числе и инстинктивные процессы и сферы бессознательного — определяются отношением человека как субъекта к объективному миру, к действительности. Автор приходит к выводу, что глубинная психология не способна постигнуть сложность диалектики объективного и субъективного. Глубинная психология отрывает психическое от существования, вследствие чего в истолковании процессов сознания неизбежно преобладают субъективные и иррациональные элементы. Таким образом в системе глубинной психологии биологический детерминизм в силу необходимости становится индетерминизмом.

Непосредственно из толкования процесса детерминации следует, что глубинная психология объясняет антиобщественное поведение нарушением стихийной жизни. В связи с этим автор обстоятельно анализирует фрейдовские категории «принципа радости» и «принципа действительности». Он останавливается на подробном разборе теории фрустрации, противоречивого истолкования воспитания, и действительной роли семейного окружения. Отдельная глава посвящена неофрейдовской теории о причинах и лечении преступности молодежи.

В заключение автор подчеркивает: диалектический материализм и фрейдизм являются непримиримыми противниками. Фрейдизм все сильнее переплетается с разными буржуазными направлениями социологии и стала одним из средств апологетики капитализма. Точкой соприкосновения фрейдизма и самых реакционных направлений социологии и социальной психологии является иррационализм и индетерминизм. Вот почему необходимо критически разобрать и разоблачать взгляды глубинной психологии в связи с детерминизмом человеческого поведения.

FREUDISM AND DETERMINISM IN HUMAN BEHAVIOUR

by Tibor Huszár

In course of the past years there has been a reappearance, — either in camouflaged or uncamouflaged form — of uncertain fields of psychology, of depth psychology. This appearance is especially conspicuous in connection with the analysis of the reasons, so called „a-social” attitudes. The author, after having given a description of the views of the classics of depth psychology, especially the views of Freud and Adler on the creation of a-social forms of attitude and determinism in human attitude in general, turns to characterize the

freudist standpoint, and quotes those articles written in Hungary and abroad, in which — in a peculiar way — Marxist views are also reflected.

The article gives a detailed analysis of the categories of the unconscious and the instincts, it deals with the relation between the conscience and the unconscious. Analysing the limits of the depth psychology, it very thoroughly deals with the constructive, creative-directive role of conscience and with the significance of the intellectual and moral inhibition processes.

Psychic phenomena — that is the instinct-processes, and the unconscious spheres as well — are determined by the relation of man as a subject with the objective world. The author points out that depth psychology is unable to grasp the complicated dialectics of the subjective and objective. Depth psychology separates the psychic from existence: thus with the interpretation of the phenomena of conscience, it is inevitable that subjective and irrational elements come into the foreground. Biological determinism thus necessarily becomes indeterminism in the system of depth psychology.

From the interpretation of the „determinism” process, it directly follows that depth psychology interprets a-social attitudes through disturbances of the instinct life. In relation to this the author gives a deep and thorough analysis of the Freudian category of the „pleasure-principle” and the „reality-principle”. He deals in a great detail with the theory of frustration, with the contradictory interpretation of education, with the real role of family environment. The author devotes a special chapter to neo-freudian theories on the reasons for juvenile delinquency and its therapy.

In the concluding part the author points out: dialectical materialism and freudism are irreconcilably opposed. Freudism is becoming more and more interwoven with the different bourgeois sociological trends: it has become one of the tools of the apologists for capitalism. The meeting point of freudism and the most reactionary sociological and social-psychological trends is irrationalism and indeterminism. Therefore a critical analysis and exposure of the depth psychology conception concerning the determinism in the human attitude is necessary.

A műszaki fejlődés fő mozgatóerői a szocializmusban

SZAKASITS DOROSZLÓI GYÖRGY

A szocialista termelési viszonyok objektíve lehetővé teszik az egész társadalom anyagi és kulturális szükségleteinek egyre tökéletesebb kielégítése érdekében a termelőerők eddig ismeretlen arányú fejlődését. A termelés szakadatlan bővítésének döntő fontosságú tényezője a termelés műszaki színvonalának állandó emelése. A munka fokozódó technikai ellátottsága szükséges ahhoz, hogy a szocialista társadalomban a munka termelékenységének növekedése túlhaladja a legfejlettebb kapitalista országok termelékenységi színvonalát.

A munka technikai ellátottságának tökéletesítésében egyre nagyobb szerepet játszik a tudomány, a műszaki és a természettudományos ismeretek felhasználása a termelésben.

A szocialista termelési viszonyok kialakulásával eltűnnek a társadalmi fejlődéssel addig együtt járó antagonisztikus ellentmondások. Fennmarad azonban annak lehetősége, hogy a termelési viszonyok és konkrét formáik, valamint a fejlődő termelőerők között nem antagonisztikus jellegű ellentmondások fellépjenek.

Ezek az ellentmondások azonban felismerhetők és a termelési viszonyok, illetve a gazdasági formák megfelelő tökéletesítésével a tervgazdálkodás rendszere a termelőerők megfelelő irányú és ütemű fejlődését biztosíthatja. Azoknak a megfelelő gazdasági formáknak a megválasztásához, amelyek a szocializmusban a műszaki fejlődést előrelendítik, segítséget nyújthat a műszaki fejlődés fogalmának és kritériumainak pontos megfogalmazása és a fejlődés hajtóerőinek meghatározása, rendszerbefoglalása.

A műszaki fejlődés fogalma és kritériumai

A műszaki fejlődésre ható tényezők belső mozgatóerőinek feltárása és az egész fejlődés fő hajtóerőinek felismerése érdekében végzendő elemzőmunkánál mindenekelőtt tisztázni kell: mit értünk műszaki fejlődésen, melyek e fejlődés elfogadható kritériumai?

A szociológiai és közgazdasági irodalomban a műszaki fejlődésnek egy *szűkebb* és egy *tágabb* értelmezése ismeretes. Szűkebb értelmezésben e fogalmon csupán a munkaeszközök és a gyártási eljárások fejlődését értik. Használatos azonban ennek a fogalomnak egy tágabb értelmezése is, amely fentiekén kívül új nyersanyagok, energiaforrások megjelenését, a munkamegosztás fejlődését és általában a dolgozók műszaki és általános kultúrájának előrehaladását is a műszaki fejlődés immanens részének tekinti.

A műszaki fejlődés fogalmán nézetem szerint sem lenne helyes csupán a technika és a technológia fejlődését érteni, de még kevésbé elégedhetünk meg azzal, hogy annak a mindenkori társadalmi-termelési viszonyoktól független, általános meghatározását adjuk.

Polgári közgazdászok, szociológusok történelmi korszakoktól és társadalmi viszonyoktól független kategóriának igyekezzenek feltüntetni a műszaki fejlődést, de ez csak úgy sikerül nekik, hogy magukat a tőkés termelési viszonyokat is örökösnek tételezik fel. Bauman svájci közgazdász szerint „a műszaki fejlődés feltételezi az emberi szellem alkotókéességét és ennek az alkotókéességnek gazdasági értékesíthetőségén alapszik.” (F. H. Flack: A technikai haladásról szóló közgazdasági elméletek vizsgálata, Universitäts Verlag, Freiburg, 1957. 10. l.) Ezek szerint tehát a kapitalizmusban azok a tudományos és technikai eredmények, amelyek a konjunkturális viszonyok változékony-sága miatt nem kerülnek alkalmazásra, nem is jelentenek haladást.

Az idézett meghatározás egyébként — véleményem szerint — lényegében helyesen fejezi ki, hogy tőkés viszonyok között a műszaki fejlődés csak a tőke értékesítési lehetősége által korlátoltan haladhat előre, s mindenképpen rávilágít arra, hogy a műszaki fejlődés a gazdasági viszonyoktól erősen függő jelenség. Nem így Kruse, nyugatnémet közgazdász, aki műszaki fejlődésen „a termelőerők kombinációjának kedvezőbb (előrehaladottabb) változatát” érti. (Flack: i. m. 12. l.) A kérdés angol szakirodalmában használt definíciók is arra utalnak, hogy a műszaki fejlődés értelmezésekor eltekintenek a történelmi és társadalmi feltételektől. E szakirodalomban műszaki fejlődésen általában három dolgot értenek: változást a termelésben találmányok nyomán, változást a termelési költségekben és változást a termelési folyamatban új eljárások bevezetése révén. Fourastié francia közgazdász pedig, amikor azt mondja, hogy „a műszaki fejlődés a termelés alapfeltétele a munka és a természet mellett” — csak a három termelési tényező elavult polgári elméletét frissíti fel. — Dr. H. Kriehoff: „Technischer Fortschritt und Produktivitätssteigerung” című munkájában (megjelent a Frankfurter Wirtschafts und Sozialwirtschaftliche Studien 4. füzetében, Berlin, 1958) azt állítja, hogy: „Műszaki fejlődés gazdasági értelemben a technikai horizont olyan eljárásokkal való kibővülése, amelyek felhasználása a vállalat jövedelmezőségét növeli” (i. m. 22. l.) Eszerint a *technikai haladás gazdasági kritériuma a vállalati jövedelem növekedése*, ami főképpen a munkaidő egységére jutó termelés mennyiségének fokozásával érhető el.

Fenti idézetből is világosan kitűnik tehát, hogy tőkés viszonyok között a műszaki fejlődés az egyes tőkésékek érdekeinek alárendelten haladhat csak előre.

Nyilvánvaló, hogy szocialista viszonyok között a műszaki fejlődés a szocializmus gazdasági alaptörvénye által meghatározott követelmény kielégítését, s nem csupán egyes vállalatok, egyének, hanem az egész társadalom anyagi és kulturális életfeltételeinek javítását kell, hogy szolgálja. Így, a megváltozott cél a műszaki fejlődés sokkal szélesebb, sokoldalúbb és éppen ezért komplexebb kibontakozását teszi lehetővé és olyan területeken is előrehaladhat, ahol — ha nem is fejeződik ki közvetlenül a munka termelékenysége növekedésében — végeredményben a társadalmi munka termelőerejének növelését szolgálja.

Ha a műszaki fejlődést konkrét társadalmi-gazdasági viszonyoktól függetlenül nézzük, meghatározásához elegendő csak arra utalni, hogy az a

használati értékek választékának növekedésében, minőségének javulásában és az egységnyi termékre eső össztársadalmi munkaráfordítás csökkenésében fejeződik ki.

A műszaki fejlődést szocialista termelési viszonyok között az jellemzi, hogy a tudományos-technikai vívmányoknak a termelésben való gyors és széleskörű, összehangolt alkalmazása az egész társadalom jóléte és kulturális színvonala növelése érdekében történik.

A műszaki fejlődés jelenségeinek elvonatkoztatása a mindenkori konkrét gazdasági viszonyoktól, nem teszi lehetővé e fejlődés hajtóerőinek feltárását. A műszaki fejlődés, mint a termelőerők fejlődésének különös formája csakis a mindenkori társadalmi-termelési viszonyokkal való dialektikus kölcsönhatásban értelmezhető.

Fentiekből adódik, hogy a műszaki fejlődés mozzgóerőinek feltárásánál mindig az adott termelési viszonyokból kell kiindulni, amelyek nem csupán alapot nyújtanak a műszaki fejlődés egyes tényezőinek önmozgásához, hanem az egész fejlődés meghatározó tényezői.

A műszaki fejlődés egyes tényezőinek, elsősorban a munkaeszközök, gyártási eljárások, a munkamegosztás, a tudományok fejlődését meghatározó belső erőknek a mozgása tehát a mindenkori társadalmi termelési viszonyoknak van alárendelve.

Ez az összefüggés abból adódik, hogy a termelés minden körülmények között társadalmi termelés, amelynek folyamán az ember nemcsak a természettel kerül kapcsolatba, hanem ezzel egyidejűleg társaival is meghatározott kapcsolatban, kölcsönhatásban áll. „Hogy termelhesse, meghatározott vonatkozásokba és viszonyokba lépnek egymással, s behatásuk a természetre, termelésük csak ezek között a társadalmi vonatkozások és viszonyok között zajlik le.” (Marx: Bérmlunka és Tőke. 66. l. Szikra, 1949.)

A termelési viszonyokat kifejező gazdasági törvényeknek megfelelően alakul a társadalomban az anyagi javak termelése, a termelés fejlesztése, tehát a műszaki fejlődés is.

A továbbiakban a műszaki fejlődés egyes tényezőinek fejlődését, egymással való kölcsönhatását történelmileg vizsgálva bizonyítani kívánom egyrészt, hogy a műszaki fejlődés egyes tényezőinek fejlődését meghatározó belső mozzgóerők csak a nekik megfelelő termelési viszonyok között, azok által meghatározottan és azokon keresztül érvényesíthetik hatásukat és másrészt, hogy a történelmi fejlődés során magukból az új termelési viszonyokból új hajtóerők születnek, amelyek a mi viszonyaink között is a termelés, a műszaki fejlődés fő mozzgóerőivé válnak.

Ezeknek a hajtóerőknek felismerése, kibontakozásuknak megfelelő gazdasági formák kialakítása és állandó tökéletesítése a szocialista állam gazdasági vezető és szervező munkája eredményességének egyik alapvető feltétele.

A technika és fejlődésének forrásai

Az ember ősei akkor váltak ki az állatvilágból, amikor szerszámokat kezdtek készíteni. Ezek a szerszámok az emberiség őstörténetében összegyűjtött *munkatapasztalatok* termékei. „Még az első letört ágából, vagy pattintott kőből készült legegyszerűbb szerszám is hosszú, évezredes tapasztalatnak volt

a gyümölcse: próbálkozásoké és hibáké, megjegyzett, emlékezetben tartott és összehasonlított benyomásoké.” (G. Childe: „A civilizáció bölcsője”, 9. 1.)

De az ember megjelenése egyszerre mind az *emberi társadalom* megszületését is jelentette. A kialakult munkakapcsolatok, a társadalmi-termelési viszonyok tették lehetővé a munkatapasztalatok kölcsönös felhasználását és elterjedését, valamint öröklődését.

A munkaeszközök tehát a természettel — az ember anyagi életfeltételeinek tökéletesítéséért — vívott harcban, de mindig az adott termelési viszonyok megszabta módon fejlődtek és ez a további fejlődés főrugója is.

Még ma is vannak polgári szociológusok, akik a technika fejlődését, ennek okát az isteni akarattal vagy az emberi szellem játékos voltával magyarázzák. Donald Brinkmann német filozófusnak a technikáról Brüsszelben, a XI. nemzetközi filozófiai kongresszuson elmondott előadásában olyan is elhangzott, hogy a technika: „az ember vágya, hogy hatni tudjon”. (Lásd: G. V. Oszipov: A technika és a társadalmi haladás című művének III. fejezetét, ahol a szerző a technika fejlődésének forrásaira vonatkozó polgári meghatározásokat a marxizmus kiálláspontjáról vitatja. Megjelent a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának kiadásában 1959-ben.)

A műszaki fejlődés egyik fő tényezőjének, a technika fejlődésének belső mozgatóerőit csak úgy lehet egyértelműen meghatározni, ha először magának a technikának fogalmát is megkíséreljük tisztázni.

Attól ugyanis, hogy milyen tartalmat tulajdonítunk e fogalomnak, nagymértékben függ: helyesen tudjuk-e meghatározni a technika és a termelési viszonyok adott rendszere, jelen esetben a szocialista tervezgatórendszerével szemben támasztandó követelményeket.

E kérdést illetően még ma is viták folynak. A magam részéről azoknak a szovjet közgazdászoknak, filozófusoknak nézetét osztom, aki *a technika fogalmán a munkaeszközöket, vagyis azoknak az anyagi eszközöknek összességét értik, amelyeket az ember azért alkot, hogy velük a környezetére hasson és saját szükségleteinek megfelelően átalakítsa azt.* (Vö.: G. V. Oszipov: i. m. III. fej. 76, 1. és G. Anyiszimov: „A műszaki haladás hajtóerői a Szovjetunióban a jelenlegi szakaszban”, *Ekonomiceszkije Nauki*, 1959. N° 4.)

Marx *A tőke* I. kötetében a munkaeszköznek ezt a meghatározását adja: „A munkaeszköz olyan dolog, vagy olyan *dolgoknak az összessége* (az én kiemelésem — Sz. Gy.), amelyeket a munkás önmaga és a munkatárgy közé iktat, s amelyek e tárgyra ható tevékenységének *vezető közegéül* szolgálnak.” (A tőke, I. köt. 171. 1. Szikra. 1955.)

Marxnak a munkaeszközökről adott meghatározása kiinduló pontul szolgálhat a ma általánosan használt „technika” kifejezés tartalmának pontosabb meghatározására.

Ma még eléggé általános, hogy azokat a módszereket, ahogyan az emberek a munkaeszközöket működtetik, illetve ahogyan ezek a munkaeszközök működnek, egyszóval a technológiát, belefoglalják a technika fogalmába. Igen gyakori a szóhasználatban az is, hogy valamilyen termelési eljárást a termelés „technikája”-ként értelmezznek.

Tapasztalatom szerint ez a pongyola szóhasználat sok esetben zavart okoz a műszaki fejlődés gyakorlati feladatainak kitűzésénél.

Helyes tehát tisztázni, hogy technikán *a munkaeszközök* összességét, *technológián* pedig az anyagi termeléssel összefüggő olyan cselekvéssorozatot

értünk, amely a gyakorlati termelési tapasztalatok egyre inkább tudományos megalapozottsággal történő rögzítése és összefoglalásaként jön létre.

Természetesen a technika és a technológia szervesen összefügg egymással. A technika, minél korszerűbb, annál egyértelműbben meghatározza saját technológiáját és egy meghatározott technológiai eljárás többé-kevésbé egyértelműen meghatározza a hozzá szükséges munkaeszközöket. Különösképpen megmutatkozik ez a kölcsönhatás az automatizálás fejlődésével.

A munkaeszköz idézett marxi meghatározása tömören, de mégis teljesen kielégítő módon foglalja magában a technika lényegét, sajátosságát és alapot ad, hogy a technika fejlődésének *belső mozgóerőit* kifejtjük. A technika fejlődésének, változásának *belső mozgóerői* kifejthetők egyrészt abból, hogy a technika a munkaeszközök összessége, másrészt abból, hogy ezek olyan eszközök, amelyek közvetítésével a társadalomban élő ember — szükségleteinek kielégítése végett — céltudatos tevékenységét a munka tárgyára — meghatározott termelési viszonyok között — hatni engedi.

Minden jelenséget, így a technika fejlődését, változását is, elsősorban mint *belső ellentétek* egységét és harcát kell felfognunk. A termelőerők egyik mozzanata, a technika is így fejlődik nemcsak társadalmi, hanem technikai vonatkozásban is. A technika mint a munkaeszközök összessége feltételezi, hogy a munkaeszközök kiegészítik egymást, együttesen szolgálnak a termelés céljaira. De a munkaeszközök korántsem fejlődnek egyenletesen. A munkaeszközök tökéletesítésének szakadatlan folyamata — amelyet a szocialista termelési viszonyok különösen is elősegítenek — azt eredményezi, hogy az egyes elkülönült, de szorosan kapcsolódó termelési fázisokban a műszaki színvonal igen különböző. *Kettős ellentmondást tapasztalhatunk itt: az egyik a munkaeszközök egyenetlen műszaki színvonalában jut kifejezésre, a másik a munkatapasztalatok felgyülemelése által tökéletesedett termelési eljárás, a technológia és az ehhez képest elavult munkaeszközök között lép fel.* Hasonlóképpen ellentmondások léphetnek fel új nyersanyagok, energiaforrások megjelenése esetén. Ilyen ellentmondás alakulhat ki iparunkban is, ha például a műanyag-termelés fejlesztésével párhuzamosan nem gondoskodik a megfelelő felhasználási technológiák kifejlesztéséről és a munkagépekről.

Ezekben az ellentmondásokban a régi és az új, az elavult és a korszerű technika, technológia egysége és harca jut kifejezésre.

A munkaeszközök egyenetlen műszaki színvonala, s a termeléssel kapcsolatos újabb és újabb igények miatt folyton technikai ellentmondás van az egymást kiegészítő és egységükben a természet mind tökéletesebb átalakítására szolgáló munkaeszközök között. Ez az ellentmondás nyilvánul meg üzemi méretekben, amikor például nagyteljesítményű gép beállításával vagy meglévő gép, illetve eljárás korszerűsítésével szűk keresztmetszetek jönnek létre, s ott is nélkülözhetetlenné válik a technológia korszerűsítése, az újabb géppel arányos, termelékenyebb munkaeszköz beállítása. De ugyanez figyelhető meg termelési ágak és iparágak közti viszonylatban is, az ipari szerkezetnek a fejlődés folyamán folyton fellépő és folyton kiküszöbölendő technikai aránytalanságaiban.

Marx a tőkésben a gépi nagyipar kialakulásának vizsgálata során mélyrehatóan elemezte ezt a jelenséget. „A termelőmód forradalmasodása az egyik iparágban maga után vonja a termelés forradalmasítását egy másikban.” Felhívta a figyelmet arra, hogy ez a jelenség különösen az egymással szoros kapcsolatban levő termelési ágak között lép fel. „A gépi fonás gépi szövést

tett szükségessé, és ketten együtt mechanikai-kémiai forradalmat idéztek elő a fehérítőkben, a nyomódában és a festődében.” (A tőke. I. köt. 412—413. l.)

De a technika fejlődésének ez az ellentmondásossága nem szűnik meg a szocializmusban sem. Anyiszimov G.: „A műszaki haladás hajtóerői a Szovjetunióban a jelenlegi szakaszban” című tanulmányában (Ekonomiczeszkije Nauki. Moszkva. 1959. N° 4. 3—15. p.) rámutat arra, hogy a technika állandó változásának megértéséhez a munkaeszközökön belüli ellentmondások tanulmányozásán keresztül lehet eljutni. „A technikai haladás mindig új és új ellentmondásokat szül, mindig újabb és újabb követelményeket hív életre.”

A technika fejlesztése, amelynek lehetősége minden társadalmi-gazdasági formációban a termelési viszonyok által meghatározott, s ami lehetővé tenné, hogy a társadalom szükségleteit viszonylag állandóan csökkenő munkaráfordítások árán egyre tökéletesebben elégítsük ki — tőkés termelési viszonyok között az átlagprofitráta, illetve a monopolprofit törvénye által nyer meghatározást. A társadalmi termelésben fennálló anarchia pedig különösképpen akadályozza a technika arányos fejlődését. Itt a technika fejlődése a kapitalizmus alapvető ellentmondásának egyre fokozottabb kieleződéséhez vezet.

Gyökeresen más a helyzet a szocialista termelési viszonyok között. Itt is megtaláljuk ugyan a technika ellentmondásos fejlődését. A termelőerőknek az egész társadalom érdekében történő tervszerű fejlesztése azonban azt is lehetővé teszi, hogy ezt a folyamatot a társadalmi fejlődés érdekében szabályozzuk. Szocialista termelési viszonyok között az egyes dolgozók érdeke munkájuk megkönnyítésében és szükségleteik mind teljesebb kielégítésében egybeesik az egész társadalom érdekeivel.

Szocialista termelési viszonyok között tehát a termelőeszközök társadalmi tulajdona lehetőséget nyújt a technikai fejlődés immanens erőinek tervszerű kibontakoztatásához és megfelelő gazdasági formákkal, a tervezés rendszerének tökéletesítésével biztosítható, hogy a társadalmi szükségletek maximális kielégítése céljából csökkentjük a termelésben egymást közvetlenül vagy közvetve feltételező munkaeszközök termelékenységi színvonalának egyenetlenségét.

A szocialista termelési viszonyok így lehetővé teszik, hogy a technika egyenetlen fejlődésében mutatkozó ellentmondások idejében történő felismerésével, a technika fejlesztésének tervszerű, komplex irányításával éppen az ilyen ellentmondások kiküszöbölésére irányuló törekvések a műszaki fejlődés hajtóerejévé váljanak, s főleg, hogy ez az egyenetlenség ne idézzen elő a társadalmi termelésben nagyobb, káros aránytalanságokat.

A társadalmi munkamegosztás fejlődése, mint a műszaki fejlődés hajtóereje

Amint növekszik a munka társadalmi megosztása, úgy válik egyre bonyolultabbá a műszaki színvonalbeli különbségek megoldása, a munka termelékenységének további növelése. A munka társadalmi megosztásának fokozódása a történelem folyamán együttjárt a szerszámok, a technika tökéletesedésével. Az állattenyésztés és a földművelés szétválása, az első nagy társadalmi munkamegosztás már a termelőerők fejlődésének meggyorsulását tette lehetővé. A társadalmi munkamegosztás további fejlődése, a kézműipar kialakulása, majd újabb és újabb termelési ágak keletkezése és a munkaeszközök

differenciálódása — ezek a technikai fejlődésnek egymást kölcsönösen előmozdító és előrehajtó folyamatai. Az új specializálódott munkaterületeken meggyorsult a termelési tapasztalatok felhalmozódása, s ez a termelési viszonyok által meghatározott módon visszahatott a technika tökéletesítésének folyamatára. A társadalmi munkamegosztás és a munka termelőerejének növekedése közti kapcsolatot a marxizmus klasszikusai mélyrehatóan elemezték és kimutatták ennek a munkaeszközök további tökéletesedésére és ettől elválaszthatatlanul a tudományok, elsősorban a műszaki és a természettudományok fejlődésére gyakorolt hatását. Ez a folyamat erőteljes fejlődésnek indult az első ipari forradalommal, de a napjainkban kibontakozó új technikai forradalom a munka társadalmi megosztásának további jelentős fokozódásával és új formáival jár együtt.

A társadalmi munkamegosztás fokozódása egyre több elkülönült termelési ág kialakulásában nyilvánul meg. Ez a szakosodás lehetővé teszi a legfejlettebb technika és termelészervezési módszerek alkalmazását, kedvező körülményeket teremt a technika és a gyártási eljárások további fejlődéséhez. Egyszermind azonban megköveteli az elkülönült, de egymástól kölcsönösen függő termelési ágak közötti technikai összhang biztosítását: *a technika tervszerű, arányos fejlesztését.*

A társadalmi munkamegosztás fokozódása tehát nemcsak lehetőséget ad a tömegtermelés megszervezésére, a korszerű technika alkalmazására, de egyúttal szigorúan meg is követeli az új alapokon fejlődésnek induló új termelési ágak technikájának összhangolt, komplex fejlesztését. Az elkülönült gyártási ágak technikai fejlesztése egyre kevésbé az ágazat saját ügye, egyre inkább az egész társadalmi termelés szükségleteinek van alárendelve. Ehhez azonban új, szocialista termelési viszonyok szükségesek. A munka társadalmisításának tervszerű, tudatos irányítása csak ilyen körülmények között válhat lehetőségből valósággá, és csak ilyen viszonyok között lehetséges az ágazatok közötti ellentétek, konkurrenca kiküszöbölése, a szellemi és anyagi erők *koncentrálása* a közös problémák megoldására.

A munka egyre szélesedő társadalmi megosztása és ami ezzel jár, a tervszerű munkakooperáció, az együttműködés szükségessége — szocialista termelési viszonyok között — a műszaki fejlődés további új hajtóerőit hozza létre. A dolgozók együttműködése a termelésben valamennyi társadalmi rendszerben, a fejlődés alacsonyabb fokán is szükséges volt. De csak a szocialista társadalomban alakulnak ki ennek az együttműködésnek azok az új formái, amelyek miután létrejöttek — a műszaki fejlődés, a társadalmi haladás fontos hajtóerőivé válnak. Ilyen fontos hajtóerő a szocializmusban *a szocialista tulajdon alapján végzett közös munka, a munka kollektív formáinak kialakulása*, amit egyébként az egyre fejlődő termelőerők objektíve is szükségessé tesznek. Az elvtársias segítség, összefogás valamilyen termelési probléma megoldására egyre gyakoribb jelenség társadalmi életünkben. Ennek az együttműködésnek már eddig is kialakult formái a szocialista, kommunista termelési brigádok, a műszaki értelmiséget a fizikai dolgozókkal összefogó komplex műszaki brigádok stb.

Az együttműködés új formái vannak kialakulóban az ipar és a tudományos kutatóintézetek, az oktatási intézmények és a termelő vállalatok között. *Egészen újszerű együttműködési formák alakultak ki a szocialista világrendszer létrejöttével és fejlődésével az egyes szocialista országok között a tudományos, műszaki tapasztalatcsere, a termelés szakosítása tekintetében.*

Tervgazdálkodásunk rendszerének továbbfejlesztésénél e hajtóerők kibontakoztatásának megfelelő gazdasági formák kialakítására nagy figyelmet kell fordítani.

A technika fejlődése, változása szoros kölcsönhatásban van a tudomány, elsősorban a műszaki és a természettudomány mindenkori állásával. Ez az összefüggés, a technika és a tudomány kölcsönhatása annyira jelentős, hogy ezzel külön kell foglalkozni, de előbb meg kell ismerkednünk a tudomány kialakulására és fejlődésére ható belső mozgató erőkkel.

A természettudomány kialakulása és a fejlődésére ható tényezők

A természettudományoknak, éppúgy mint a technika fejlődésének forrását a társadalmi munkában kell keresnünk.

A termelési módszerekben összegezett ismeretek állandó felhalmozódása és öröklődése lehetővé teszi a munkaeszközök tökéletesítését. Az új munkaeszközökkel való munka fejleszti a tudást, s a tapasztalatok ismét a technika tökéletesítésére vezetnek. A termelés fejlődésének egész történelmi menete igazolja, hogy a technika létrehozásában és fejlődésében elsődleges az anyagi termelés, a termelési tapasztalatok és társadalmi szükségletek szerepe. Az emberek előbb tüzet csiholtak, s azután ismerték meg az égés törvényeit, ismerték meg a mechanikai munkát, s azután tárták fel a mechanika törvényeit.

Ahogy a tökéletesedtek a termelőerők, bennük elsősorban az ember a maga termelési tapasztalataival és a munkaeszközök, úgy nőtt az igény és az objektív lehetőség a természet jobb megismerésére.

Ha a természettudomány és a technika összefüggéseit történelmi fejlődésükben elemezzük, akkor alapnak a termelést kell elfogadnunk, amelyben a termelő munkatapasztalatainak felhalmozódásával és azzal kölcsönhatásban fejlődtek a munkaeszközök. Ennek a folyamatnak az eredményeként, mindig a termelési viszonyoktól függően és főként a termelés társadalmi szükségleteiből magyarázható meg a természettudomány keletkezése és fejlődése.

A termelésben felhalmozódnak tapasztalatok, ezek azonban még nem elegendők a természet törvényeinek sokoldalú megismeréséhez. *A tudomány feladata, hogy feltárja a természet objektív törvényeit, de e tevékenységének az ad értelmet, hogy eredményei végeredményben felhasználhatók a technika fejlesztésére, alkalmazhatók, figyelembevehetőek tevékenységünkben.* Azokban a történelmi időszakokban, például a feudalizmus első „klasszikus” felében, amikor a termelési viszonyok és a rájuk épülő ideológiai felépítmény jellemzően ellentmond a tudomány eme értelmében, akkor a tudomány fejlődése stagnál. Csak új, a fejlődés előrehajtására alkalmas termelési viszonyok és nekik megfelelő ideológia ad ismét lökést a tudományok fejlődésének is. *A tudomány maga pedig a műszaki fejlődés egyik mozgató erejévé válik.*

A természettudomány az anyagi termelésből fejlődött ki, végső fokon annak terméke, s bár a fejlődés során elkülönült attól, kapcsolata azzal mégsem szakadt meg soha. A tudomány szubjektivistá, idealista magyarázatával szembe kell állítanunk a materialista, a dialektikus felfogást, amely kifejezi a tudománynak a termelőerőkkel és a termelési viszonyokkal való szerves kapcsolatát, a tudomány és a valóság viszonyát, a tudományos megismerés egyetlen lehetséges útját és helyes módszerét.

A marxizmus dialektikusan értelmezi a tudomány és a termelési mód kapcsolatát: a tudomány a társadalmi fejlődés általános szellemi terméke, amely a maga részéről fontos szerepet játszik a társadalom fejlődésében, s e kölcsönhatásnak nem mond ellent, hogy *az eszmék fejlődése viszonylag önálló lehet*. A valóság leegyszerűsítése volna, ha a természettudomány fejlődésének valamennyi tényezőjét a termelési módból vezetnénk le. Bár a termelőerők és a termelési viszonyok adják az alapot a természettudomány fejlődéséhez, ezekben rejlenek a természettudományos haladás fő mozgatóerői, mégis a tudománynak megvannak a saját belső fejlődéstörvényei is. A természettudomány aktívan visszahat a termelőerőkre (például az elektromágneses indukció törvényének feltárása az elektrotechnika fejlődésére). Igen sok olyan tudományos felfedezést ismerünk, amelynek annak idején nem volt *közvetlen* köze a termeléshez (például a diffrakció, az interferencia, a polarizáció stb.). *Ilyenkor a fejlődés belső hajtóereje a tudományos hipotézisek, az elméleti feltevések igazolására irányuló törekvés*. Csak a tudomány viszonylag önálló fejlődése magyarázza meg, hogy a természettudományok sokszor „váratlan felfedezésekkel” lépik meg a világot.

De a tudomány csak a szocialista termelési viszonyok létrejötte után szabadul meg végleg a korábbi termelési viszonyokban és ideológiai felépítményekben többé-kevésbé benne rejlő immanens fékező erőktől vagy éppen akadályoktól. Csak itt válhat először azzá, amivé az emberiség egész története során — az ősközösségi mágiától kezdve — objektíve válnia kellett: a társadalmi életfeltételek megjavításának és megkönnyítésének kiapadhatatlan forrásává.

A termelés és a természettudományok kapcsolata

Amint kifejtettük: a technika és a természettudomány közös forrásból, az anyagi termelésnek a termelési viszonyok közvetítette folyamatából alakult ki és azóta is abból táplálkozva fejlődik. A természettudomány elkülönül a közvetlen munkafolyamattól, bizonyos önálló életet is él, de kapcsolata a termeléssel sohasem szűnik meg. Bár a technika hosszú évszázadokon keresztül az akkori termelőerőknek megfelelő termelési viszonyok és a hozzájuk tartozó ideológiai felépítmény hatására a tudomány közvetlen segítségével nélküli lassú fejlődési szakaszon megy keresztül, mégis ez csak ideiglenes állapot, s megszűnik, mihelyt a munkaeszköz, mint gépi berendezés, „olyan anyagi létezési módra tett szert, amely az emberi erőnek természeti erőkkkel, a tapasztalatszerű gyakorlottságnak pedig a természettudomány tudatos alkalmazásával való helyettesítését feltételezi.” (Marx: A tőke, I. köt. 359. 1. Szikra. 1955.)

Ezt a fordulatot a modern polgári társadalom kialakulására irányuló első törekvésekkel összefüggésben a természetkutatás forradalmi átalakulása alapozta meg. A természettudomány felszabadulva a feudális termelési viszonyok és a nekik megfelelő ideológia, a teológia hatalma alól, hatalmas fejlődésnek indult és mint Engels is megállapítja „*A természet dialektikája*” című művének bevezető tanulmányában, a kiinduló ponttól számított (időbeli) távolság négyzete arányában szaporodott erőben. A legutóbbi néhány évtizedben pedig a természettudományok fejlődése még ennél is rohamosabb volt a tőkés országokban is. A teológia hatalmától való megszabaduláshoz az akkor még haladó, feltörekvő új társadalmi osztály, a polgárság képviselte új termelési viszonyok adták az alapot. Ezek a termelési viszonyok előrehajtott

voltak a termelőerők olyan fejlődésének, amely megkövetelte a természettudomány újraegyesítését a termeléssel. A XVII. században kialakuló új fizika, Galilei, Newton felfedezései egybeesnek az első manufaktúrák keletkezésével.

A természettudományos felfedezések akkor tesznek szert maradandó társadalmi jelentőségre, ha előmozdítják a kor tudományának, technikájának fejlődését, tehát ha az adott termelőerők és termelési viszonyok kedveznek az új eredmények gyakorlati alkalmazásának. Sok példát ismerünk arra, hogy bizonyos felfedezések forradalmasították a műszaki fejlődést, pedig néhány évszázaddal korábban ugyanezek a feledés homályába merültek. A gőzerőt már az egyiptomi Heron is ismerte, I. Polzunov hamarabb találta fel a gőzgépet, mint J. Watt, s ez a találmány mégis csak a XVIII. században kifejlesztő angol ipar körülményei között válhatott fordulóponttá az ipar fejlődésében. A tudomány fejlődéséhez a tudományos mérőműszerek nélkülözhetetlenek, mégis a műszeripar csak akkor lendült fejlődésnek, amikor a *termelés* technikai színvonalában beállott fejlődés következtében a termelési folyamatok ellenőrzése, irányítása az ember közvetlen érzékelő és irányító munkájával már nem volt lehetséges. Csak akkor kerülhetett sor évszázadok óta ismert mérési elvek ipari alkalmazására.

A természettudomány mindig olyan feladatok megoldására összpontosítja erőit, amelyek vagy közvetlenül a termelés fejlődéséből adódnak, vagy pedig magának a tudománynak és az elméletnek sajátos belső követelményei, *de a természettudományos elmélet is elsősorban a termelés és a technika követelményeinek produktuma. Azok a tudományos problémák a legelevenebbek és azok megoldása a legtermékenyebb, amelyek a termelési viszonyok kedvező hatására valamely tudományág szerves fejlődéséből és ezzel párhuzamosan gyűlő termelési tapasztalatokból adódnak.* „... Kizárólag a kombinált munkás tapasztalata (az én kiemelésem — Sz. Gy.) fedezi fel és mutatja meg hol és hogyan lehet megtakarítást elérni, hogyan lehet a már elért felfedezéseket a legegyszerűbben keresztülvinni, milyen gyakorlati nehézségeket kell az elmélet megvalósításánál — a termelési folyamatban való alkalmazásánál — áthidalni stb.” (Marx: A tőke. III. köt. 135. l. Szikra. 1951.)

A termelés és a természettudomány kapcsolatának lényege az állandó és folyamatos kölcsönhatás.

Ma már a természettudományok mélyen behatolnak a termelés valamennyi területére és ami ma még csak elmélet, holnap gyakorlattá válik. A természettudomány és a munkaeszközök fejlődése, amely a történelem során egy ideig külön utakon járt, ismét egyesült. *A ma fizikája a holnap technikája.*

Összefoglalva a termelés és a természettudomány kölcsönhatásáról, egységéről mondottakat, megállapítható, hogy:

a) A természettudomány és a termelés kapcsolata társadalmi, történelmi jellegű, a történelem során ez a kapcsolat különbözőképpen alakul, de a gépi nagyipari termelés óta egyre szorosabbá válik és különösen a szocialista termelési viszonyok közt a természettudomány a termelés fejlesztésének elválaszthatatlan feltételévé válik.

b) A természettudomány a technika fejlődésének általános irányát követi, de a modern technika sem fejlődhet már a természettudomány nélkül, amely új irányt szab a technikának. A természettudomány a szocialista termelési viszonyok között a műszaki fejlődés egyre hatalmasabb mozgató erejévé válik.

A műszaki fejlődés és a szocialista termelési viszonyok

A műszaki fejlődés egyes tényezőinek vizsgálata során kitűnt, hogy hatékonyságuk feltétele a nekik megfelelő termelési viszonyok megteremtése.

A szocialista forradalom, amely megszüntette a termelőerők és a termelési viszonyok antagónisztikus ellentmondását és megteremtette a lehetőséget, hogy *a termelőerők rendszerében a munka és a munkaeszközök közötti dialektikus kölcsönhatás akadálytalanul kibontakozhasson* — mint láttuk — a műszaki fejlődés új hajtóerőit hozta létre.

A termelőerők, a termelési viszonyok és a társadalom egész felépítménye egymással összefüggő és egymásra állandóan ható kölcsönös kapcsolatban van. Ebben az összefüggésben világosan látható, hogy *ha a dolgozó tömegek érdekelték a technika fejlesztésében, akkor a termelőerők fejlődése gyorsan haladhat előre*. A szocialista viszonyok lehetővé tették a tudomány és a technika nagyarányú fejlődését azáltal, hogy felszabadították az embert a tőke igája alól, közvetlenül érdekeltté tették munkája eredményében és ezáltal korlátlan lehetőséget biztosítottak a munka termelékenységének növekedéséhez.

A termelés megváltozott célja: a dolgozók életének megkönnyítése, jólétük biztosítása, alkotóképességük minden irányú fejlesztése — a termelőerők növekedésének hatalmas hajtóereje. E célra a szocialista társadalom a tudomány és a technika minden vívmányát felhasználhatja, egyben a dolgozók életbevágó érdekeivé válik a tudomány és a technika továbbfejlesztése.

A társadalomban élő ember küzdelme a természettel valamennyi társadalmi formában a fejlődés motorja volt, ami az embereket arra készítette, hogy egyre tökéletesebb munkaeszközöket alkossanak, egyre újabb energiaforrásokat kutassanak fel, hogy munkájuk hatékonyságát fokozzák és megkönnyítsék. A termelési viszonyok elfojthatják vagy kibontakoztathatják ezt a törekvést.

A szocialista termelési viszonyokban óriási ösztönző erők vannak, amelyek fokozzák a lehetőséget, hogy mind magasabb színvonalon oldjuk meg a társadalmi termelés mindenkori színvonalát és a mindenkori szükségletek közötti ellentmondást.

A szocialista társadalom nem szűk kizsákmányoló réteg érdekében termel, hanem saját anyagi és kulturális szükségleteinek minél teljesebb kielégítéséért. A szocializmus fölénye minden korábbi társadalmi rendszerrel szemben az, hogy *a termelőerők szakadatlan és egyre gyorsabb fejlődésének és ezzel a termelés gyakorlatilag korlátlan fokozásának nincs objektív akadály*. A szocializmusban mérhetetlenül megnő a tudománynak a technika fejlesztésében, a termelés állandó növelésében betöltött szerepe. A szocialista termelési viszonyoknak mérhetetlen fölénye rejlik abban is, hogy *a termelőeszközök társadalmi tulajdona alapján történő bővített újratermelése és összhangja a termelési arányok tudatos megtervezésével biztosítható*. A termelési ágak kölcsönös összefüggéseiből a dóóó objektív, technikai arányok megteremtésére irányuló törekvés tudatossá, tervszerűvé válik.

Ezek azonban csak lehetőségek. Megvalósításuk csak a termelésben és a termékek elosztásában lejátszódó, sokszor ellentmondásos gazdasági folyamatok elemzése alapján kialakítandó és a termelőerők fejlődésének megfelelően az egyre tökéletesebb termelési viszonyokat kifejező gazdasági formák kialakításával biztosítható.

Ezeknek a gazdasági formáknak a kialakításánál és állandó tökéletesítésénél elengedhetetlen feltétel, hogy ismerjük, folyamatosan felismerjük és figyelembe vegyük a szocialista termelési viszonyok fejlődése során jelentkező új hajtóerőket.

ГЛАВНЫЕ ДАВИЖУЩИЕ СИЛЫ ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОГРЕССА ПРИ СОЦИАЛИЗМЕ

Дьёрдь Сакашич Дорослоу

В статье главные движущие силы технического прогресса раскрываются, исходя из самого процесса труда, из его противоречий и единства, и соблюдая существующую систему производственных отношений.

Исходя из опыта труда в области материального производства, автор объясняет возникновение орудий производства и науки, ее развитие и действие на дальнейшее совершенствование человеческого труда. Он указывает на подлинное стремление каждого работника улегчить свою работу и добиться большего результата при как возможно меньшем применении сил. Это стремление и будет главной движущей силой технического прогресса при условии, что и производственные отношения будут способствовать его развертыванию.

Эта движущая сила обуславливает и в дальнейшем постоянное, но в итоге неравномерное развитие техники. Однако, техника — как совокупность орудий труда — все более требует планомерного и соразмерного развития. Поэтому и в этой области необходима такая система производственных отношений, которая обеспечивает возможность осуществления этого требования. Планомерное и слаженное развитие техники является объективной необходимостью в современной крупной машиностроительной промышленности. Осознание этого и удовлетворение потребностей чрезвычайно может продвинуть развитие техники.

Затем автор указывает на то, что одним из важнейших определяющих факторов технического прогресса становится исследовательская работа в области естественных наук и техники. Применение в промышленности результатов, достигнутых в этой области становится все более необходимым условием быстрого развития техники. В следующем, в статье проанализируются экономические процессы, создающие новые движущие силы технического прогресса на основе социалистических производственных отношений.

Наконец, изучая взаимодействие технического прогресса и производственных отношений, автор указывает на то, что в связи с развитием системы социалистических производственных отношений можно считать с необыкновенным ускорением темпа технического развития, поскольку таким путем становится возможным быстрое и непрерывное внедрение в производстве новых достижений науки и техники в целях удовлетворения на все более высоком уровне материальных и культурных нужд всего общества.

THE MAIN MOVING FORCES OF THE TECHNICAL DEVELOPMENT IN SOCIALISM

by György Szakasits Doroszlói

The article showed and discussed the main moving forces of technical development, starting out from their contradictions and unity and giving attention to the system of productive relations. Starting out from experiences of work gained in the field of material production the article illustrates and explains the formation and development of the means of production and science, as well as their reaction in connection with the further perfection of human labour. The article showed that the fundamental effort and aspiration of every worker was to try to make work easier and the achievement of higher results with the least possible effort. This aspiration, if the development is helped by the given relations of production, will at the same time become the main moving force of technological development.

This moving force results in a permanent, but, an entirely uneven development, as well. But with technique as the main means of work, more and more demands are placed on planned and well proportioned development. Thus, in this field, too, there is a great need for some system of productive relations, which will ensure this possibility. The planned, systematic and harmonized development of technique in modern industry is an objective necessity. If this point is appreciated the satisfactory solution of demands will greatly help to increase technical development.

Further on the article pointed out that one of the most important determining factors of technical development was, or would be, technical research work. Therefore the application of results achieved in this field will achieve one of the most indispensable conditions of technical development.

The article then examined the mutual effect between technical development and productive relations — pointing out that the further development of the system of socialist productive relations will result in an extremely rapid acceleration of the tempo of technical development, since it makes possible the rapid and permanent introduction and application of new technical achievements in production, with the aim of meeting the material and cultural needs of society at a greater and much higher level.

A relativitáselmélet filozófiai általánosításának kérdéséhez

KOCSONDI ANDRÁS

Bevezetés

A tér és az idő, valamint a mozgó anyaggal való kapcsolatuk kérdése — mindig a filozófia és a természettudomány egyik legfontosabb, legbonyolultabb és éppen ezért egyik legvitatottabb kérdése volt. E probléma körül már évszázadok óta harc folyik a materializmus és az idealizmus között. „... a két fő filozófiai vonal lényegesen különbözik ebben a kérdésben is”¹. Ez a harc nem véletlenül bontakozott ki; hiszen mint erre Engels rámutatott, a tér és az idő kérdése szoros kapcsolatban van a filozófia alapkérdésével. E vita lényege abban foglalható össze, hogy amíg a materialisták elismerték a tér és az idő anyagi eredetét, addig az idealisták tagadták ezt, s ilyen vagy olyan módon szubjektivizálták a filozófia ezen két kategóriáját. Legismertebb Kant felfogása, aki a teret és az időt úgy fogta fel, mint az „érzéki szemlélet tiszta formáit”².

A tér és az idő problémájának megoldása — az elméleti megalapozottságon kívül a két fő filozófiai módszer kérdésében elfoglalt állásponttól is függ. A tér- és időfelfogásnak e szempontból is két koncepciója alakult ki: egy dialektikus és egy metafizikus. Az előbbi a teret és az időt összekapcsolta a mozgó anyaggal, az utóbbi pedig abszolutizálta azokat. Az egyik irányzat (a), amely Aristotelestől indult el, és amelyet Leibniz és Huygens dolgozott ki, úgy tekinti a teret és az időt, mint maguknak a dolgoknak általános sajátosságát, mint a dolgok egymásmellettiségének és az események egymásutániségének rendjét, azaz mint magának az anyagnak a létformáit. A másik koncepció (b), melyet a görög atomisták — Demokritos, Epikuros és Lucretius — fogalmaztak meg először, s melyet Newton dolgozott ki részletesen és következetesen, a teret és az időt, mint a létezés általános formáit, mint az anyagi dolgok és események tartályát, azaz mint reálisan létezőt, az anyagtól független és az anyag mellett létezőt fogta fel. Vagyis az egyik álláspont (a) szerint az idő és a tér az anyagtól függetlenül nem létezik, a másik irányzat (b) szerint viszont a tér és az idő abszolút jelleggel rendelkezik, azaz független az anyagtól.

Ezen két koncepció harca végigvonul a tér és az idő elméletének történetén mind a filozófiában, mind a természettudományban. A két koncepció közül sokáig a newtoni (b) koncepció volt az uralkodó. Ez azzal függ össze, hogy a természettudományokban Newton mechanikája uralkodott s ez a mechanika az abszolút tér és abszolút idő felfogáson alapult. Mint Einstein írja: „Newton felfogása volt a tudomány fejlődésének abban a szakaszában egyedül lehetséges, és ami fő, egyedül hasznos”³.

¹ Lenin: Materializmus és empiriokriticizmus. Ö. M. 14. Szikra, Bp. 1954. 177. o.

² Kant: A tiszta ész kritikája. Filozófiai Irók Tára. IX. 1891. 46. o.

³ Einstein: A tér fogalmáról. „Voproszi filozofii”. 1957. 3. sz. 125. o.

A tér és az idő filozófiai kérdéseit csak a dialektikus materializmus tudta helyesen megoldani. A marxista filozófia mindenekelőtt hangsúlyozza a tér és az idő objektív jellegét. „A materializmus — írja Lenin — elismeri az objektív valóság, vagyis a mozgásban lévő anyag tudatunktól független létezését, ⁴ ezért elkerülhetetlenül el kell ismernie az idő és a tér objektív valóságát is...”⁵

A tér és az idő objektív jellegének elismerésén túl a marxista filozófia bebizonyította ezek elválaszthatatlan kapcsolatát a mozgó anyaggal. A dialektikus materializmus a teret és az időt, mint az anyag létformáit fogja fel. Engels, bírálva Nägeli felfogását, rámutatott arra, hogy a tér és az idő anyag nélkül, az anyagtól függetlenül nem léteznek. „Az anyag e két létezési formája az anyag nélkül természetesen semmi, üres elképzelés, csak a fejünkben meglévő absztrakció”.⁵ Hasonlóan vélekedik Lenin is: „A mozgás az idő és a tér lényege”.⁶

Mivel a tér és az idő a mozgó anyag létformái, konkrét sajátosságaikat mindig az anyag és az anyag mozgása, mint tartalom, határozza meg. Ez azt jelenti, hogy a tér és az idő viszonylagos. Ugyanakkor a dialektikus materializmus arra is rámutat, hogy az anyag sem lehet tér és idő nélkül; az anyag mozgását mindig térben és időben végzi, „... a mozgásban lévő anyag pedig nem mozoghat másképp, mint térben és időben”.⁷ Hogy a tér és az idő az anyag létezési formái, hogy az anyag mindig térben és időben végzi mozgását, a tér és az idő abszolút jellegét mutatja.

A dialektikus materializmus tanítása szerint, tehát a tér és az idő, mint minden létezés elengedhetetlen, egyetemes feltétele, mint amely létezésében független az anyag konkrét megjelenési formáitól, — *abszolút* jellegű; de mint amelynek konkrét tulajdonságait és szerkezetét mindenkor a mozgó anyag határozza meg, és amely konkrét természetében függ az anyagtól, — *viszonylagos* jellegű.

A dialektikus materializmus ezen tanításából következik, hogy a tér és az idő tanulmányozása során sohasem vonatkoztathatunk el a mozgó anyagtól. A tér és az idő tulajdonságait csak úgy tudjuk feltárni, ha figyelembe vesszük, hogy e két kategória elválaszthatatlan kapcsolatban áll az anyaggal, hogy az anyag határozza meg azokat. Ez nemcsak a tér és az idő általános, — azaz filozófiai, — hanem konkrét — azaz fizikai — tulajdonságainak tanulmányozására is vonatkozik. E szempont figyelmen kívül hagyása mind filozófiai, mind természettudományi síkon helytelen eredményre vezet, és egyben a dialektikus materializmus tételeitől való eltávolodást, az idealizmushoz való közeledést jelent.

*

A tér és az idő filozófiai kérdései az utóbbi időben ismét az érdeklődés középpontjába kerültek. Ezt a tér és az idő fizikai és geometriai elméleteinek megváltozása váltotta ki. Bolyai, Lobacsevszkij és Riemann geometriai tanításai, később pedig Einstein relativitáselmélete és Minkowski négydimenziós téridő kontinuumának megváltoztatták a régi, newtoni tér- és időfelfogást. Ezek az új elméletek sok vonatkozásban gazdagították a tér és az idő lényegére vonatkozó elképzeléseinket, és bebizonyították a dialektikus materializmus: e kérdésekben elfoglalt álláspontjának igaz voltát.

⁴ Lenin: i. m. 177: o.

⁵ Engels: A természet dialektikája. Szikra, Bp. 1952. 245. o.

⁶ Lenin: Filozófiai füzetek, Szikra Bp. 1954. 245. o.

⁷ Lenin: Materializmus és empiriokriticizmus. id. kiad. 177. o.

Az, hogy ezen elméletek a dialektikus materializmus tér- és időfelfogását igazolták, korántsem jelenti azt, hogy a marxista filozófusok között nem voltak és nem lennének viták az egyes kérdésekben. A vita elsősorban a körül a kérdés körül folyik, hogy milyen a viszony a tér és az idő, valamint a mozgó anyag között; hogy az új elméletek alapján hogyan kell értelmeznünk a tér és az idő (illetve a téridő) abszolút és viszonylagos jellegét. A tér és az idő új fizikai és geometriai elméletei éppen ezekkel a kérdésekkel foglalkoznak, s így nagy segítséget adnak a marxista filozófusoknak, hogy helyesen oldják meg a filozófia ezen problémáit.

Különösen jelentős a *relativitáselmélet filozófiai általánosítása*. A relativitáselmélet igen jelentősen megváltoztatta a korábbi fizikai és ezen alapuló filozófiai tér- és időfelfogást. Ilyen téren jelentős változásokat hozott már az ún. speciális relativitáselmélet is. Ezen elmélet legfontosabb fizikai és gnoszeológiai következtetései a következők:

1. A speciális relativitáselmélet bebizonyította a kanti és minden egyéb szubjektív idealista tér- és időfelfogás tarthatatlanságát. Az elmélet szerint a teret és az időt mindig az anyag és az anyag mozgása határozza meg. Fizikai szempontból ez abban fejeződik ki, hogy a térbeli és az időbeli nagyságok önmagukban nem meghatározottak, hanem a mozgó test (vonatkozási rendszer) sebességétől függenek. Képletben kifejezve:

$$dt = \frac{dt_0}{\sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}}}; \quad dl = dl_0 \sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}} \quad (1)$$

ahol v = test sebessége; $c = 3 \cdot 10^{10}$ cm/sec = a fény terjedési sebessége vákuumban; dt_0 = időtartam a nyugvó rendszerben; dt = időtartam a mozgó rendszerben; dl_0 = test hossza a nyugvó rendszerben; dl = test hossza a mozgó rendszerben.

A képletből látható, hogy a) az idő nagysága függ a mozgó test sebességétől, a sebesség növekedésével a rendszerben végbemenő folyamatok lelassulnak, tehát az időtartamok meghosszabbodnak; b) a távolság is függ a mozgó rendszer sebességétől, a testek kiterjedései, térbeli nagyságai a sebességük növekedésével csökkennek.

Abból, hogy a teret és az időt a mozgó anyag határozza meg, következik, hogy ezek nem lehetnek szubjektumunk „apriori” formái, „hanem a lét valóságos, objektív formái”.⁸ Vagyis a speciális relativitáselmélet bebizonyította a dialektikus materializmus azon tételét, hogy a *tér és az idő a mozgó anyag objektív létformái*, hogy ezek tudatunktól függetlenül léteznek.

2. Tarthatatlan a klasszikus fizika Galilei és Newton által kidolgozott tér- és időfelfogása: nem létezik abszolút tér és abszolút idő. A tér és az idő anyag nélkül, az anyagtól függetlenül nem létezik. A speciális relativitáselmélet kimutatta, hogy minden inerciarendszernek⁹ (tehát anyagi rendszernek) megvan a sajátos tere és ideje. Az, hogy egy rendszeren belül milyen tér- és időviszonyok uralkodnak, mindig az adott rendszer sebességétől, mozgási

⁸ Lenin: Materializmus és empiriokriticizmus id. kiad. 177. o.

⁹ Inerciarendszeren a fizikában egymáshoz képest egyenesvonalú egyenletes mozgást végző rendszereket értünk. A speciális relativitáselmélet csak inercia-rendszerrel foglalkozik.

állapotától függ. Ha egyik inerciarendszerről átmegyünk egy másik inerciarendszerre, akkor tér- és időkoordinátáinkat át kell számítani, transzformálni kell. Két anyagi testre vonatkoztatott tér- és időkoordináták közötti viszonyt az ún. Lorentz-féle transzformáció képletei fejezik ki:

$$x' = \frac{x - vt}{\sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}}}; y' = y; z' = z; t' = \frac{t - \frac{v}{c^2} x}{\sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}}} \quad (2)$$

ahol x, y, z, t valamely elemi esemény tér- és időkoordinátái az egyik anyagi rendszerben; x', y', z', t' pedig ugyanazon esemény koordinátái az előbbi rendszerhez képest az X -tengely irányában v -sebességgel mozgó — másik anyagi rendszerben.

A speciális relativitáselmélet kimutatva, hogy a térbeli távolságot és az időbeli hosszúságot mindig a mozgó rendszernek a fénysebességhez viszonyított sebessége határozza meg, a dialektikus materializmusnak a tér és az idő viszonylagos jellegéről szóló tanítását erősítette meg, hiszen a fény terjedése is reális anyagi folyamat.

3. A speciális relativitáselmélet, s különösen a Minkowski-féle négydimenziós téridő kontinuum elmélete, rámutatott a tér és az idő szoros kapcsolatára, egységére. A téridő fogalma azonban — mint ezt a következőkben részletesen kimutatjuk — *nem jelenti a tér és az idő teljes azonosulását; a tér és az idő továbbra is önálló lényeg marad*, csak ez a kifejezés még jobban kiemeli a közöttük lévő viszony elszakíthatatlanságát.

A speciális relativitáselmélet, megalkotva a téridő kontinuum fogalmát, kimutatta, hogy a téridőbeli „távolság”, — intervallum abszolút. A téridő abszolút volta abban mutatkozik meg, hogy a téridő intervallum (ds) nem függ az inerciarendszer sebességétől. A téridő intervallum ezen független, invariáns jellege abban fejeződik ki, hogy a

$$ds^2 = dx^2 + dy^2 + dz^2 - c^2 dt^2$$

összefüggés minden inercia rendszerben azonos; ahol ds = téridő intervallum; dx, dy, dz = az adott rendszer két elemi eseménye közötti távolság térkoordinátái; dt = ugyanezen események időadatai közti különbség.

Mivel a téridő intervallum (ds) változatlan marad minden inerciarendszerben, mivel valamennyi inerciarendszerre vonatkoztatva állandó érték, a speciális relativitáselmélet a téridőt függetlennek, invariánsnak, abszolútnak tekinti. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a téridő minden vonatkozásban abszolút. Mint ezt a következőkben részletesen kimutatjuk, a speciális relativitáselmélet minden tétele — így a téridő abszolút volta is — csak meghatározott feltételek esetén érvényes. Abszolút jelleget tulajdonítani a téridőnek, általános, filozófiai szempontból helytelen. A dialektikus materializmus szerint abszolút jelleggel csak az anyag, mint olyan, rendelkezik, az objektív valóság minden más jelensége, a filozófia minden más kategóriája, az anyagtól függ, s így viszonylagos jellegű.

A téridő fizikai fogalmának megalkotása tehát a) igazolta a dialektikus materializmus azon álláspontját, hogy a tér és az idő belső lényegi kapcsolatban állnak egymással; a marxista filozófia ezen tétele következik abból a tény-

ből, hogy mindkettő az *anyag létformája*; b) e fogalom megalkotása azt a veszélyt rejti magában, hogy nem értve meg ezen fizikai fogalom lényegét, a teret és az időt teljesen azonosítják egymással, úgy fogják fel, hogy minden lényegi különbség eltűnt e két kategória között; c) a téridő abszolút voltáról szóló tétel szintén helytelen filozófiai állásponthoz vezethet: ti. az anyagtól való elszakításhoz, ezen fizikai tétel nem megfelelő filozófiai általánosításához.

Eppen ezért ismeretelméleti szempontból igen fontos annak eldöntése, hogy miként értelmezzük a speciális relativitáselmélet ezen következtetését: vagyis el kell-e ismerni filozófiai szempontból is a tér és az idő egy fogalomban való egyesülését, s ezt a téridőt abszolútnak kell-e tekintenünk, vagy sem. Másként mondva: megállhatunk-e az ún. speciális relativitáselmélet filozófiai általánosításánál, vagy sem. Szerintünk az olyan filozófiai álláspont, amely csak a speciális relativitáselmélet tételeit általánosítja, — még ha marxista módon értelmezi is ezen elmélet tételeit¹⁰ — nem léphet fel a teljesség igényével még ismereteink jelenlegi színvonalán sem, hiszen egyoldalú. Eppen ezért kitérünk A. D. Alekszandrov álláspontjának ismertetésére és elemzésére, amely csak a speciális relativitáselmélet általánosítását adja, s így nem lehet teljes, és bizonyos — az előzőekben említett — helytelen következtetések levonására ad lehetőséget. A. D. Alekszandrov álláspontjának lényege az, hogy a mozgó anyagnak csak egyetlen létformája van: az abszolút téridő; s ennek van két viszonylagos oldala: a tér és az idő. „A relativitáselmélet lényege abban áll, hogy feltárja azt a tényt, hogy ezek a viszonyított jellemzők a függetlenek, az abszolútnak aspektusai. A fő dolog nem a térnek és az időnek a relativitásában van, hanem abban, hogy mindkettő az anyag egységes, abszolút létezési formája, a téridő aspektusaként jelentkezik”.¹¹ A. D. Alekszandrov ezen álláspontjával nem lehet teljesen egyetérteni. Dolgozatunkban a relativitáselmélet filozófiai általánosításának kérdéseivel foglalkozva, kitérünk felfogásának elemzésére is.

I.

A relativitáselmélet filozófiai általánosításának kérdéseit vizsgálva először is azt nézzük meg, hogy mikor, milyen feltételek mellett lehet egy természettudományi tételt kiterjeszteni az objektív valóság egészére, azaz hogyan lehet filozófiailag általánosítani. Mint ismeretes, minden szaktudomány az objektív valóság egy-egy jól meghatározott, és pontosan körülhatárolt oldalával, illetve egy-egy konkrét anyagformával, vagy anyagi objektumok csoportjával, foglalkozik; másként megfogalmazva: minden szaktudomány tárgyát egy, vagy több — de minden esetben meghatározott — mozgásforma (ill. mozgásforma csoport) képezi. Ebből következőleg: az adott tudomány által levont tételek csak az anyag ezen meghatározott objektum csoportjára, ill. ezen meghatározott mozgásforma csoportra érvényesek. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy megfelelő módszerekkel ne lehetne gnoszeológiai, általános filozófiai következtetéseket levonni a szaktudományok eredményei-

¹⁰ Dolgozatunkban nem térünk ki a speciális relativitáselmélet einsteini interpretációjának bírálatára; részletesen csak az abszolút téridőről szóló tanítást vizsgáljuk.

¹¹ A. D. Alekszandrov: A relativitáselmélet filozófiai tartalma és jelentősége. (Voproszki filozofii 1959. 1. sz. 68. o.) Az idézeteket az eredeti szöveggel egybevetve, az M. M. Marxizmus-Leninizmus Oktatási Osztálya 1959. 3. sz. „Tájékoztató”-jából közöljük. Az eredeti lapszám után zárójelben megadjuk a Tájékoztató lapszámát is (136. o.)

ből. Az általánosításnál mindig figyelembe kell venni: a) azokat a speciális körülményeket, amelyek megszabják az adott törvény érvényesülési körét. Figyelembe kell venni tehát azt, hogy ezek a feltételek megengedik-e a törvény általánosítását; b) meg kell vizsgálni, hogy az adott törvény, vagy elmélet nem mond-e ellent más területeken, ill. más feltételek között levont tételeknek, azaz ellenőrizni kell, hogy a megváltozott körülmények között hogyan, milyen mértékben érvényes ez a törvény; c) meg kell vizsgálni, hogy összhangban van-e ezen törvény a filozófiai, tehát az objektív valóság egészére vonatkozó törvényekkel. Ha e feltételek fennállnak, azaz az adott konkrét körülmények megengedik a törvény általánosítását, és az nem mond ellent sem az objektív valóság más területein, sem az objektív valóság egészéről felállított törvényeknek — akkor e törvényt ki lehet terjeszteni az objektív valóság egészére, természetesen figyelembe véve, hogy a megváltozott feltételek hogyan befolyásolják a törvény érvényesülését. Sokkal problematikusabb az az eset, ha az adott törvény ellentmond más területek, ill. az objektív valóság egészére érvényes törvényeknek. Ilyen esetekben további elemzésre van szükség: meg kell állapítani, hogy a két, vagy több tétel közül melyik az igaz, ill. melyik törvény milyen feltételek mellett igaz.

Ami már most a speciális relativitáselmélet filozófiai általánosítását illeti: itt viszonylag könnyebb a helyzet. Mint ismeretes ezen elmélet tételei egyenes vonalú, egyenletes mozgás és elhanyagolhatóan gyenge gravitációs mező esetén érvényesek, — ezért azt kell megvizsgáljunk, hogy kiterjeszthetők-e ezen elmélet tételei változó sebességű mozgások és erős gravitációs mező esetére.

Hogy eldöntsük ezt a kérdést, meg kell néznünk, hogy a speciális relativitáselmélet mennyiben felel meg az előbb említett általános szempontoknak. Ennek megfelelően először megvizsgáljuk magát a speciális relativitáselméletet: itt tehát azt kell megnézni, hogy nem tartalmaz-e olyan különleges feltételt, amely megakadályozza az elmélet következtetéseinek általánosítását. Másodszor azt vesszük figyelembe, hogy a speciális relativitáselmélet következtetései érvényesek-e változó mozgások és erős gravitációs mező jelenlétében: itt elsősorban a speciális és az általános relativitáselmélet kapcsolatáról, viszonyáról lesz szó. S végül ismeretelméleti szempontból vizsgáljuk meg a speciális relativitáselmélet következtetéseit; összevetjük a dialektikus materializmus térről és időről szóló tanításával.

*

Mielőtt rátérnénk a speciális relativitáselmélet konkrét elemzésére, ismertetjük A. D. Alekszandrov felfogását. Szerintünk ugyanis nem lehet A. D. Alekszandrov minden következtetésével teljesen egyetérteni: pontosabban: mivel álláspontjának kidolgozásakor csak a speciális relativitáselmélet eredményeire támaszkodott, ill. csak ezt az elméletet vizsgálta, felfogása bizonyos helytelen következtetésekre ad lehetőséget.

A. D. Alekszandrov álláspontját legrészletesebben az 1958-as Moszkvai Összövetségi Konferencián „A relativitáselmélet filozófiai tartalma és jelentősége”¹² című referátumában fejtette ki. A. D. Alekszandrov referátumában

¹² Beszéde megjelent többek között a „Voproszi filozofii” 1959. évf. 1. számában, valamint kisebb változtatásokkal „A mai természettudományok filozófiai kérdései” (Moszkva 1960. — oroszul) kötetben.

kritikailag viszonyul a relativitáselmélethez, s elsősorban az elmélet felépítéséhez, belső struktúrájához. Helyteleníti azt, hogy a relativitáselmélet a viszonylagos fogalmából (a tér és az idő relatív jellegéből) indul ki, s innen halad az abszolút felé (az abszolút téridő felé). E felfogás helytelen azért, mert „... ez a szemlélet nem felel meg kellőképpen a tárgy objektív logikájának, minthogy ezzel a logikával összhangban a téridőnek mint az anyag létezésének általános formájának kellene elsődlegesnek lennie, vagyis magának a tárgynak sajátosságaival együtt, míg a relatív megnyilvánulásai másodlagosnak tekintendők”.¹³ A relativitáselmélet felépítése ténylegesen nem a dolgok abszolút vonatkozásaiból indul ki, nem az abszolút téridőt veszi alapul, hanem a viszonylagosakat; először a tér és az idő relatív jellegét bizonyítja be, s innen halad az abszolút felé. A speciális relativitáselmélet felépítésének ezen kritikája teljesen jogosult, s igaza van A. D. Alekszandrovnak abban, hogy az elmélet ilyen felépítése volt többek közt oka annak, hogy egy sor helytelen, nem egy esetben idealista következtetést vontak le tételeiből. Mindemellett két megjegyzésünk van ezzel kapcsolatban: 1. Ez a felépítés — bármennyire eltér a dolgok logikájától — megfelel, nemcsak „a tárgy megfigyelése, mérése, tanulmányozása logikájának”¹⁴, hanem általában az emberi megismerés dialektikájának. A megismerési folyamat mindig a látszathoz, a jelenségekhez, tehát a viszonylagosból indul ki, s halad a lényeg — tehát az abszolút — megismerése felé. A speciális relativitáselmélet felépítése is megfelel a megismerés dialektikájának: itt is a jelenségtől — pontosabban a kevésbé lényegestől, a kevésbé pontos ismerettől — haladunk a lényeg felé, a mélyebb lényeg felé, a pontosabb ismeret felé. 2. A. D. Alekszandrov ezen kritikai álláspontjából következik, hogy fejtegetései során a téridő abszolút jellegére helyezi a fő hangsúlyt, s nem fordít kellő figyelmet a téridő viszonylagos jellegének elemzésére. Ezzel magyarázható az is, hogy nem fordít kellő figyelmet az ún. általános relativitáselmélet tételeinek elemzésére.¹⁵ Pedig, mint látni fogjuk, ez az elmélet éppen a téridő viszonylagos jellegére mutat rá.

Ezek alapján A. D. Alekszandrov azt a feladatot tűzi ki, hogy „az elméletnek mindenekelőtt meg kell határoznia az abszolútát, s ettől kell haladnia a viszonylagos felé, amely az abszolútnak csupán egyes oldalait, felszínét, aspektusát jelenti”.¹⁶ Majd kifejti álláspontját a téridő abszolút, ill. a tér és az idő viszonylagos jellegéről. A relativitáselmélet filozófiai jelentőségét és fő következtetését abban látja, hogy „a tér és az idő az abszolút téridőnek csupán relatív szemléleti oldalai, különválasztásuk pedig nem lehet abszolút jellegű, mint korábban tekintették. A tér és az idő különválasztása nem önmagában van meghatározva, hanem csupán valamely inerciális koordináta rendszerrel kapcsolatban lehetséges. Más szavakkal, a tárgyaknak és jelenségeknek csupán téridőbeli viszonyaik bírnak abszolút jelleggel, ugyanakkor egyrésről a térbeli, másrésről az időbeli sajátosságok és viszonyok viszonylagosak, vagyis objektíve nincsenek önmagukban meghatározva, hanem csupán vala-

¹³ A. D. Alekszandrov: i. m. 69—70. o. (139. o.)

¹⁴ A. D. Alekszandrov: i. m. 70. o. (139. o.)

¹⁵ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy A. D. Alekszandrov teljesen figyelmen kívül hagyja az általános relativitáselmélet tanítását. Referátumában egy fejezetet szentel ezen elméletnek (I. 2. §.), ahol rámutat a speciális és az általános relativitáselmélet különbségére, amely „nem az alkalmazható koordinátarendszerek általánossági fokában van, hanem a téridő sajátosságainak eltérő felfogásában.” (72. o. — 144. o.)

¹⁶ A. D. Alekszandrov: i. m. 76. o. (153. o.)

mely vonatkoztatási rendszerhez viszonyítva (azaz valamilyen anyagi rendszerhez viszonyítva.)”¹⁷ Így — szerinte — a relativitáselmélet nem más, mint „a téridőnek, mint az anyag egyetlen létezési formájának elmélete.”¹⁸

Nemcsak A. D. Alekszandrovnak van ilyen felfogása, hanem több szovjet filozófus is hasonló álláspontra jutott. A. D. Alekszandrov álláspontjával meg-egyező véleményen van pl. Sz. T. Meljuhin is, aki nézeteit így foglalja össze: „Mindezek a tények meggyőzően tanúsítják, hogy a tér és az idő nemcsak a materiával, hanem egymással is megbonthatatlan kapcsolatban áll. Ennek következtében tudományos szempontból helyesebb nem a matéria két létformájáról, ti. a térről és az időről külön-külön beszélni, hanem csak e g y e t l e n létformát emlegetni: a téridőt. A természetben a tér és idő léte objektíven nem független egymástól, és e kettő között mindenféle elhatárolás csak nagyon feltételes lehet.”¹⁹

Amikor A. D. Alekszandrov és társai kifejtik ezen álláspontjukat, akkor csak a speciális relativitáselmélet és Minkowski felfogását veszik figyelembe. Ezt A. D. Alekszandrov is hangsúlyozza fejtegetéseiben közben: „Mindaddig a speciális relativitáselméletnek megfelelő elképzelések határain belül beszélünk a téridőről.”²⁰ A továbbiakban éppen azt fogjuk kimutatni, hogy a speciális relativitáselmélet téridőfelfogása korlátolt, önmagában nem elégséges. Hogy megértsük a tér és az idő modern fizikai felfogását, nem elegendő csak a speciális relativitáselmélet tanításait figyelembe venni, már pedig A. D. Alekszandrov eltekintve egy-két utalástól, lényegében ezt teszi. S mivel nem kellően elemzi a speciális relativitáselmélet mellett az ún. általános relativitáselmélet filozófiai problémáit, álláspontja azt a látszatot kelti, mintha a speciális relativitáselmélet téridőfelfogása, tehát a téridő abszolút jellege, általános érvényű tétel lenne.

Így álláspontja bizonyos helytelen következtetésre ad lehetőséget. Ez a következtetés pedig az, hogy abszolutizáljuk, függetlenítjük a téridőt az anyagtól. Ő ui. a speciális relativitáselmélet alapján a téridőt abszolútnak fogja fel. A téridő abszolút jellege viszont ebben az elméletben azt jelenti, hogy *nem függ a mozgó test sebességétől.*

*

A speciális relativitáselmélet kiinduló tétele, a relativitás elve, amely kimondja a természeti törvények kovarianciáját, egyformaságát, s egyben függetlenségét minden inerciarendszerben; a másik alapelve, a fénysebesség állandóságának, illetve maximális voltának elve, mely azt mondja ki, hogy a fény (ill. minden elektromágneses hullám) terjedési sebessége vákuumban minden inerciarendszer esetében egyforma, ill., hogy nincs olyan hatás, mely a fénysebességnél nagyobb sebességgel terjed. Van azonban a speciális relativitáselméletnek még egy hallgatóságos feltétele is: maga az inerciális koordinátarendszer. Ezt elismeri, sőt hangsúlyozza A. D. Alekszandrov is: „... ennek az elméletnek alapvető értelmét az inerciális rendszer és az ezzel kapcsolatos térbeli és egyben időbeli x, y, z, t koordinátarendszer jelenti... a relativitáselméletnek majdnem mindegyik rendszeres kifejtése a vonatkozási

¹⁷ Uo. 67. o. (135. o.)

¹⁸ Uo. 67. o. (135. o.)

¹⁹ Sz. T. Meljuhin: A véges és a végtelen problémája. Gondolat 1959. 192. o.

²⁰ A. D. Alekszandrov: i. m. 83. o. (167. o.)

vagy koordináta rendszer meghatározásával kezdődik. E fogalmak meghatározása nélkül még az elmélet alapelveit sem lehet megfogalmazni”.²¹

Ennek a feltételnek a hangsúlyozása igen fontos. Nyilvánvaló, hogy a speciális relativitáselmélet és a Minkowski-féle téridő kontinuum elmélet (mely nem más, mint az előző fizikai elmélet geometriája) csak ezen meghatározott feltétel mellett, tehát csak inerciális, azaz egymáshoz képest egyenesvonalú, egyenletes mozgást végző rendszerek esetében áll fenn. A téridő invarianciája azt fejezi ki, hogy a téridő intervallum (ds) nem függ azoktól a feltételektől, amelyeket a speciális relativitáselmélet felállít, azaz nem függ a mozgó rendszer sebességétől; míg külön-külön a térbeli távolság (dl) és az időbeli nagyság (dt) függenek a mozgó rendszer sebességétől, tehát a téridő abszolút jellegén azt kell értenünk, hogy az önmagában meghatározott, míg a tér és az idő abban az értelemben viszonylagosak, hogy önmagukban nem meghatározottak, hanem csak valamilyen koordinátarendszer vonatkozásában. Látni kell azonban azt, hogy a téridő abszolút jellege, tehát az, hogy „nem függ a mozgó rendszer sebességétől”, hogy „önmagában meghatározott”, csak *inerciarendszer esetében áll fenn, csak egymáshoz képest egyenesvonalú egyenletes mozgást végző rendszerek sebességétől nem függ, csak a speciális relativitáselmélet feltételei esetében „önmagában meghatározott”*.

Megjegyezzük, — a probléma részletes megvilágítása nélkül — hogy e ponton nem lehet egyetérteni a speciális relativitáselmélet álláspontjával sem, hiszen ahogy a tér és az idő nem létezik az anyagtól függetlenül, ahogy a tér- és időkoordináták mindig az anyagi testek kiterjedtségét, egymásmelletti-ségét, ill. az anyagi események folyamatosságát, egymásutániságát fejezik ki, ugyanígy nem lehet a téridőt sem abszolutilizálni, a téridő intervallum is az anyagi jelenségek bizonyos viszonyát, összefüggését jelenti. Bár a téridő intervallum a speciális relativitáselmélet feltételei között nem függ a mozgó test sebességétől, a téridőt mégsem tekinthetjük abszolútnak, magát a téridőt akkor is az anyag, s az anyag mozgása határozza meg. A. D. Alekszandrov nem látja az elmélet ezen hiányosságát és ezért a speciális relativitáselmülethez hasonlóan a téridő abszolút jellegét hangsúlyozza, s nem emeli ki relativitását. A téridő abszolút jellegének hangsúlyozása azonban csak egy vonatkozásban — a térhez és az időhöz való viszonyának vonatkozásában — lényeges; a mozgó anyaggal való kapcsolatának vonatkozásában ugyanez már kevésbé lényeges, sőt a téridő abszolutilizálásához vezethet.

A speciális relativitáselmélet — a klasszikus fizikához képest — nagyarányú előrelépés, olyan értelemben, hogy rámutat az abszolút tér és abszolút idő newtoni értelmezésének korlátolt voltára, és kimutatja a tér és az idő viszonylagos jellegét; ugyanakkor rámutat ezen kategóriák szoros egységére, megállapítja a téridő kontinuum fogalmát, amely abszolút jellegű. Így a speciális relativitáselmélet amikor klasszikus fizika tér- és időfelfogásának korlátait megszüntette, s egy új, általánosabb felfogást hozott, egyben új korlátokat is teremtett. A speciális relativitáselmélet tételeinek filozófiai általánosítása éppen ezért csak úgy lehetséges, ha figyelembe vesszük a megismerési folyamat dialektikáját. Olyan elmélet, amely a speciális relativitáselmélet tételeit változtatás nélkül kiterjeszti az objektív valóság egészére — ellentmond a megismerés dialektikájának. A speciális relativitáselmélet tér-időfelfogása — hasonlóan a newtoni tér és időfelfogáshoz, — csak egy lépcsőfok,

²¹ Uo. 69. o. (138. o.)

csak egy állomás az abszolút igazsághoz vezető úton. A speciális relativitás-elmélet az általa megszabott feltételek között a tér és az idő valóságos tulajdonságait tárja fel s éppen ezért magában hordja az abszolút igazság egy mozzanatát. De az elméletnek megvannak a maga korlátai, hiányosságai is. A klasszikus fizika abszolút tér és abszolút idő felfogásához hasonlóan — abszolutilizálja a téridőt, s ezáltal elszakítja tartalmától, a mozgó anyagtól. Ez természetesen, nem jelenti azt, hogy Newton ill. Einstein szerint semmilyen kapcsolat sincs a tér és az idő ill. a téridő, valamint a mozgás között. Kapcsolatuknak azonban mind Newton, mind Einstein csak egyik oldalát emeli ki, azt, hogy a mozgás mindig térben és időben ill. téridőben zajlik le, hogy függ az utóbbiaktól, de nem mutattak rá a tér és az idő ill. a téridő függőségére. Azaz míg a tér és az idő Newton szerint, ill. a téridő Einstein szerint hat a mozgó anyagra, addig az utóbbiak semmiféle hatást nem gyakorolnak az előbbiekre. Éppen ezért messzemenően egyetértünk Max von Laue ismert német fizikus felfogásával, aki értékelve a speciális relativitáselméletet, két fogyatékoságát emeli ki. Ezek közül az egyik az, hogy a speciális relativitáselmélet „éppúgy, mint az egész Copernicusig visszanyúló természettudomány, valamiféle fizikailag reális, azaz hatékony téridő kontinuumot tételez fel, ti. a „világ”-ot, amely minden test tehetetlenségét megszabja, de anélkül, hogy ezek a testek vissza is hatnának reá; . . .”²² Vagyis lényegében a speciális relativitáselmélet is egy nagy „tartály”-nak tekinti a teret és az időt, mint a klasszikus fizika, csak itt a newtoni két „tartály”-ból egy lesz.

II.

Hogy bebizonyítsuk A. D. Alekszandrov álláspontjához való kritikai álláspontunk jogosultságát, a továbbiakban azt kell megvizsgálni; ki lehet-e terjeszteni az egyenesvonalú egyenletes mozgás sajátosságait — avagy az inerciális koordináta-rendszer sajátosságait — a változó mozgásokra, azaz a nem-inerciarendszerekre. Azt kell megnéznünk: összeegyeztethetők-e a speciális relativitáselmélet tételei más, nem-inerciarendszerekkel kapcsolatos elméletekkel. Mivel a nem-inerciarendszerek téridő sajátosságaival elsősorban az ún. általános relativitáselmélet²³ foglalkozik, elsősorban ezt az elméletet kell megvizsgálni.

A speciális relativitáselmélet vizsgálva a tér és az idő, valamint a mozgó anyag kapcsolatát, abból a feltevésből indul ki, hogy a tér és az idő tulajdonságai egyneműek, homogének. A speciális relativitáselmélet változatlanul az Euklides-féle geometrián alapul. Vagyis ebben a vonatkozásban sincs különbség Newton és Einstein tér- és időfelfogása között. A tér és az idő homogenitása mind a klasszikus fizikában, mind a speciális relativitáselméletben azt jelenti, hogy 1. a tér minden pontja és iránya egyenértékű; 2. minden időpont és időmomentum egyenértékű; 3. minden inercia-rendszer egyenértékű. A tér homo-

²² Max von Laue: A fizika története. Studium Könyvek. 17. 1960. 85. o.

²³ Több szovjet fizikus és filozófus már a speciális relativitáselmélettel kapcsolatban is felveti, hogy nem helyes az elmélet elnevezése. Az általános relativitáselmélettel kapcsolatban pedig szinte egyöntetű a szovjet fizikusok és filozófusok álláspontja, az ti., hogy ez az elnevezés nem fedi az elmélet tényleges fizikai tartalmát. A továbbiakban éppen ezért az „általános relativitáselmélet” elnevezés helyett a „gravitációs elmélet” kifejezést használjuk, mivel ez jobban kifejezi az elmélet fizikai tartalmát.

genitása abban fejeződött ki, hogy mindkét rendszer alapja az euklidesi geometria volt.

Az *első különbség* a speciális relativitáselmélet és a gravitációs elmélet között itt áll fenn. A *gravitációs elmélet elveti a tér és az idő homogenitását*, illetve csak a végtelenül kis tér és végtelenül kis időköz egyneműségét ismeri el. A tér és az idő homogenitásának tagadása geometriai szempontból abban fejeződik ki, hogy a gravitációelmélet a nem-euklidesi geometriákon alapul. A nem-euklidesi geometria, kimutatva, hogy az euklidesi geometria mellett más tér-elméletek is létezhetnek, megdöntötte a kanti apriori tér és idő felfogást, s egyben bebizonyította, hogy a tér metrikája (geometriai tulajdonságainak összessége) végsősoron az anyag tulajdonságaitól, összefüggéseitől, kölcsönhatásaitól függ. A nem-euklidesi tér tulajdonságainak az euklidesitől való eltérését az ún. térgörbület fejezi ki, amely lehet pozitív (speciális Riemann-féle geometria), negatív (Bolyai—Lobacsevszkij-féle geometria) és nulla (Euklides-féle geometria).

A *másik különbség* a speciális relativitáselmélet és a vonzáselmélet között a *fény terjedési sebességének felfogásából adódik*. Mint láttuk, a speciális relativitáselmélet egyik kiinduló tétele a fénysebesség állandóságának elve. A gravitációs elmélet kimutatta, hogy ez az elv nagy tömegek jelenlétében, tehát erős gravitációs mező esetében nem érvényes. A fénysugár a tér olyan részében, ahol nagy a tömegkoncentráció, lelassul, a fénysebesség gravitációs potenciál függvénye. A gravitációs elmélet tehát korlátozza a fénysebesség állandósága elvének érvényesülési körét, s ezáltal korlátozza a speciális relativitáselmélet érvényesülési körét is. Véleményünk helyességét támasztja alá V. I. Szvigyerszkij, szovjet filozófus is, amikor összevetve a két relativitáselmélet különbségeit, a következőket írja: „Mint láttuk, az általános relativitáselmélet feltárja a speciális relativitáselmélet korlátolt jellegét, mivel az utóbbi csak olyan körülmények között érvényes, amikor a gravitációs tér elhanyagolható. Erős gravitációs terek jelenléte esetén viszont nem érvényes a fénysebesség állandóságának törvénye, tehát a speciális relativitáselmélet törvényei sem.”²⁴ A gravitációs elmélet ezen törvényeiből tehát az a következtetés adódik, hogy a speciális relativitáselmélet törvényei csak gyenge gravitációs mezőben, tömegektől távol érvényesek.

A gravitációs elmélet rámutat arra is, hogy erős gravitációs mezőkben nemcsak a fény terjedési sebessége változik meg, hanem *megváltozik a fény terjedési vonala is*. A klasszikus fizika és a speciális relativitáselmélet szerint állandó fénysebesség esetén a fénysugár mindig egyenesvonalú, melynek az Euklides-féle geometria felel meg. A gravitációs elmélet értelmében a fénysugár terjedési vonala nem minden esetben lesz az euklidesi geometriának megfelelő egyenes, ill. csak tömegektől távol, gyenge gravitációs mezőben lesz az. A gravitációs tömeg közelében, tehát erős gravitációs mezőben a fénysugár terjedési vonala megváltozik, eltér, „elhajlik” az euklidesi egyenestől.

A gravitációs elmélet ezen két tételéből következik, hogy *sem az időt, sem a teret nem tekinthetjük abszolút adatnak, hanem mindkettő függ a gravitációs mezőtől*. Amíg a speciális relativitáselmélet a teret és az időt csak a rendszer sebességétől tette függővé, de függetlennek tekintette a gravitációs mezőtől, addig a gravitációs elmélet szerint függenek a mozgó test tömege által létrehozott gravitációs mezőtől is.

²⁴ V. I. Szvigyerszkij: Tér és idő. Gondolat. 1959. 27—28. o.

A speciális relativitáselmélet azonban, mint láttuk, — bár a tér és az idő nagyságok külön-külön függtek a mozgó test sebességétől, — a téridő intervallumot invariánsnak tekinti. A gravitációs elmélet ezen a ponton is meghaladja a speciális relativitáselméletet. *A vonzáselmélet szerint a téridő nem rendelkezik abszolút jelleggel*, a téridő struktúráját mindig a gravitációs tömeg és a gravitációs mező határozza meg. A gravitációs elméletben a *téridő kontinuum úgy szerepel, mint az anyag mozgásának és eloszlásának (tömegkoncentrációnak) függvénye*; rámutat a téridő és a gravitációs mező szoros kapcsolatára. Ez a kapcsolat a gravitációs elméletben nem fejeződik ki, hogy a gravitációs mező meghatározza a téridő kontinuum görbületét; pontosabban: a gravitációs mező potenciáljának a koordináták szerinti változása megszabja a Riemann-féle geometriában meghatározott s a téridőre alkalmazott metrikus tenzor komponenseit. Azáltal, hogy a gravitációs elmélet kimutatja a téridő metrikájának függését a gravitációs tömegtől és ennek mozgásától, egyértelműen kimutatja azt, hogy a *téridő kontinuum nem független a mozgó anyagtól*, hanem az *anyag egyik speciális megjelenési formájának — a gravitációs mezőnek a függvénye*, vagyis nem tekinthetjük a téridőt abszolútnak, szerkezetét mindig az anyag mozgási állapota és térbeli eloszlása határozza meg.

Mindezekből látható, hogy a gravitációs elmélet ilyen vonatkozásban is — tehát a téridő és a mozgó anyag kapcsolatának vonatkozásában is — korlátozta a speciális relativitáselméletet. A már idézett V. I. Szvigyerszkij ezzel kapcsolatban a következőket írja: „Ilymódon az általános relativitáselmélet keretei közt a speciális relativitáselmélet téridő törvénye korlátolt érvényű törvénnyé válik, csak gyenge és homogén gravitációs térben, kis idő intervallumokban érvényes”.²⁵ Azt, hogy a gravitációs elmélet korlátozza a speciális relativitáselméletet, A. D. Alekszandrov is kiemeli: „... a speciális relativitáselmélet, megállapítva a térnek és az időnek kölcsönös kapcsolatát, a téridő egységes sokaságában elfogadja annak egyneműségéről alkotott feltevést, ami kifejezésre jut az inerciális vonatkoztatási rendszerek, vagy a megfelelő koordináták rendszere egyenjogúságában. Az általános relativitáselmélet megszünteti ezt a feltevést; alapvető tétele annak elismerése, hogy a téridő nem egynemű (homogén) és hogy felépítését (metrikáját) az anyagi tömegek eloszlása és mozgása határozza meg. Ez a szerkezet ezzel együtt meghatározza a gravitációs teret és ezzel együtt a testek mozgását magát „a gravitáció hatása alatt”. Összefoglalva mindkét oldal: a téridő metrikája és a tömegek mozgása egyetlen szétbonthatatlan egységet alkotnak és kölcsönösen meghatározzák egymást.”²⁶

A gravitációs elmélet tehát azt mutatja, hogy nem lehet a speciális relativitáselmélet tételeit kiterjeszteni az objektív valóság egészére. A téridő abszolút voltáról alkotott felfogás ellentmond a gravitációs elmélet azon tételének, hogy e testek tér és idő, ill. téridő viszonyait a tömeg, és a tömeg mozgása határozza meg.

III.

Tovább elemezve a speciális relativitáselmélet filozófiai általánosításának kérdését, látnunk kell, hogy filozófiai szempontból — filozófián a dialektikus materializmust értve — sem helyes ezen elmélet változatlan kiterjesztése az objektív valóság egészére.

²⁵ V. I. Szvigyerszkij: i. m. 28. o.

²⁶ A. D. Alekszandrov: i. m. 74. o. (147. o.)

Mint már a bevezetésben utaltunk rá, a marxista filozófia szerint szoros kapcsolat áll fenn a mozgó anyag, valamint a tér és idő között, a tér és idő sajátosságait mindig az anyag és az anyag mozgása határozza meg. A tér és az idő — az anyag létezési formái, s mint ilyenek nem lehetnek függetlenek a mozgó anyagtól. Amikor Lenin azt mondja: „A mozgás az idő és a tér lényege”²⁷, akkor világosan rámutat arra, hogy a tér és idő mozgás nélkül nem létezik, a tér és az idő fogalmát csak úgy tudjuk helyesen felfogni, ha az anyagtól és az anyag mozgásától elválaszthatatlannak tekintjük. Amikor a tér és az idő abszolút, ill. viszonylagos jellegéről van szó, látnunk kell az abszolút és a relatív dialektikáját. Az abszolút és a viszonylagos fogalmának és kapcsolatának elemzése közelebb visz bennünket a tér és idő, valamint az anyag kapcsolatának megértéséhez.

Az abszolút fogalma filozófiai értelemben feltétlent, univerzalist, függetlent, változatlant, önmagában meghatározottat, mindent átfogót, megváltoztathatatlant, elsődlegest; a viszonylagos pedig feltételest, más által meghatározottat, változót, másodlagost, önálló léttel nem bírót, megváltoztathatót, valamitől függőt, stb. jelent. Ilyen értelemben ezen két kategória szembenáll egymással, egymás ellentétei. A dialektikus materializmus azonban nemcsak szembeállítja egymással az abszolút és a viszonylagost, hanem rámutat a közöttük lévő kapcsolat dialektikus jellegére is. A marxista dialektika szerint a közöttük lévő viszonyoknak két oldala van: egyrészt ellentétesek egymással, az egyik kizárja a másikat; másrészt feltételezik egymást, egységet alkotnak, kölcsönösen átmennek egymásba. Mi csak a viszonyuk ezen második oldalával foglalkozunk; tudniillik az általunk vizsgált probléma szempontjából éppen ez a döntő.

Az abszolút és a viszonylagos *egységet* alkot. A marxista dialektika szerint a közöttük levő különbség, szembenállás, nem abszolút jellegű. „A szubjektivizmus (szkeptícizmus és szofisztika, stb.) többek közt abban különbözik a dialektikától, — írja Lenin — hogy az (objektív) dialektikában a relatív és az abszolút közötti különbség is viszonylagos (relatív). Az objektív dialektika szerint a relatívban is van abszolút. A szubjektivizmus és szofisztika szerint a relatív csakis relatív és kizárja az abszolútát”²⁸. Ez azt jelenti, hogy az abszolút megjelenhet a viszonylagosban, hogy minden viszonylagos magába foglalja az abszolút egy részét.

Az abszolút és a relatív metafizikus szembeállítása azért sem jogosult, mert az abszolút és a viszonylagos átmehetnek egymásba, ami bizonyos feltételek között abszolút, az más feltételek között lehet relatív és fordítva. Általában, ami egy adott totalitásban abszolút, egy másik, nagyobb, általánosabb totalitásban viszonylagossá válik. Így, ha valamely tulajdonságot, vagy viszonyt abszolútnak fogunk fel, mindig rá kell mutatnunk azokra a feltételekre, amelyek között ez a tulajdonság, vagy viszony abszolút; vagyis mindig meg kell határozni, hogy az adott tulajdonság vagy viszony, melyik totalitásban vizsgálva abszolút.

Az abszolút és viszonylagos merev szembeállítása indokolatlan azért is, mert az abszolút és a viszonylagos különválasztása, éppen a fentiekből következőleg, nem lehet abszolút. A valóságban a dolgok és a jelenségek egyidejűleg rendelkeznek abszolút és viszonylagos tulajdonságokkal. A tér és az idő

²⁷ Lenin: Filozófiai füzetek. Id. kiad. 245. o.

²⁸ Uo. 340 o.

természetét csak úgy tudjuk helyesen értelmezni, ha egyidőben abszolútnak és viszonylagosnak tekintjük őket, ha alkalmazzuk rájuk is az abszolút és viszonylagos dialektikáját. A tér és az idő abszolutizálása, — mint ezt Newton és követői tették, — avagy a téridő abszolutizálása, — mint ez a speciális relativitáselmélet tanításából következik, — azt jelenti, hogy a teret és az időt mint létformát elszakítjuk tartalmuktól, belső lényegüktől, a mozgó anyagtól.

Bármely fizikai elmélet abszolutizálása helytelen. A geometriában vagy fizikában a konkrét tér és idő viszonyok tanulmányozása szempontjából, hogy *tisztán lássuk a tér és az idő konkrét tulajdonságait — el kell vonatkoztatni az azokat meghatározó anyagtól*, „és ezt, mint közömböst, félre kell tenni.”²⁹ Természetesen ez az elvonatkoztatás nem lehet abszolút, nem szabad megfeledezni arról, hogy itt absztrakcióról van szó, azaz itt is szem előtt kell tartani a dialektikus módszer tanítását. Ha elvonatkoztatunk a tér és az idő konkrét tulajdonságainak, szerkezetének tanulmányozásánál a mozgó anyagtól, s így abszolútnak tekintjük azokat, minden esetben rá kell mutatnunk ennek konkrét jelentésére. Amikor a tér és az idő (avagy a téridő) abszolút és viszonylagos jellegéről van szó, mindig látnunk kell azokat a feltételeket, amelyeknek megváltozása hat a tér és az idő tulajdonságaira (meghatározva relatív jellegüket), ill. amelyek nem hatnak azokra (meghatározzák abszolút jellegét). Másként mondva: *a tér és az idő abszolút jellegén nem akármilyen függetlenségét értjük, hanem csak meghatározott külső feltételektől és viszonyoktól való függetlenségét.*

A természettudományok tehát bizonyos feltételek mellett elvonatkoztathatnak a teret és az időt meghatározó mozgó anyagtól, s e feltételek mellett abszolútnak tekinthetik azokat. De ugyanilyen elvonatkoztatás a filozófiában nem hogy nem szükséges, de egyenesen káros; a filozófiai értelemben vett tér és idő lényegét nem érthetjük meg az ezeket meghatározó anyag nélkül. Éppen ezért nem tudunk egyetérteni A. D. Alekszandrovval, amikor a következőket írja: „... az elméletnek el kell vonatkoztatnia a jelenségek közötti kapcsolatok konkrét jellegétől és bizonyos mértékben magától a materiális tartalmuktól is, a figyelmet csupán ezen kapcsolatok struktúrájára összpontosítva. Magától értetődik, hogy az elmélet máskülönbben nem lenne éppen az anyag létezési formájának elmélete. Ezért a téridő-elméletre jellemző az, hogy meglehetősen mérvű absztrakciót követel meg.”³⁰ Ha ezt A. D. Alekszandrov csak a relativitáselmélettel, mint a téridő fizikai elméletével kapcsolatban mondaná — a fentiek alapján egyetértenénk vele; de ez az álláspont nemcsak a relativitáselmélettel kapcsolatos nála, hanem a téridő filozófiai meghatározásával is. Véleményünk szerint ilyen fokú absztrakciót akár a tér és az idő, akár a téridő meghatározásánál nem lehet megengedni, *a téridőt nem lehet az anyagtól függetlenül meghatározni.*

Látnunk kell azt, hogy *a tér és az idő (avagy a téridő) abszolút jellege, s ezen kategóriák viszonylagos jellege egyidőben áll fenn*, hogy mind abszolút, mind viszonylagos jellegük egy forrásból származik — abból, hogy az *anyag létformái*. A relativitáselmélet igazolta a dialektikus materializmus felfogását a tér és az idő abszolút, ill. relatív jellegéről. Amikor a teret és az időt (avagy a téridőt) abszolútnak tekintjük, látnunk kell, hogy ez nem mindentől való függetlenséget jelent, hogy ez az abszolút magában foglalja a viszonylagost is.

²⁹ Engels: Anti-Dühring. Id. kiad. 37. o.

³⁰ A. D. Alekszandrov: i. m. 79. o. (152. o.)

Mint Lenin írja: „az abszolút és a viszonylagos, . . . =egy és ugyanazon világ részei, lépcsőfokai.”³¹

A tér és az idő (ill. a téridő) abszolút jellege filozófiai értelemben nem jelenti az anyagtól való függetlenséget, hanem éppen az anyaggal való kapcsolatából következnek. A tér és idő abszolút jellege azt jelenti, hogy *mint a mozgó anyag, megteremthetetlen és megsemmisíthetetlen, hogy az anyag mindig térben és időben mozog, hogy minden létezés elengedhetetlen, egyetemes feltétele*. Vagyis a tér és az idő (avagy a téridő) természetére nézve abszolút jellegű. Azonban a tér és idő ezen általános természete is éppen az anyagból következik, az anyag nélkül nem létezik; azaz *a tér és az idő abszolút jellege nem jelenti az anyagtól való függetlenséget, hanem feltételezi az anyaggal való belső, lényegi viszonyt*.

A tér és az idő (avagy téridő) nemcsak abszolút, hanem viszonylagos jellegű is. A tér és az idő relatív jellege azt jelenti, hogy *anyag nélkül, az anyagtól függetlenül nem létezik, hogy természete függ az anyag egyes konkrét megjelenési formáitól, hogy konkrét szerkezetét, struktúráját, stb. mindig az anyag és az anyag mozgása határozza meg*. Vagyis míg a tér és az idő (s ugyanígy a téridő is) természetére nézve abszolút jellegű, addig konkrét megjelenési formáit tekintve viszonylagos.

A tér és az idő tehát abszolút és viszonylagos jellegű is. A téridő és a mozgó anyag ezen viszonyának bármely irányú eltorzítása egyoldalúsághoz, a dialektikus materializmus tételeitől való eltéréshez vezet. E kapcsolat elemzésénél mindig szem előtt kell tartani az abszolút és a relatív viszonyának dialektikáját; nem lehet a teret és az időt sem abszolutizálni, sem relatív vá tenni. Mindkét véglet metafizikus, s az idealizmus veszélyét hordja magában. Nemcsak a tér és az idő anyaggal való kapcsolatát, de ezek lényegét is csak úgy tudjuk helyesen felfogni, ha rámutatunk mind az abszolút, mind a relatív jellegükre.

A. D. Alekszandrov felfogásával azért nem értünk teljesen egyet, mert bár elismeri, hogy a téridő *szerkezetét* az anyag határozza meg, ilyen vonatkozásban tehát elismeri viszonylagos jellegét — de nem emeli ki a *téridő* (mint olyan) viszonylagos jellegét, azt, hogy nemcsak a téridő szerkezete, de maga a téridő is függ a mozgó anyagtól. Márpedig nemcsak a mozgó anyag létezik mindig téridőben, hanem *a téridő is mindig a mozgó anyag térídeje*.

Természetesen az eddig elmondottak nem jelentik azt, hogy a speciális relativitáselmélet tételei, ill. a téridő felfogása helytelen. Minden szaktudomány a saját kutatási területén abszolútnak tekintheti az anyag valamely tulajdonságát, olyan tulajdonságot, amely nem függ a tudomány által meghatározott feltételektől; így a speciális relativitáselmélet feltételei között — tehát inerciarendszerek, homogén tér és idő, tömegkoncentrációtól távoli lét stb. esetén — a téridő intervallum ténylegesen invariánsnak mutatkozik, azaz nem függ az inerciális koordinátarendszer sebességétől.

IV.

Mielőtt befejeznénk a speciális és az általános relativitáselmélet értékelését, valamint A. D. Alekszandrov álláspontjával kapcsolatos megjegyzéseinket, még egy problémára kell kitérnünk: A. D. Alekszandrov nemcsak

³¹ Lenin: Filozófiai füzetek. Id. kiad. 83. o.

azt hangsúlyozza, hogy a téridő abszolút jellegű, hanem ezt az anyag e g y e l e n létformájának tekinti; azaz Minkowski téridő-kontinuum elméletéből azt a következtetést vonja le: „A relativitáselmélet fő következtetése a tér és az idő olyan egyetemes kapcsolatának megállapítása, mely szerint ezek az anyag létezésének egyetlen formájában, a téridőben egyesülnek.”³²

Szerintünk nem lehet egyetérteni A. D. Alekszandrov ezen felfogásával. A téridő kontinuum elmélet megalkotója, H. Minkowski — elsősorban a számítások megkönnyítése végett a tér 3 koordinátája mellé negyediknek felvette az ic -vel³³ megszorított időkoordinátát (t). Ez azonban nem jelenti azt, hogy ezáltal a tér, valamint az idő teljesen egybeolvadt, hogy teljesen eltűnt a különbség a tér, valamint az idő között. A Minkowski-féle téridő-kontinuumot elemezve, Max von Laue a következőket írja: „Itt azonban csak egy nagyon értékes matematikai műfogásról van szó; valami különös mélység, amit sokan akarnak belemagyarázni, nem rejtőzik mögötte”³⁴ — Meg kell jegyeznünk, hogy teljes egészében nem lehet egyetérteni Max von Laue felfogásával sem. Nem akarunk sem a speciális relativitáselméletbe, sem a Minkowski-féle téridőfelfogásba „belemagyarázni” semmit, — hisz éppen ez ellen lépünk fel mi is, — de meg kell jegyeznünk, hogy azért van „valami különös mélység” ebben az elméletben, — az ti., hogy aláhúzza a tér és az idő összefüggését, egységét.

A tér és az idő különbségére a relativitáselmélet is rámutat. Fizikai szempontból az egyik legfontosabb különbség a következő: A téridőkontinuumbeli távolság kifejezésében a térkoordináták különbségeinek, valamint az időkoordináta különbségének négyzetei *mindig* ellenkező előjellel szerepelnek, (lásd pl. (3)-as képlet). Éppen ezért sohasem lehet a térkoordinátákat az időkoordinátával feleserélni, és fordítva. Ha megfelelő módon választjuk ki a vonatkoztatási rendszereket, akkor a térkoordináták egymással tetszés szerint feleserélhetők, ugyanakkor az időkoordináta előjele minden vonatkoztatási rendszerben kitüntetett szerepet játszik, azaz míg valamely térkoordináta mint tetgeny körül mindig elforgatható bármely koordináta rendszert, (tehát a térkoordináták egymással feleserélhetők), addig ugyanezt az idő koordinátával nem tehetem meg; tehát *a térkoordináták és az időkoordináta nem egyenértékűek*.

Még egy fizikai szempontból adódó különbségre utalunk: A fénykúp³⁵ a téridő kontinuumot két részre osztja. A négydimenziós tér azon pontjai, amelyekre érvényes a $ds^2 < 0$ összefüggés — az abszolút különböző idejű — azok a pontok pedig, melyekre a $ds^2 > 0$ összefüggés — az abszolút különböző helyű eseménypárokat adják; tehát a téridőkontinuum ily módon egymástól fizikailag jól elkülöníthető részekre oszlik: az abszolút különböző idejű és helyű eseménypárookra. M. F. Sirokov, szovjet filozófus írja ezzel kapcsolatban: „De az idő és a tér kölcsönhatása nem jelenti azok azonosságát. A tér és az idő megmaradnak különböző fizikai valóságoknak. Ez abban fejeződik ki, hogy

³² A. D. Alekszandrov: i. m. 67. o. (135. o.)

³³ $i = \sqrt{-1}$; $c = 3 \cdot 10^{10}$ cm/sec.

³⁴ Max von Laue: i. m. 85. o.

³⁵ A fénykúp — olyan nyitott kúp, amely egy pontból, speciális esetként az origóból kiinduló négydimenziós téridőpontok halmaza, melyek fénysebességgel vagy annál kisebb sebességgel terjedő hatásokkal elérhetők; azaz olyan kúp, melynek palástját az adott négydimenziós koordinátarendszer egy pontjából avagy az origóból kiinduló fénysugarak, ill. fénysebességgel terjedő hatások világvonalainak összessége határoz meg, s melynek tengelye az időtengellyel párhuzamos, ill. azonos.

a ds intervallumnak két faja van, melyek a tiszta tér és a tiszta idő kiterjedéseknek felelnek meg.”³⁶

A. D. Alekszandrov amikor úgy fogja fel a téridőt, mint az anyag egyetlen létformáját, a speciális relativitáselmélet említett tételéből indul ki. Ez a tétel azonban nem mondja ki, mint láttuk, a tér és az idő teljes azonosságát, hanem „csak” a tér és az idő elválaszthatatlanságát, kölcsönös függőségét, megbonthatatlan egységét fejezi ki. A tér és az idő egysége azonban nem jelenti azonosságukat. Filozófiai szempontból az anyag létformáinak lényegét nem lehet teljesen kifejezni egy fogalommal, mivel ezeknek a kategóriáknak amellet, hogy közös lényegük is van — megvan a specifikus lényegük is. A tér és az idő — amellet, hogy mindkettő az anyag objektív létezési formája — különböznek is egymástól, s ez a különbség abban fejeződik ki, hogy míg a tér az anyagi tárgyak kiterjedettségét, egymásmellettségét, addig az idő az anyagi jelenségek folyamatosságát, egymásutániságát jelenti. Mivel a téridő fogalmában a tér és az idő nem veszt el az anyagi világban mutatkozó objektív sajátosságait, *nem helyes az anyag egyetlen létformájáról beszélni, a téridő fogalma a tér és az idő dialektikus egységét fejezi ki.*

Az eddig elmondottak nem jelentik azt, hogy a téridő fogalmát, mint hasznavehetetlent el kell vetni. A téridő fogalma kifejezi, hogy mélyreható összefüggés áll fenn a tér és az idő között, aláhúzza belső kapcsolatukat. Ezáltal igazolja a dialektikus materializmusnak a tér és az idő egységéről szóló tanítását. A marxista filozófia ezen felfogása logikusan következik abból a tényből, hogy mind a tér, mind az idő az anyag létformája, hogy mindkettőt a mozgó anyag határozza meg. *Ilyen értelemben a téridő fogalmának használata jogos.*

A speciális relativitáselmélet tér- és időfelfogása tehát — hasonlóan a newtoni tér és idő felfogáshoz, s általában a természettudományok minden eredményéhez — csak viszonylagos jellegű. A marxista ismeretelmélet értelmében nem szabad megállnunk ezen téridő felfogásnál. „A tér és idő emberi képzete viszonylagos — írja Lenin — de a viszonylagos képzetekből fejlődésük során az abszolút igazság vonalán haladnak, az abszolút igazsághoz közelnek.”³⁷ A viszonylagos és az abszolút igazságról szóló marxista ismeretelmélet megköveteli tőlünk, hogy 1. minden tér és időelméletet — így a speciális relativitáselméletet, de a gravitációs elméletet, is — úgy kell tekintenünk, mint viszonylagos igazságot, mint olyan elméletet, amely csak megközelíthető, viszonylagos jellegű; 2. minden új tér- és időelméletet úgy fogjunk fel, mint amely egy lépcsőfok az abszolút igazság felé, minden tér és időelmélet, mint viszonylagos igazság magában foglalja az abszolút igazság egy mozzanatát; ezekből következően: 3. egyetlen tér és időelméletet sem szabad abszolutizálnunk, nem szabad a tételeit örök, megdönthetetlen igazságnak felfognunk, hanem látni kell az elmélet korlátozott, hiányos voltát is; 4. egyetlen téridő elméletet sem szabad abszolút módon elvetnünk, — természetesen ez csak olyan elméletekre vonatkozik, melyek visszatükrözik az objektív valóságban meglévő tér- és időviszonyok valamely vonatkozását, oldalát — hanem minden új tér és időelméletnek magában kell foglalnia a régi tér- és időelméletek egyrészt, — azt, amely az abszolút igazság mozzanatát foglalja magában.

A speciális relativitáselmélet tételeinek filozófiai általánosítása — éppen az elmélet korlátozott volta miatt, mint láttuk — teljes egészében nem

³⁶ M. F. Sirokov: A relativitáselmélet materialista lényegéről. (A modern fizika filozófiai kérdései. Moszkva 1959. (350. o. — oroszul).

³⁷ Lenin: Materializmus és empiriokriticizmus. Id. kiad. 177. o.

lehetséges. A speciális relativitáselmélet olyan feltételekből indul ki, melyek az objektív valóság csak egy meghatározott területén érvényesek, s ezért nem lehet kiterjeszteni az elméletet az objektív valóság egész területére. A speciális relativitáselmélet ezen feltételei — mint ezt az előzőkben kimutattuk — a következők: 1. a fénysebesség állandóságának elve, 2. az inercia rendszerek, 3. a tér és idő maximális egyneműsége, 4. a 3-ból következően: az Euklides-féle geometria érvényes; 5. a gravitációs tömeg és az általa létrehozott gravitációs mező elhagyása. Ezek a feltételek megszabják a speciális relativitáselmélet érvényesülési körét, s így nem lehet egyetérteni az olyan törekvésekkel, melyek ki akarják terjeszteni az elmélet törvényeit a világmindenség egészére.

A gravitációs elmélet egy új téridő felfogást hozott. Bár az elmélet — mint utaltunk rá — nincs teljesen kidolgozva, mégis egy sor kérdésben megváltoztatta a korábbi téridő felfogást. A vonzáselmélet térrel és idővel kapcsolatos eredményeit — az előzőek alapján — a következőkben foglaljuk össze: ezen összefoglalás során rámutatunk arra, hogy milyen vonatkozásokban, milyen pontokon haladta meg a speciális relativitáselmélet felfogását.

1. A speciális relativitáselmélettel szemben rámutatott arra, hogy a fénysebesség állandóságának elve tömegkoncentráció közelében nem érvényes; a fény sebessége a gravitációs potenciál függvénye. Ezáltal a speciális relativitáselmélet egyik kiinduló tétele, axiómája vált korlátozottá. Kitűnt, hogy ez csak inerciális rendszer esetében és tömegektől távol érvényes.

2. Rámutatott arra, hogy a térbeli és időbeli nagyságok függnek a gravitációs tömegtől. Ezáltal még jobban aláhúzta a tér és az idő viszonylagos jellegét és bebizonyította a dialektikus materializmus azon tételét, hogy a tér és az idő a mozgó anyag létformája, hogy a tér és az idő konkrét tulajdonságait és viszonylatait mindig az anyag és az anyag mozgása határozza meg.

3. A gravitációs elmélet rámutatott arra is, hogy nemcsak külön a térbeli nagyság és külön az időbeli nagyság függ a tömegtől és a tömeg mozgásától, hanem a kettő egysége — a téridő is. Bizonyítva, hogy a téridő metrikáját minden esetben a tömeg és a tömeg mozgása — valamint az általuk létrehozott gravitációs mező — határozza meg, a gravitációs elmélet e pontban is korlátozza a speciális relativitáselmélet felfogását; kitűnt, hogy a téridő intervallum abszolút jellege csak bizonyos — a már említett — feltételek esetében áll fenn.

Megvizsgáltuk a speciális és az általános relativitáselmélet alapján az előbbi elmélet azon felfogását is, hogy a tér és idő az anyag egyetlen létformájában, a téridőben egyesül. Ezzel kapcsolatban kifejtettük azon álláspontunkat, hogy bár a relativitáselmélet ismételtelen bebizonyította a tér és idő szoros kapcsolatát, kölcsönhatását, egységét, az nem jelenti ezen kategóriák teljes azonosságát; a tér és az idő közös, azonos lényegükön — mindkettő az anyag létformája — kívül, specifikus lényeggel is rendelkezik: az előbbi az anyag egymásmellettségét, kiterjedettségét, az utóbbi pedig egymásutániságát, folyamatosságát jelenti.

A marxista ismeretelmélet és a dialektikus materializmus felfogása alapján a relativitáselméletet úgy értékelhetjük, mint egy igen fontos lépcsőfokot, mintegy igen lényeges állomást a tér és az idő megismerése terén. Ezen elméletek segítségével egy sor kérdésben gazdagodott a térről és az időről nyert ismeretünk, bebizonyosodott, hogy azok a tételek, melyeket a dialektikus materializmus állított fel a térrel és az idővel kapcsolatban, megfelelnek a valóságban meglévő tér és idő viszonyoknak.

В статье рассматриваются прежде всего вопросы: о соотношении движущейся материи и пространства-времени, об абсолютном и относительном характере пространства и времени. В вводной части автор указывает на то, что с этой точки зрения выработались две концепции пространства и времени: 1. диалектическая и 2. метафизическая. В первой — пространство и время связаны с движущейся материей, во второй же они абсолютизированы. Диалектический материализм развивает первую концепцию, утверждая, что пространство и время являются формами существования движущейся материи, обладающими как абсолютным так и относительным характером. Такое понимание вопроса марксистской философией подтверждается новейшими достижениями естественных наук, прежде всего пониманием пространства и времени в теории относительности. Философское значение теории относительности автор видит в том, что она доказала: 1. объективный характер пространства и времени, 2. их относительный характер, 3. их единство (путем создания понятия пространство-время). Однако философское значение специальной теории относительности не было правильно оценено рядом философов-марксистов (например, А. Д. Александровым), и поэтому следует глубже анализировать вопрос философского обобщения данной теории.

В первом разделе автор исходит из того, что возможность философского обобщения специальной теории относительности нужно исследовать с следующих сторон: 1. не включает ли она такие специфические условия, которые не допускают обобщения выводов теории, 2. соответствует ли ее выводы закономерностям, установленным в других областях физики, 3. не противоречит ли она учению диалектического материализма о пространстве и времени. Потом автор переходит к разбору взгляда А. Д. Александрова, по которому движущаяся материя имеет только единственную форму существования абсолютное пространство-время. Согласно специальной теории относительности абсолютный характер пространства-времени говорит о том, что оно не зависит от скорости движущегося тела. Эта независимость и инвариантный характер пространства-времени действительны только при определенных условиях (инерционная система отсчета, однородность пространства и времени, удаленность от гравитационного поля, и т. д.).

Во втором разделе автор сопоставляет учение специальной теории относительности с теорией гравитации, по которой пространство-время нельзя рассматривать, как независимое от материи, поскольку его структура определяется всегда движением и распределением массы, и пространство-время является функцией гравитационного поля, одной из специальных форм проявления материи.

В третьем разделе автор исследует понятие пространства-времени специальной теории относительности, изучая его с точки зрения марксистской теории познания. Он указывает на то, что и с точки зрения философии предположение абсолютного пространства-времени является ошибочным. Абсолютное и относительное составляют единство, их разъединение — метафизично. Правильное понимание сущности пространства и времени (а также пространства-времени) возможно лишь тогда, когда указывается на их абсолютный и относительный характер. Поэтому автор не одобряет позицию А. Д. Александрова, пытавшегося определить пространство-время независимо от материи.

Четвертая глава посвящена понятию пространства-времени. Автор приходит к выводу, что с точки зрения физики и философии пространство-время нельзя рассматривать как единственную форму существования материи. Понятие пространства-времени выражает, что есть существенная внутренняя зависимость между пространством и временем, но это говорит о полном тождестве этих двух понятий. Пространство и время, являющиеся формами существования материи, отличаются друг от друга в том, что пространство выражает размерность и смежность материальных предметов, а время — непрерывность и последовательность материальных явлений.

ON THE QUESTION OF THE PHILOSOPHICAL GENERALISATIONS OF THE THEORY OF RELATIVITY

by András Kocsondi

The article, in the first place, deals with the problems concerning the relations between space — time with moving matter; with the absolute and relative character of space and time. In the introduction the author points out that two conceptions have developed as regards space time from this point of view, 1. dialectical, 2. metaphysical. The former links space and time with moving matter, whilst the latter absolutizes them. Dialectical materialism develops the first conception further showing that space and time are the objective existing forms of moving matter, which dispose of both absolute and relative character. Latest results in the natural sciences confirm this conception of Marxist Philosophy, in the first place, the space and time conception of theory of relativity. The author states that the philosophical significance of the special theory of relativity lies in the fact that it proved: 1. the objective character of space and time, 2. their relative character, 3. their unity by creating the conception of space-time. But there were some Marxist philosophers who did not interpret properly the philosophical significance of the special theory of relativity (e. g. A. D. Alexandrov). For this very reason we must investigate the question of the philosophical generalisation of this theory.

In Chapter I. the author states that the possibility of the philosophical generalisation of the special theory of relativity can be examined in the following ways: 1. whether the special theory of relativity contains any special condition which would prevent the generalisation of the conclusions arising from the theory, 2. whether these conclusions correspond to other laws deduced in other fields of physics? 3. do they contradict the teaching of dialectical materialism on space and time? The article then deals with the views of A. D. Alexandrov, according to which moving matter has only one form of existence: the absolute space-time. The absolute character of the space-time, according to the special theory of relativity means that it does not depend on the speed of the moving body. The independent, unvarying character of space-time, however, becomes valid only in the case of certain specific conditions (inertia-system, the homogeneity of space and time, distance from the gravitation-field, etc.).

In the second chapter the author compares the teaching of the special theory of relativity with the gravitation theory, according to which space-time cannot be regarded as independent from matter. Since its structure is always determined by the movement and division of the mass, space-time is the function of the gravitation-field, and one of the special forms of matter.

In the third chapter the author examines the space-time conception of the special theory of relativity from the point of view of Marxist theory of knowledge. He points out that the supposition of absolute space-time is wrong from a philosophical point of view. The absolute and the relative form a unity and to separate them would be to adopt a metaphysical approach. The essence of space and time (and in the same way of space-time) can be properly conceived, if we point to their absolute and relative character. Therefore the author criticizes Alexandrov's conception, which tries to determine space-time, independent of matter.

In the fourth chapter the author deals with the conception of space-time and points out that it can be regarded neither from a physical, nor from a philosophical point of view as the only form of existence of matter. The conception of space-time expresses that there is an inner, essential inherence between space and time, but it does not mean the complete identification of the two conceptions. Space and time — in addition to being the form of existence of matter — also differ from each other: space relates to the dimension of the material objects and to their being the one beside the other, — while time relates to the continuity of the material phenomena and that they follow the one after the other.

Hozzászólás Kocsondi András : "A relativitáselmélet filozófiai általánosításának kérdéséhez" c. tanulmányához

ELEK TIBOR

A tanulmánynak számos pozitívuma van, egyes fontos filozófiai kérdéseket helyesen vet fel és több vonatkozásban jogos bírálatot gyakorol A. D. Alekszandrov koncepciója fölött. Igen jónak tartom például annak az elemzését, hogy milyen feltételek mellett lehet egy természettudományi tételt filozófiailag általánosítani. Dícséretre méltó kísérletet tesz a szerző arra is, hogy megvilágítsa az abszolút és a relatív dialektikáját a tér és az idővonatkozásában, bár az általa nyújtott megoldás nem hibátlan.

Jó érzékkel jelöli meg A. D. Alekszandrov koncepciójának egyik legnagyobb hibájaként annak a megengedését, hogy a téridő elmélete messzemenően elvonatkoztathat a materiális tartalomtól. Ha ezt elfogadnánk, menlevelet adnánk az olyan misztifikáló törekvéseknek, amelyek a feje tetejére állítják a tartalom és a forma közötti viszonyt: a kontinuum geometriai változásait állítva be tartalmi oldalnak és a fizikai változásokat mint ennek a tartalomnak a megjelenési formáit. Ez magának Einsteinnek is alapvető felfogása, ami előtt A. D. Alekszandrov szemet huny. A tartalom és forma közötti viszony einsteini eltorzításának meg nem értése egyébként is elég általános jelenség a relativitáselmélettel foglalkozó marxista filozófiai irodalomban és ez alól Kocsondi András sem tudja egészen kivonni magát.

Helyes a szerzőnek az a kritikai észrevétele is A. D. Alekszandrov koncepciójával szemben, hogy nem veszi figyelembe: hogyan fosztja meg Einstein az általános relativitáselméletben a téridő-kontinuum fogalmát attól az abszolút jellegtől, amellyel a speciális relativitáselméletben még rendelkezett. Az általános relativitáselméletről nem elég annyit mondani, hogy az lényegében a gravitáció elmélete. Einsteinnél ugyanis arról van szó, hogy elsődlegesen *maga a négydimenziós téridő-kontinuum gyakorol a tömegekre gravitációs hatásokat*, bár ugyanakkor el is szenved a tömegektől gravitációs hatásokat. A tömegek közelében tehát a téridő-kontinuum Einstein szerint változékony, „képlékeny”, és csak a tömegektől nagy távolságra „merevedik meg”. Amikor A. D. Alekszandrov kijelenti, hogy Einsteinnél „*az általános relativitás külső máz maradt, amely elhomályosítja a relativitáselmélet lényegét*” (1. Tájékoztató, Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus—leninizmus Oktatási Osztályának kiadása, 1959, 3. sz. 148. o.), ez a lényeg pedig szerinte nem egyéb, mint *az abszolút jellegű téridő elmélete*, akkor tévesen interpretálja Einstein tudományos tevékenységét és ezért jogosan illeti meg a bírálat. Einstein egész tudományos tevékenységének ugyanis éppen az a legjellemzőbb tendenciája hogy *geometrizálja a fizikát*, olyanná gyúrja - gyömöszöli a téridő-kontinuumot, hogy *minden* fizikai változást geometriai változások megjelenítőjeként foghasson fel, így a gravitációs hatásokat is. Az a 35 éves, kudarcba fulladt erő-

fejlesztése Einsteinnek, hogy az „egységes mezőelméletből” a tömegeket, mint a *matematikai* változásokat produkáló kontinuum „zavaró szingularitásait” *matematikailag* eliminálja, világosan mutatják ezt a tendenciát. Amikor tehát A. D. Alekszandrov a speciális relativitáselmélet *abszolút* jellegű téridő-fogalmának megalkotásában jelöli meg az einsteini elmélet *lényegét*, mélységesen téved és ezt Kocsondi András felismeri, bár végső fokon nem von le belőle minden tekintetben helyes következtetéseket.

Kocsondi András ismételten hangsúlyozza azt a szokásos megállapítást, hogy „a relativitáselmélet a dialektikus materializmust igazolja”. A dolgozat bevezető részének a végén azonban lábjegyzetben rögzíti, miszerint nem kíván a speciális relativitáselmélet einsteini interpretációjának bírálatával foglalkozni és ez azt a látszatot kelti, mintha elhatárolná magát azoktól az *idealista filozófiai következtetésektől*, amelyeket Einstein és követői az elmélet *materiális fizikai tartalmából* tévesen vontak le. Ez a kijelentése azonban kitérést jelent a relativitáselmélet filozófiai problematikájának *fő kérdése* elől: vajon a relativitáselmélet filozófiai mondanivalójának az-e a *lényege*, amiben ezt a lényegét maga az elmélet megalkotója látja, vagy pedig éppen ennek az ellenkezője.

A valóságban persze Kocsondi Andrásnak nem sikerül kitérnie az elől, hogy állást foglaljon ebben a főkérdésben! Állásfoglalása *végső fokon* azonos Einsteinnek A. D. Alekszandrov által is adoptált idealista állásfoglalásával, mert helyes kritikai észrevételei ellenére sem ismeri fel, hogy a filozófiai idealizmus magában a relativitáselmélet Einstein által kidolgozott alapvető fogalmi rendszerében búvik meg, hogy emiatt az egész elmélet a feje tetején áll és *csak a talpára állítva igazolja a dialektikus materializmust*.

Kocsondi is azt teszi, mint más szerzők: egyes esetekben megismétli Einstein misztifikációit, más esetekben a józan ész szavára hallgatva fejük tetejéről a talpukra állítja őket — és mindkét esetben azt a következtetést vonja le, hogy a relativitáselmélet a dialektikus materializmust igazolja.

Kocsondi András például a térközök és időközök relativitásáról helyes terminológiával, mint a testek térbeli kiterjedésének és a fizikai folyamatok időtartamának relativitásáról beszél, de nem veszi észre (mint más szerzők sem), hogy éppen az ellenkezőjét mondja, mint Einstein. Einsteinnél ugyanis elsődlegesen maga a gondolatban dematerializált térköz és időköz szenved el misztikus okok által előidézett változást és a méterrúd rövidülése, valamint az óra lassulása csak ennek a *tartalmi* változásnak a *formai* megjelenítője. Einsteinnél ily módon a fizikai jelenség a téridőbeli kapcsolatok megjelenési formája és nem megfordítva!

Ebben az esetben tehát Kocsondi András dialektikus materialistához illő módon a feje tetejéről a talpára állítja az einsteini koncepciót. Sajnos azonban ezt nem elég tudatosan és következetesen teszi, mert néhány sorral lejjebb a speciális relativitáselmélet pozitív *fizikai* eredményeként értékeli a Lorentz-transzformációnak azt az értelmezését, amely szerint „minden inerciarendszernek megvan a sajátos tere és ideje”. Ez azonban nem *fizikai* tény, hanem *filozófiai*, még pedig objektív idealista filozófiai következtetés. Az inerciarendszerek „sajátos tere és ideje” egymáshoz képest nyugvó, vagy egyenes egyenesvonalú mozgást végző „tereket és időket” jelent, amelyeket az abszolútum szerepét játszó téridő-kontinuum foglal egységbe, mégpedig oly módon, hogy deformálja is őket: a „mozgó tereket” minden porcikájukban összenyomja, a „mozgó időket” pedig minden porcikájukban kitérít.

A vonatkoztatási rendszerek „saját terének és idejének” fogalma tehát nem fizikai kategória, hanem idealista misztifikáció. Mit ír erről Einstein? „A térfogalom tekintetében a következőket tartjuk lényegesnek. Azáltal, hogy egy A test mellé helyezzük a B, C, ... testeket, új testeket hozhatunk létre, mondhatnánk úgy is, hogy folytathatjuk az A testet. Egy A testet folytathatunk úgy is, hogy érintkezésbe jusson minden más X testtel. Az A test valamennyi folytatásának összességét „az A test terének” nevezhetjük. Ebben az esetben érvényes az a megállapítás, hogy minden test benne van „a (tetszőlegesen kiválasztott) A test terében”. Ilyen értelemben nem beszélhetünk egyszerűen „a térről”, hanem csak „egy A testhez tartozó térről”. A mindennapi életben a földkéreg a testek helyzeti viszonyainak megítélésében mindenesetre annyira uralkodó szerepet játszik, hogy ez elvezetett a *térnek* (így röviden) a valójában megvédhetetlenül téves fogalmához. Mi azonban, annak érdekében, hogy kizárjuk ezt a végtelen tévedést (um diesen verhängnisvollen Irrtum auszuschliessen), csak „vonatkoztatási testről”, vagy „vonatkoztatási térről” beszélünk”. (A. Einstein: Grundzüge der Relativitätstheorie. Braunschweig, Verlag Vieweg. 1956, 2. o.)

Tehát Einstein szerint „a tér általában” — értelmetlen absztrakció, csak *konkrét terek* vannak és ezek a konkrét terek együtt mozognak azokkal a testekkel, amelyekhez azok „folytatásaiként” elválaszthatatlanul hozzá vannak erősítve. A mozgó tér szenved el elsődlegesen azokat a fizikai változásokat, amelyek számunkra csaloó módon a mozgó *testek* fizikai változásaiként jelennek meg, elrejtve a jelenség mögött a lényegét. Aki tehát elfogadja az inerciarendszerek „saját terének és idejének” einsteini fogalmát, az — bármennyire jóhiszeműen teszi is ezt — a fizika területéről a misztikumok világába tévedt, abba a világba, ahol tér és idő „általában” — nincsen, ahol tehát nem a mozgások játszódnak le térben és időben, hanem elsődlegesen a terek és idők mozognak és deformálódnak, átszarmaztatva állapotváltozásaikat saját „szingularitásaikra”: a fizikai testekre.

A vonatkoztatási rendszer „saját terének és idejének” fogalmáról viszonylag nem könnyű megállapítani idealista lényegét, hiszen első látásra valóban úgy fest a dolog, mintha ezekben a fogalmakban a térnek és az időnek az anyagtól való függősége tükröződnék vissza. Csak a relativitáselmélet és az „egységes mezőelmélet” *egész* mondanivalója teszi világossá, hogy itt fordított függőségről van szó: az anyag a megjelenési formája a térnek és a vele egybeolvadó időnek. Másként áll azonban a helyzet a téridő-kontinuumnak és intervallumainak fogalmával. A speciális relativitáselméletnek ezek a fogalmai *per definitionem* az anyagtól független „realitásokat” fejeznek ki, amit A. D. Alekszandrov nem vesz észre és Kocsondi András sem ismeri fel, hogy A. D. Alekszandrovnak éppen ez a legsúlyosabb tévedése. A megszokott kérdésfelvetéssel úgy állítja be a dolgot, mintha a téridő-kontinuum fogalma reális *fizikai* kategória lenne, amelynek *filozófiai* értelmezésénél áll csak fenn a tér és idő teljes azonosításának és az anyagtól való elszakításának a veszélye.

Albert Einstein ismeretelméleti koncepciójáról és a relativitáselmélet filozófiai tartalmáról írt tanulmányomban (l. Magyar Filozófiai Szemle, 1961. évi 4. sz.) kimutattam, hogy Einsteinnek és Minkowskinak a téridő-intervallum gravitációmentes térben fennálló állandóságáról és a külön-külön vett térközök és időközök ezzel összefüggő változékonyságáról szóló tétele nem fejez ki semmiféle materiális tartalmat és semmiképpen sem magyarázható elektromágneses hatásokkal, amire A. D. Alekszandrov tesz elhibázott kísérle-

tet. Kocsondi András is emlegeti az ún. *fénykúpot*, amely a csúcában lejátszódó elemi eseménytől elválasztja a tőle abszolúte különböző helyű (a fénykúpon kívül eső) és a tőle abszolúte különböző idejű (a fénykúpon belül eső) eseményeket. A fénykúp külvilágának fogalma tehát a csúcspontban lejátszódó elemi esemény viszonylatában az *anyagi hatások elvi lehetetlenségének* tartományát tükrözi vissza. Ha valamely elemi esemény ebben a tartományban játszódik le, akkor a két esemény között per definitionem nem lehet elektromágneses kapcsolat, de Einstein, Minkowski és A. D. Alekszandrov ebben az esetben is fenntartják a téridő-intervallum állandóságáról és a térköz, időköz általa kiváltott változékonyságáról szóló tételüket. A fénykúp külvilága ilyenformán világos kifejeződése a téridő-kontinuum elszakításának az anyagi valóságtól: olyan világ ez, amelyben a kiinduló eseménnyel összefüggő *anyagi* változások elvileg nem mehettek végbe, mivel azonban a kiinduló eseménnyel összefüggő változások mégis végbemennek, ezek csak *nem-anyagi* változások lehetnek. Ime Einstein fénykúpjá, mint az „árnyékvilág” és a „túlvilág” határa. A mozgó méterrúd megrövidülése sem lehet e koncepció szerint anyagi hatások következménye, hiszen a méterrúd kezdő-és végpontja által kibocsátott (visszavert) és akárhonnan egyszerre észlelt fényjelek *abszolúte különböző helyű* események, amelyek bármelyike kívül esik a másik esemény fénykúpján. A két végpont közelebb kerülése egymáshoz ezért csak „túlvilági” erők játéka lehet. Előbb említett tanulmányomban azonban azt is kimutattam, hogy a csúcsponthoz képest *abszolúte különböző idejű*, tehát a fénykúp belvilágához tartozó eseményeket a csúcsponttal összekötő téridő-intervallum esetében sem lehet a bekövetkező változásokat elektromágneses hatásokra visszavezetni és ezért A. D. Alekszandrovnak ebben az esetben sincsen igaza.

A hiba nyilván a téridő-kontinuum hamis fogalmában van, amely irreális, minden materiális tartalmat nélkülöző absztrakciónak bizonyul. A hiba forrását az abszolút egyidejűség tagadásában lehet megtalálni, amelyet a speciális relativitáselmélet nem mint fizikai tény, hanem mint logikai posztulátumot csempész be az elméletbe, annak a pozitivistá tételnek az alapján, hogy csak az létezik, ami közvetlenül megfigyelhető és mérhető. Az abszolúte különböző helyű események abszolút egyidejűsége közvetlenül nem mérhető, tehát nem is létezik — ezt fejezi ki Einstein hamis posztulátuma. Ebből dedukálja a vonatkoztatási rendszerek „saját idejének” fogalmát, az időkoordináta transzformációjának szükségességét, majd a téridő-intervallum invarianciáját, a téridő-kontinuum hamis fogalmát, a Lorentz-transzformáció misztikumába fulladó, hamis értelmezését.

Kocsondi András is megbírálja a speciális relativitáselméletnek azt az álláspontját, amely szerint a téridő-kontinuumot *az anyaghoz való viszonylatában* abszolút jellegűnek, befolyásolhatatlan befolyásolónak kellene tekinteni. Még A. D. Alekszandrovnak is felrója, hogy nem látja a speciális relativitáselméletnek ezt a hiányosságát. Mivel azonban ő maga sem veszi észre, hogy az alapvető hiba magában a hamis fogalomalkotásban van, a téridő-kontinuum fogalmának fenntartása mellett tör lándzsát — azzal, hogy a téridőnek el kell ismerni az anyagtól való függőségét és abszolút jellegét csak a térhez és az időhöz való kapcsolatában kell hangsúlyozni. A téridőnek az anyagtól való függősége azonban (gravitációmentes mezőben), ahogyan láttuk, fából vas-karika és nem fejez ki többet, mint egyeseknek azt a jámbor óhaját, hogy a téridő-kontinuum elmélete bizonyuljon dialektikus materialista tartalmú elméletnek.

Kocsondi Andrásnak (mint másoknak is) főleg az tetszik a téridő-kontinuum fogalmában, hogy hangsúlyozottan kiemeli a tér és idő egységét, szoros kapcsolatát, amely a valóságban ténylegesen is megvan. Ilyen logikával azonban pl. a szociáldarwinizmust is el lehetne fogadni, mert kiemeli a biológiai és társadalmi mozgás szoros kapcsolatát és egységét. A különböző minőségek közötti egység *egyoldalú* elismerése tipikus hibája sok hamis, metafizikus elméletnek. Egyébként konkrétan a tér és az idő közötti egység és szoros kapcsolat elismerése egyáltalán nem teszi szükségessé egy és ugyanazon kontinuumba való összeolvasztásukat. Ezt az egységet minden mozgásjelenség, minden fizikai folyamat megtestesíti. Az elméleti fizika differenciálegyenletei, kezdve a klasszikus mechanikától, szintén visszatükrözik a tér és az idő elválaszthatatlan kapcsolatát, hiszen mindig valamely fizikai mennyiségnek a *térbeli* megváltozását hozzák összefüggésbe *időbeli* megváltozásával. A koordinátatengelyek irányába eső vektorkomponensek változása a hely és idő függvényében — kell-e ennél világosabb demonstrációja a tér és az idő objektíve meglévő egységének? A legegyszerűbb példa: a tömegpont mozgása esetében az

$$x = f_1(t), \quad y = f_2(t), \quad z = f_3(t)$$

egyenletek demonstrálják ezt az egységet, de tegyük hozzá, hogy demonstrálják a minőségi különbséget is.

A speciális relativitáselméletben még megmaradt a tér és az idő viszonylagos különállása, amit Kocsondi András több helyen is helyesen hangsúlyoz. Maga Einstein azonban ezt a különállást a speciális relativitáselmélet egyik bosszantó korlátozottságának tekinti és az általános relativitáselméletben tudatosan likvidálni akarja. Többek között ezért vezeti be a Gauss-féle koordinátákat. Az a veszély tehát, amelyről a téridő fogalmának megalkotásával kapcsolatban a szerző megállapítja, hogy a tér és az idő fogalmainak teljes azonosítását eredményezheti, elsősorban magánál Einsteinnél merül fel, akitől A. D. Alekszandrov is átveszi és ezért szintén joggal illeti a bírálat. Amit a szerző a tér és az idő különbözőségéről nagyon helyesen kifejti, az valóban a dialektikus materializmus álláspontja, de homlokegyenest ellenkezik a téridő elméletének álláspontjával. Ezek után Kocsondi Andrásnak az a következtetése, hogy a téridő fogalmának a használata a közöttük lévő egység aláhúzása tekintetében jogos és hogy mindez a régebbi tér- és idő-elméletek továbbfejlesztését jelenti — sem logikai, sem fizikai, sem tudománytörténeti szempontból nem állja meg a helyét.

A gravitációs mező és a kontinuum közötti viszonyt, mint a tartalom és a forma összefüggését Kocsondi András szintén helyesen, de éppen ezért Einsteinnel ellentétben értelmezi. Einstein ugyanis a gravitációs mezőt nem tekinti az anyag egyik megjelenési formájának és a téridőhöz való viszonyában nem tekinti meghatározó, tartalmi elemnek, hanem éppen a gravitációs hatásokat tekinti a gondolatban dematerializált téridő-kontinuum fizikai funkcióinak. Itt tehát megint csak a téridő-kontinuum a tartalmi oldal, a gravitációs jelenségek pedig ennek a formai megjelenítői. Mindezek miatt nem lehet elfogadni Kocsondinak azt a (más szerzők által is sokszor, de éppen olyan megalapozatlanul hangoztatott) állítását, hogy Einstein gravitációs elmélete a dialektikus materializmus álláspontjával azonos tartalmat fejez ki.

Nem arról van tehát szó, amit a szerző állít, hogy Einstein gravitációs elméletében ismét előbbre léptünk az abszolút igazság felé vezető úton. Ami

itt „továbbfejlődik”, az a materiális valóságtól egyre messzebb távolódó misztifikáció! Newton abszolútuma még *anyagi* testeket befolyásolt, a speciális relativitáselmélet abszolútuma már elsődlegesen három- és egydimenziós szellemi szubsztanciákat befolyásol: előbbieket, ha mozognak, minden porcikájukban összenyomja, utóbbiakat minden porcikájukban kitágítja. Végül az általános relativitáselméletben a téridő már nem marad „befolyásolhatatlan befolyásoló”, hanem a szellemi szubsztanciák dialektikus kölcsönhatása megy végbe a fizikai jelenségek legmélyebb lényegében. Tehát itt nem egy metafizikus materialista elmélet fejlődik dialektikus materialista elméletté, hanem egy metafizikus, objektív idealista elmélet vesz fel bizonyos dialektikus vonásokat, a fokozódó misztifikálódás jegyében.

Itt főképpen az abszolút és relatív vonások dialektikájáról van szó, amelyet — ahogyan előljáróban már megemlítettem — Kocsondi András sok tekintetben helyesen, de mégsem hibátlanul interpretál. A hibát (mint más szerzők is) ott követi el, hogy a tér és az idő relatív jellegét, vagyis az anyag konkrét megjelenési formáitól való függőségét a térre, és az időre „mint olyanra” vonatkoztatja és ezzel megint olyasvalamit vesz át Einsteintól, ami nem fizika, hanem filozófia, még hozzá objektív idealista filozófia.

A tér és az idő relatív jellege ugyanis azt jelenti, hogy az egyes *konkrét* anyagi objektumok és mozgásjelenségek *tér- és időbeli tulajdonságai* változékonyak — azok miatt a kölcsönhatások miatt, amelyek az adott folyamat és más anyagi folyamatok között játszódnak le. A gravitációs mező pl. megváltoztatja a fizikai testek és fényjelek sebességének nagyságát és irányát, ezzel együtt mozgásuk pályáját, az egész konkrét folyamat tér- és időbeli tulajdonságait. Ennek józan ésszel való értelmezéséhez azonban semmi szükség sincsen arra, hogy elfogadjuk Einsteinnek semmivel sem igazolható posztulátumát a gravitációs tér „görbült struktúrájáról” és nem-euklidesi geometriájáról. A háromdimenziós tér „meggörbülése” a gravitációs mezőben Einsteinnek egyik legártalmasabb misztifikációja, amelynek semmi köze sincs a gravitációs mező materialista koncepciójához, amelyet azonban ennek ellenére a marxista filozófiai irodalom számos művelője is adoptált, nem véve észre, hogy ezzel adoptálta a negyedik térbeli dimenziót és a „véges, de határtalan világ” fideista elméletét is.

Befejezésül még egyszer hangsúlyozni szeretném, hogy Kocsondi András tanulmányát — véleményem szerint meglévő hibái ellenére — is sok tekintetben bátor és újszerű kísérletnek tartom a relativitáselmélet filozófiai problematikájának dialektikus materialista pozícióból történő megközelítései között. Jó szemmel veszi észre az irodalomban elterjedt interpretáció számos hibáját, de nem megy eléggé a dolgok mélyére és ezért más kommentátorokkal együtt Einsteinnek nem egy hamis filozófiai állásfoglalását is átveszi. Magának Einsteinnek a műveit kellene alaposabban tanulmányoznia ahhoz, hogy ezekben a kérdésekben világosan lásson.

A történeti és a logikai viszonyáról

TAMÁS GYÖRGY

A marxista filozófusok között szép számmal akadnak, akik szerint a logikának két egyenrangú része van, a formális logika és a dialektikus logika, amelyek *tárgyukban* különböznek egymástól.

Milyen következtetések levonására ad lehetőséget ez az álláspont? Egyrészt arra, hogy a dialektikus logika által kidolgozott törvények, módszerek stb., nem kényszerítik a formális logikát tételeinek, eszközeinek a módosítására, mivel a két diszciplína más-más szempontból foglalkozik a gondolkodással. Vagyis, amennyiben szükségesnek mutatkozik a formális logika továbbfejlesztése, akkor ezt magának a formális logikának, saját keretein belül kell megoldania.

Másrészt: a marxizmus klasszikusai számos olyan problémát vetettek fel (a gondolkodás tartalmának elemzése, a gondolkodás formáinak fejlődése stb.), amelyeket a formális logika nem tud megoldani anélkül, hogy ne kellene alapvetően revidálnia eddigi felfogását. Ennek elkerülésére is nagyon alkalmasnak tűnik az a megállapítás, hogy két logika létezik, amelyek tárgyak szerint különböznek egymástól. Ha ugyanis ez igaz, akkor a fent említett és még más problémák a dialektikus logika tárgykörébe tartoznak, és a formális logika mentesül ezek tanulmányozásától.

A különböző tárgykörök elmélete kettős tekintetben is „tehermentesíti” ennek az álláspontnak a képviselőit. A főcél: megvédeni a formális logika integritását. Ugyanakkor megszabadulnak a formális logika számára kellemtelen kérdésektől, méghozzá azzal a látszattal, hogy ezek vizsgálatát átengedik a dialektikus logikának. Így a kecske is jóllakik, a káposzta is megmarad.

Csak hogy egyre inkább növekedik azoknak a tábora (Kedrov, Rozental, Fogarasi stb.), akik szerint a két logika *módszerében* különbözik egymástól. Ebből következik, hogy a dialektikus logika ugyanazokkal a kérdésekkel foglalkozik mint a formális logika, csak magasabb fokon. Másrészt vannak olyan problémák, amelyekkel kapcsolatban a formális logikának is akarva-akaratlanul színt kell vallania, amennyiben egyáltalán logikának tekinti magát. Ilyen például a történeti és a logikai viszonya. Ennek az összefüggésnek a vizsgálata, véleményünk szerint, hozzájárul a formális és a dialektikus logika kapcsolatának tisztázásához.

*

Vessünk mindenekeelőtt egy rövid pillantást a probléma kialakulására.

Aristoteles már tudatosan arra törekedett, hogy a történetit és a logikait elhatárolja egymástól. Ez a törekvése a legszembetűnőbben a tudományok osztályozásánál nyilvánult meg. „Hogy tehát a természettudomány tiszta

elméleti tudomány, az a fentiekből világos. De a matematika is tiszta elméleti tudomány; azonban, hogy mozdulatlan és különálló dolog-e a tárgya, azt most ne feszegezzük, noha annyit tudunk, hogy némely matematikai tárgyat mint mozdulatlan és mint különállót vizsgál. Ha pedig van valami efféle örök, változatlan és különálló tárgy, akkor világos, hogy ennek megismerése a tiszta elméleti tudomány feladata; csakhogy nem a természettudományé, hiszen ez változó tárgyakról szól — s nem is a matematikáé, hanem egy olyan tudományé, mely mindkettőjükénél előbbvaló. — Ennélfogva három elméleti tudomány van: a matematika, a fizika, azaz a természettudomány és a teológia, azaz az istenismeret. Mert bizonyos, hogy ha valahol fennáll az isteni, ebben az itt jelzett természetben áll fenn. S a legtiszteletreméltóbb tudománynak a legtiszteletreméltóbb tárggyal kell foglalkoznia. Az elméleti tudományok tehát többet érnek, mint az egyéb tudományok, viszont ez a tudomány többet ér az egyéb elméleti tudományoknál.” (Metafizika. 131—2. o.)

A történetinek és a logikainak a szembeállítására a későbbiek során még csak fokozódott. Hogy csak egy példát említsünk a sok közül, Windelband a tudományokat többek között történettudományokra (idiográfikus tudományok) és törvénymegállapító tudományokra (nomotetikus tudományok) osztotta fel. Az előbbi az egyszeri eseményeket, az utóbbi a törvényszerűen ismétlődőket vizsgálja.

A szembeállítással egyidejűleg kialakultak olyan irányzatok, amelyek egyoldalúan csak a történetit, vagy csak a logikait állították előtérbe. Azt az irányzatot, amely a történetit emelte piederstáltra, *historizmusnak* nevezzük. Ez az irányzat kezdetben haladó volt, mivel ráirányította a figyelmet a jelenségek történeti szemléletére. A későbbiek során azonban elfajult, és beletorkollott a reakciós történeti iskolába.

A jogtudományban kialakult történeti iskola álláspontját Marx a következőképpen jellemezte: „Iskola, amely a tegnapi aljasságával törvényesíti a mai aljasságát, iskola, amely a jobbágy minden kiáltását a korbács elleni lázadásnak minősíti, ha a korbács régi, törzsökös, történelmi korbács.” (MEGA. 1. rész. 1. köt. 609. o.)

A mai polgári történeti iskola szemléletmódját a szélsőséges relativizmus jellemzi, nem ismer el semmi maradandót, mindent múltékonynak tart. Megjegyezzük még, hogy a historizmus édes testvérei az empirizmus, a pozitívizmus és az indukciónizmus.

A másik véglet a *teoretizmus*. Ez a felfogás negligálja a történeti fejlődést. Azt a korszakot, amelyben ez az irányzat csaknem egyeduralgoló volt, Engels a következőképpen jellemezte: „Különösen jellemző erre a korra annak a sajátos általános szemléletnek a kialakítása, amelynek középpontja a *természet abszolút változatlanságáról* vallott felfogás volt. Eszerint akárhogyan jött is létre a természet maga, ha már adva van, megmarad olyannak, amilyen, amíg csak van... Nem ismertek el semmiféle változást, semmiféle fejlődést a természetben. A kezdetben oly forradalmi természettudomány hirtelen egy velejéig konzervatív természet előtt állott, amelyben ma is minden olyan volt, mint kezdetből fogva és amelyben — a világ végéig vagy örök időnkig — mindennek olyannak kellett maradnia, amilyen kezdetből fogva volt.” (A természet dialektikája. 36—7. o.)

A teoretizmus szorosan összefonódott a racionalizmussal és a dogmatizmussal. Ennek az irányzatnak az uralma azzal a következménnyel járt, hogy elterelődött a figyelem a történeti fejlődésről.

Hegel fellépett mindkét egyoldalúság ellen: „... azt állítom mármost, hogy a filozófiai rendszerek egymásutánja ugyanaz, mint az egymásután az eszme fogalmi meghatározásainak logikai levezetésében. Állítom, ha a filozófia történetében megjelent rendszerek alapfogalmait megtisztítjuk mindattól, ami külső alakulást, a különösre való alkalmazásukat és efféléket illet, akkor megkapjuk maga az eszme meghatározásának különböző fokait logikai fogalmakban. Megfordítva, ha a logikai menetet magában vesszük, megtaláljuk benne fő mozzanataiban a történeti jelenségek menetét, de persze kell, hogy fel tudjuk ismerni ezeket a tiszta fogalmakat abban, amit a történeti alak tartalmaz.” (Hegel, Előadások a filozófia történetéről. I. köt. 42. o.) Hegel alapjában véve helyes felfogása ugyanakkor számos negatív vonást is tartalmazott. Ezek bírálataira a konkrét kérdések tárgyalásakor térünk ki.

A marxizmus klasszikusai nagy jelentőséget tulajdonítottak ennek a kérdésnek. Marx a Tőke utószavában dicsérőleg idézi azt az orosz kritikust, aki felismerte, hogy a Tőkében alkalmazott dialektikus módszert a történeti és a logikai egysége jellemzi. „Marx számára csak egy a fontos: hogy megtalálja ama jelenségek törvényét, amelyek vizsgálatával foglalkozik. S őt nemcsak a törvény érdekli, amely a jelenségeken uralkodik, amikor bizonyos kész formájuk van és abban az összefüggésben állnak egymással, amely az adott időszakban megfigyelhető. Számára mindenekelőtt fontos még változásuk, fejlődésük törvénye, vagyis az átmenet az egyik formából a másikba, az összefüggés egyik rendjéből a másikba... De, fogják mondani, a gazdasági élet általános törvényei mindig ugyanazok; egészen közömbös, hogy a jelenre vagy a múltra alkalmazzuk-e őket. Éppen ezt tagadja Marx. Szerinte ilyen elvont törvények nem léteznek... Véleménye szerint, éppen ellenkezőleg, minden történelmi korszaknak megvannak a saját törvényei... Marx például tagadja, hogy a népesedési törvény mindenkor és mindenütt ugyanaz. Ellenkezőleg, azt állítja, hogy minden fejlődési foknak saját népesedési törvénye van. A termelőerő fejlettségének foka szerint változnak a viszonyok és az ezeket szabályozó törvények. Amikor Marx azt a célt tűzi maga elé, hogy ebből a szempontból vizsgálja és megmagyarázza a tőkés gazdasági rendet, nem tesz egyebet, mint szigorú tudományossággal megformulázza azt a célt, amelyet a gazdasági élet minden pontos vizsgálatának maga elé kell tűznie... Az ilyen kutatás tudományos értéke abban van, hogy felfedi azokat a különleges törvényeket, amelyek egy adott társadalmi organizmus keletkezését, létezését, fejlődését, pusztulását és egy másikkal, magasabbrendűvel való helyettesítését szabályozzák.” (A tőke. I. köt. 21–2. o.)

Engels abban a cikkében, amelyet Marxnak a politikai gazdaságtan bírálatahoz c. munkájáról írt, részletesen foglalkozik a történeti és a logikai viszonyával. Az itt kifejtett módszertani összefoglalást vezérfonalnak kell tekintenünk ebben a kérdésben.

Végül vegyük még szemügyre Lenin programatikus megállapítását: „... a fogalom (az ismeret) a létben (a közvetlen jelenségekben) feltárja a lényegét (az oksági törvényt, az azonosságot, a különbséget stb.) — valójában ez az egész emberi megismerés (az egész tudomány) *általános menete*. Ez a menete mind a *természettudomány*nak, mind a *politikai gazdaságtan*nak (mind a történelemnek). Hegel dialektikája ennyiben a gondolkodás történetének általánosítása. Rendkívül hálás feladat volna ezt az *egyed tudományok történetében* konkrétan, behatóbban nyomon követni. A logikában a gondolko-

dás történetének nagyjában és egészében egybe kell esnie a gondolkodás törvényeivel.” (Lenin, Filozófiai füzetek. 218. o.)

Aligha vitatható, hogy a történeti és a logikai viszonyának problémája milyen jelentős nemcsak a logika, hanem a szaktudományok szempontjából is. Szinte érthetetlen, hogy ugyanakkor alig mutatkozik érdeklődés e kérdés tárgyalása iránt. Az ide vonatkozó irodalom néhány cikkre és egyes könyvek pár oldalas eszmefuttatására szorítkozik. A jelen tanulmányban a fentiekben említett általános célkitűzésen túlmenően arra törekszünk, hogy felhívjuk a figyelmet a probléma fontosságára és egyszersmind kísérletet tegyünk néhány nyitott kérdés tisztázására.

A szóban forgó kérdéssel kapcsolatban a következő összefüggésekkel kívánunk foglalkozni: 1. az objektív történeti és az objektív logikai viszonya, 2. az objektív történeti és a logikai visszatükrözés összefüggése, 3. a történeti és a logikai viszonya a megismerésben.

I. Az objektív történeti és az objektív logikai viszonya

Az *objektív történetin* a változó, fejlődő valóságot értjük a maga teljességében. Az *objektív logikain* azt a törvényszerűséget, amely áthatja, meghatározza a valóság fejlődését. Ez a fajta logika, az események belső logikája, a tudatunktól függetlenül létezik. „A politikának azonban megvan a maga objektív logikája, amely független az egyes személyek és pártok előzetes célkitűzéseitől.” (Lenin Művei. 11. köt. 386. o.) Az alábbiakban arra a kérdésre keresünk választ, hogy milyen összefüggéseken alapszik a történeti és a logikai egysége az objektív valóságban.

a) A történeti és a logikai viszonyának tartalmát mindenekelőtt a *jelenség és lényeg* összefüggése alkotja. Kérdéses mármost az, hogy mit értünk a történeti folyamat lényegén.

A formális szemléletmód szerint a lényeg azoknak a jelenségeknek az összessége, amelyek nélkül az adott jelenség nem létezhet, s amelyek csak az adott tárgyra jellemzőek. Ez a meghatározás mindenekelőtt külsőséges, mivel nem ad felvilágosítást a jelenség benső tartalmáról, vagyis arról, hogy a jegyek milyen összefüggésben vannak egymással.

Másrészt a formális felfogásban az a tendencia érvényesül, hogy az adott jelenség lényegét elhatárolják más jelenségek lényegétől. Ha eszerint járnánk el, akkor meghamisítanánk a valóságot, mivel a jelenségek nemcsak azonosak önmagukkal, hanem egyszersmind különböznek is önmaguktól. Továbbá a jelenségek nemcsak különböznek más jelenségektől, hanem ugyanakkor azonosak is velük. Valamely történeti jelenség lényegéhez tehát nem akkor jutunk el, ha pusztán elhatároljuk az adott jelenséget a többitől, hanem akkor, ha ezekkel összefüggésben vizsgáljuk.

Hegel felismerte, hogy a jelenségek lényegét megragadni nem annyi, mint egyes lényeges jegyeiket kiemelni, hanem belső ellentmondásaikat kell feltárni. „... minden, ami valóságos, ellentétes meghatározásokat tartalmaz, s hogy ennél fogva egy tárgy megismerése és közelebbről való megértése éppen csak annyit jelent, hogy azt mint ellentétes meghatározások konkrét egységét tesszük tudatossá.” (Hegel, Enciklopédia. I. köt. 102. o.)

A marxizmus klasszikusai egyetértettek Hegellel abban, hogy a lényeget ellentmondásnak kell tekinteni. A lényeg és az ellentmondás viszonyáról Lenin a következőket írta: „A tulajdonképpeni dialektika annak az ellentmon-

dásnak a tanulmányozása, amely *magában a tárgyak lényegében* rejlik: nemcsak a jelenségek múlnak el, vannak mozgásban, folynak, hanem a dolgok *lényegei* is, ezeket is csak feltételes határok választják el egymástól éppúgy, mint a jelenségeket.” (Lenin, Filozófiai füzetek. 241. o.)

A lényeket ezek alapján úgy határozhatjuk meg, hogy az a jelenség belső ellentmondásainak összessége. Ez a meghatározás elhatárol bennünket attól a metafizikus szemlélettől, amely a lényeket mozdulatlanak, ellentmondásmentesnek tekinti.

Mindaz, amit elmondottunk a lényegről, érvényes a logikaira is. Természetesen nem a formálisan, hanem a dialektikusan értelmezett logikaira. *A történelmi folyamat logikáját megragadni annyi, mint az adott történelmi jelenség belső ellentmondásait feltárni.* E nézőpont alkalmazásának klasszikus példája Marxnak és Engelsnek az a felismerése, hogy: minden osztálytársadalom története az osztályok harcának története.

Azok a történetfilozófiai, szociológiai elméletek, amelyek tagadják az osztályharc létezését, képtelenek megmagyarázni a társadalmi rendszerek lényegét. „... minden természeti (*beleértve* szellemi és társadalmi) jelenségben és folyamatban ellentmondó, egymást kölcsönösen kizáró, ellentétes tendenciákat ismerünk el (fedezünk fel). A világban végbemenő minden folyamat, *önmozgásában*, spontán fejlődésében, eleven életében való megismerésének az a feltétele, hogy mint ellentétek egységét ismerjük meg.” (Lenin, Filozófiai füzetek. 339–40. o.)

Hogyan megy végbe mármost valamely történelmi jelenség lényegének a megismerése? A formális felfogás szerint valamely fejlődési folyamat lényeges vonásait úgy tárhatjuk fel, ha elvonatkoztatunk a lényegtelen körülményektől. Ez a felfogás mereven szembeállítja egymással a jelenség lényeges és lényegtelen jegyeit. Úgy véli, hogy a lényeghez csak a lényegtelen totális tagadásán keresztül vezet az út. Valójában a lényegtelen körülmények megismerése nélkülözhetetlen segítséget nyújt a lényeghez való eljutásban.

A lényegtelen körülményeket természetesen csak akkor használhatjuk fel a lényeg megismerése érdekében, ha szem előtt tartjuk, hogy a lényeges és a lényegtelen nemcsak szembenállnak egymással, hanem ugyanakkor kölcsönösen feltételezik egymást. A lényeg nem a jelenségeken kívül, vagy azok mögött van, hanem magukban a jelenségekben. A lényeket tehát nem a jelenségek megkerülésével, hanem azok közvetítésével kell feltárni. „A jelenség és a magábanvaló dolog között nincs és nem is lehet semmilyen elvi különbség. Különbség csak a már megismert és a még nem ismert közt van, az olyan filozófiai kieszelések azonban, hogy a kettő között különleges határok vannak, hogy a magábanvaló dolog a jelenségeken „túl” van (Kant), vagy hogy valami filozófiai válaszfallal el lehetne és el kellene zárunk magunkat a részben még nem ismert, de rajtunk kívül létező világ kérdése elől (Hume) — mindez merő badarság... filozófiai csodabogár, kiagyaltás.” (Lenin Művei. 14. köt. 98. o.)

A jelenségek ismerete természetesen még kevés ahhoz, hogy tisztában legyünk az események belső törvényszerűségeivel, mozgató rugóival. Ezért a jelenségek tanulmányozásáról át kell térnünk a lényeg direkt vizsgálatára. Ekkor már valóban arra kell törekednünk, hogy elvonatkoztassuk a lényegtelen körülményeket a lényegesektől, hogy minél tisztább formában emelhesük ki a lényeket.

„A dialektika különösen — nem más, mint a magábanvaló dolog (An-sich), lényeg, szubsztrátum, szubsztancia — és a jelenség, „másért-való-lét” ellen-

tétének a tanulmányozása. (Itt is egymásba való átmenetet, átfolyást látunk: a lényeg megjelenik, a jelenség lényegi.) Az emberi gondolkodás végtelenül mélyül — a jelenségtől a lényeghez —, hogy úgy mondjuk — az elsőrendű lényegtől a másodrendű lényeghez és így tovább, vég nélkül.” (Lenin, Filozófiai füzetek. 241. o.)

A történeti folyamat logikájának feltárása tehát a jelenségtől a lényegig halad előre. De vajon kimerül-e ezzel az adott esemény megismerésének bonyolult folyamata? Aristoteles szerint a tudománynak az a fő feladata, hogy feltárja a lényegét: „azt tartjuk, hogy ismerni is akkor ismerünk meg egy dolgot legjobban, ha azt tudjuk róla, hogy mi a lényege, akár ember, akár ház — jobban, mintha a minőségét, vagy mennyiségét, vagy helyét ismerjük, sőt e határozmányok közül is mindegyiket csak akkor ismerjük, ha tudjuk, hogy micsoda a mennyiség vagy a minőség.” (Metafizika. 139. o.) Ez a felfogás egyoldálú és korlátozott. A tudománynak az a feladata, hogy a valóságot a maga teljességében igyekezzen feltárni, a valóság pedig a lényeg és a jelenség egy-ége.

b) A történeti és a logikai viszonyának további alapja a *véletlen* és a *szükségszerű* összefüggése. Közismert az a megállapítás, hogy a logikai a véletlen körülményektől megtisztított történeti. Ezt a „megtisztítást” azonban lehet metafizikusan és lehet dialektikusan értelmezni.

A metafizikus értelmezés abból az előfeltevésből indul ki, hogy a szükségszerű és a véletlen pusztán szembenállnak egymással, kizárják egymást. Ami véletlen, az nem lehet szükségszerű, és megfordítva. Ezt alapul véve a logikai megragadása azt jelentené, hogy a véletlent, mint valamiféle idegen testet, a törvényszerűsége rárakódott szennyeződést eltávolítjuk és ennek az aktusnak az eredményeként megkapjuk a tiszta szükségszerűséget.

Aristoteles alapozta meg elvileg azt a felfogást, hogy a tudománynak csak a szükségszerű összefüggésekkel kell foglalkoznia. „... a létezők között vannak, amik mindig és szükségképpen így vannak, amivel nem azt akarjuk mondani, hogy külső erőknek következtében vannak így, hanem mert nem lehetnek másképpen, s vannak továbbá, amik nem szükségképpen és nem is mindig vannak így, hanem csak legtöbbször — ez az utóbbi most már az elve és oka annak, hogy van a járulékos, az esetleges. Ugyanis éppen azt nevezzük járulékosnak, esetlegesnek, ami van ugyan, de se nem mindig, se nem legtöbbször... az esetlegesnek (vagy járulékosnak) nincsen tudománya, mert valamennyi tudománynak, vagy az örökkévaló, vagy a legtöbbször való a tárgya.” (Aristoteles, Metafizika. 134—5. o.)

Ezt a még napjainkban is uralkodó felfogást Engels a következőképpen bírálta: „... kijelentik, hogy tudományos szempontból csak a szükségszerű érdekes, a véletlen pedig a tudomány számára közömbös. Más szóval: amit törvénybe tudnak foglalni, amit tehát ismernek, az érdekes, amit viszont nem tudnak törvénybe foglalni, tehát nem ismernek, az közömbös, elhanyagolható. Ezzel azonban vége minden tudománynak, mert hiszen ennek éppen azt kell kutatnia, amit *nem* ismerünk. Más szóval: amit általános törvénybe tudnak foglalni, az szükségszerűnek számít, amit nem, az véletlennek. Látjuk, ez az a fajta tudomány, amely természetesnek jelenti ki azt, amit meg tud magyarázni, a számára megmagyarázhatatlant pedig természetfeletti okokra hárítja; hogy a megmagyarázhatatlan dolog okát véletlennek nevezem-e vagy istennek, a dolog lényege szempontjából teljesen közömbös. Mind a kettő csak annak kifejezése, hogy: nem tudom, tehát nem tartozik a tudomány területéhez.

Ahol a szükségszerű összefüggés felmondja a szolgálatot, ott vége a tudománynak.” (Engels, A természet dialektikája. 288. o.)

Az objektív valóságban nem létezik a véletlentől független, tiszta szükségszerűség. Az a tudomány, amely csak a szükségszerű összefüggések tanulmányozását tűzi ki céljául, egyoldalú, hiányos képet ad a valóságról. *A valóban tudományos megismerésnek arra kell törekednie, hogy a szükségszerű összefüggések feltárásán keresztül mindinkább megragadja a véletlent, az esetlegest is.*

Természetesen nem akarjuk azt állítani, hogy egyenrangú jelentőséget tulajdonítunk a szükségszerű és a véletlen összefüggések megismerésének. A tudomány alapvető, bár nem kizárólagos feladata a szükségszerűség feltárása. „... a történelem mindenekelőtt úgy jelenik meg, mint a véletlen eseményeknek egymásután következő sora. Minden tény magában elszigetelten áll; csak az idő szempontjából mutatják fel az összefüggést. De már a politikai történelemben nem elégszünk meg ezzel. Szükségszerű összefüggést sejtünk, ismerünk fel benne, amelyben az egyes események különös helyzetbe és viszonyba kerülnek egy célhoz s ezzel jelentőséget kapnak. Mert a jelentős a történelemben: kapcsolata, összefüggése egy általánossal.” (Hegel, Előadások a filozófia történetéről. I. köt. 24. o.)

• c) A történeti és a logikai viszonyában meghatározó szerepet játszik az egyes és általános összefüggése. Az egyes és az általános dialektikájának feltárása tehát közelebb visz bennünket a történeti és a logikai reális összefüggésének tisztázásához.

A metafizikus szemléletmód mint ismeretes, mereven szembeállítja egymással az egyenest és az általánost, és az egyiket előtérbe helyezi a másik rovására. Annak az irányzatnak a gyümölcse, amely az egyest fetiszálja, a *lapos eseménytörténet*. Az általános abszolutizálásának eredménye pedig a *történetfilozófiai spekuláció*. Könnyen felismerhető, hogy ezek mögött az irányzatok mögött egyfelől a relativizmus, másfelől a dogmatizmus húzódik meg.

Ahhoz, hogy ezt a metafizikus szembeállítást leküzdhessük, abból kell kiindulnunk, hogy az egyes és az általános olyan ellentétek, amelyek kölcsönösen áthatják egymást.

„... az egyes csakis olyan összefüggésben létezik, mely az általánoshoz vezet. Az általános csak az egyesben, az egyes által létezik. Minden egyes (így vagy amúgy) általános. Minden általános az egyesnek (részecskéje vagy oldala vagy lényege.) Minden általános csak megközelítőleg fogja át az összes vegyes tárgyakat. Minden egyes nem teljesen lép be az általánosba és így tovább. Minden egyest ezernyi átmenet kapcsol egybe másnemű egyesekkel (dolgokkal, jelenségekkel, folyamatokkal). Már itt megvannak a *szükségszerűségnek*, a természet objektív összefüggésének stb. elemei, csírái, fogalmi. Már itt megvan az esetleges és a szükségszerű, a jelenség és a lényeg...” (Lenin, Filozófiai füzetek. 341. o.)

Magától értetődő, hogy a történelmi változások vizsgálatakor az egyes események elemzéséből kell kiindulni. Csakhogy ennél nem szabad megállni. „... minden valóságos, kimerítő megismerés csak abban áll, hogy az egyedi dolgot gondolatban egyediségéből a különösbe és ebből az általánosságba emeljük...” (Engels, A természet dialektikája. 243. o.) Ez azt jelenti, hogy a történetitől el kell jutnunk a logikaihoz. A logikai ugyanis nem más, mint az általánosított történeti.

A logikai önmagában véve azonban szintén korlátozott, mivel csak az általános összefüggéseket tartalmazza. „Minden termelési foknak vannak

közös meghatározásai, amelyeket a gondolkodás mint általánosakat lerögzít; de minden termelés úgynevezett *általános* feltételei nem egyebek, mint olyan elvont mozzanatok, amelyek alapján egyetlen valóságos történelmi termelési fok sem érthető meg.” (Marx; A politikai gazdaságtan bírálatahoz.) A logikait tehát olyan általánosnak kell tekintenünk, amely eszköz annak a célnak az elérése érdekében, hoga a történelmi eseményeket a közvetlen szemléleten felülemelkedve, a maguk konkrét mivoltában megragadhatjuk.

2. Az objektív történelmi és a logikai visszatükrözés összefüggése

Az előbbieken a történelmi és a logikainak az objektív valóságban való összefüggését vizsgáltuk. Most rátérünk annak a kapcsolatnak az elemzésére, amely az objektív történelmi és a logikai visszatükrözés között áll fenn. Ezen a téren még ma is aktuálisak Engels szavai. „Az a nagy alapgondolat, hogy a világot nem mint kész *dolgok* összességét, hanem mint folyamatok összességét kell felfogni, amelyben a látszólag szilárd *dolgok* éppúgy, mint azok gondolatképei fejünkben, a fogalmak, a keletkezés és elmúlás szakadatlan változásán mennek keresztül, amelyben minden látszólagos véletlen és minden pillanatnyi visszaesés ellenére végül is haladó fejlődés tör utat magának — ez a nagy alapgondolat, főleg Hegel óta annyira átment a köztudatba, hogy ebben az általános formában aligha ütközik még ellentmondásba. De más dolog ezt szavakban elismerni és ismét más a valóságban a vizsgálat minden területén részletesen alkalmazni.” (Marx—Engels, Válogatott művek. II. köt. 383. o.)

Ebben a vonatkozásban a következő kérdések merülnek fel: a) az elsődlegesség problémája, b) a történelmitől a logikaihoz való átmenet, c) a történelmi és a logikai módszer viszonya.

a) A történelmi és a logikai viszonyának helyes megítélése mindenekelőtt annak a kérdésnek az eldöntésétől függ, hogy melyikük az elsődleges a másikkal szemben. Az idealista felfogás szerint az elsődlegesség a logikait illeti meg. Hegelnél például a történelmi és a logikai fejlődés következményeként jelenik meg. Ennek a fejetetejére állított szemléletmódnak a következtében eltorzult nála a logikai és a történelmi valóságos viszonya. A mi feladatunk abban áll, hogy ebből a torzképből kihámozzuk a racionális magot. „Hegel gondolkodásmódját minden más filozófusétól az a nagyszerű történelmi érzék különböztette meg, amely azt irányította. Akármennyire elvont és idealista a formája, gondolatának fejlődése itt mindig párhuzamosan halad a történelem fejlődésével és az utóbbi Hegelnél tulajdonképpen csak az előbbi próbája. Ezzel a valódi összefüggés felfordul ugyan és tótágast áll, de a reális tartalom mégis bekerül a filozófiába, annál is inkább, mert Hegel abban különbözött tudatlanságukban fenhéjázó tanítványaitól, hogy minden idők egyik legnagyobb tudású embere volt. Ő volt az első, aki a történelemben fejlődést, belső összefüggést igyekezett kimutatni és bármilyen különösnek tűnik is ma sok minden a történelemfilozófiájában, magának az alapfelfogásnak a nagyszerűsége még ma is csodálatraméltó, akár elődeit hasonlítjuk vele össze, akár azokat, akik utána bocsátkoztak általános történelmi megfontolásokba. Ez a nagyszerű történelmi felfogás végigvonul mindenütt, a Fenomenológiában, az Esztétikában, a Filozófia történetében és az anyagot mindenütt történelmi szempontból, határozott — bár elvontan elferdített — történelmi összefüggésében tárgyalja.” (Marx—Engels, Válogatott művek. I. köt. 349. o.)

A marxizmus klasszikusai kimutatták, hogy az objektív történelmi folyamat elsődleges a logikai visszatükrözéssel szemben. A logikai az objektív világnak a tudatban való reprodukálását jelenti. Lenin Hegel idealista felfogását bírálva a következőket írta: „Meg kell fordítani: a logikát és az ismeretelméletet kell „minden természeti és szellemi élet fejlődéséből” levezetni.” (Filozófiai füzetek. 64. o.)

Az elsődlegesség problémájával kapcsolatban elsősorban azt az idealista nézetet kellett bírálnunk, amely tagadta a történelmi prioritását. Amikor azonban az a kérdés merül fel, hogy miképpen határozza meg a történelmileg fejlődő valóság a logikai kategóriák kialakulását, figyelmünket főképpen azok felé a hibás nézetek felé kell fordítanunk, amelyeket a vulgármaterializmus képvisel.

E felfogás szerint a történelmi valóság közvetlenül tükröződik a tudatunkban. A dialektikus materializmus ezzel szemben azt tartja, hogy a valóság meghatározó szerepe a közvetítések bonyolult szövevényén keresztül valósul meg. „A megismerés a természet emberi visszatükrözése. Ez azonban nem egyszerű, nem közvetlen, nem totális visszatükrözés, hanem absztrakciók egész sorának, fogalmak, törvények stb. alakításának, képzésének a folyamata, s ezek a fogalmak, törvények stb. (gondolkodás, tudomány = „logikai eszme”) fogják át feltételesen, megközelítőleg az örökké mozgó és fejlődő természet egyetemes törvényszerűségét. Itt valóban, objektíve, három tag van: 1. a természet; 2. az emberi megismerés = az emberi agy (mint a természet legmagasabbrendű terméke) és 3. az a forma, melyben az emberi megismerés visszatükrözi a természetet, ez a forma: a fogalmak, törvények, kategóriák stb. Az ember nem képes az egész természetet teljesen „közvetlen totalitásban” átfogni — visszatükrözni = lemásolni, csak örökké közeledhet hozzá, absztrakciókat, fogalmakat, törvényeket, tudományos világképet stb., stb. alkotva.” (Lenin, Filozófiai füzetek. 157—8. o.)

A történelmi és a logikai egysége tehát nem jelenti azt, hogy teljesen azonosak egymással. Viszonyukat az azonosság és a különbözőség egysége jellemzi. Az azonosság abban áll — miként Marx rámutatott —, hogy az eszmei nem egyéb, mint az ember fejébe áttett és lefordított anyagi. A különbözőség pedig abban nyilvánul meg, hogy a logikai visszatükrözés csak megközelítően hű képet nyújt a valóságról. „A tükrözés lehet megközelítően hű másolata annak, amit tükröz, de itt azonosságról beszélni képtelenség. A tudat általában a létet *tükrözi*, — ez minden materializmus közös tétele.” (Lenin Művei. 14. köt. 335—6. o.)

Az a körülmény, hogy a történelmi elsődleges a logikaival szemben, korántsem jelenti azt, hogy a logikai csupán passzív visszatükrözése a történelminek. A logikai fejlődésnek is megvan a maga viszonylagos önállósága. Ez azt jelenti, hogy az eszmék létrejötte nemcsak a történelmi események alakulásától függ, hanem az őket megelőző eszméktől is. „A modern szocializmus, tartalmát tekintve, mindenekelőtt egyrészt a vagyonosak és vagyontalanok, a tőkés és bérmunkások között a modern társadalomban uralkodó osztályellentétek, másrészt a termelésben uralkodó anarchia megfigyelésének terméke. Elméleti alakját tekintve azonban eleinte úgy tűnik fel, mint azoknak az alapelveknek — állítólag következetesebb — továbbfejlesztése, amelyeket a XVIII. század nagy francia felvilágosítói fejtettek ki. Mint minden új elméletnek, a szocializmusnak is mindenekelőtt a készentalált gondolati anyaghoz kellett kapcsolódnia, bármennyire az (anyagi) gazdasági tények talajában gyökerezett is.” (Engels, Anti-Dühring. 17. o.)

Kétségtelen tény, hogy a logikai visszatükrözés fejlődése elmarad a történeti valóság fejlődése mögött. Ez az elmaradás szükségszerű. Persze a logikai elmaradásának a foka viszonylagos, az objektív körülmények és a visszatükrözés szubjektív feltételeinek fejlettségétől függ. A szocializmusban például ez az elmaradás jóval kisebb, mint az osztálytársadalom feltételei között.

A valóságtól való elmaradás ténye nem kárhozhatja a logikai visszatükrözést a pusztá regisztráló szerepére. Az elmaradás tényét ellensúlyozza az a másik tény, hogy a megismerés nemcsak azt tükrözi vissza, ami a valóságban már lezárult. A valóság fejlődési folyamat és a helyes visszatükrözés felismeri a valóságban rejlő lehetőségeket, fejlődési tendenciákat, a perspektívát, s ennek alapján tervez és előrelát.

b) Úgy véljük, hogy a fenti elemzés elégséges alapul szolgál annak a kérdésnek a megválaszolásához, *hogyan megy végbe a történetitől a logikaihoz való átmenet*. Ebben a folyamatban szerepet kap a megismerés valamennyi alapvető eljárása. Ahhoz, hogy feltárhassuk valamely esemény lényegét, egyaránt alkalmaznunk kell az összehasonlítást, az analízist, az általánosítást, az absztrakciót, a következtetést stb. Ezek az eljárások együttvéve segítik elő az adott esemény lényegének meghatározását. Itt természetesen nem a hagyományos, formális meghatározásról van szó, hanem a dialektikus meghatározásról. (Vö. Tamás, A tudományos meghatározás. Akadémiai Kiadó. 1961.)

Azzal, hogy a történetitől eljutottunk a logikaihoz, korántsem zárul le a megismerés folyamata. Hátra van még az a feladat, hogy a logikaitól visszatérjünk a történetihez. Az előbbieken igyekeztünk kimutatni, hogy a lényegtől a jelenséghez, a szükségszerűtől a véletlenhez, az általánostól az egyeshez stb. kell felemelkedni. Ugyanennek a követelménynek kell érvényesülnie a szóban forgó kérdésben is. Aki megáll valamely történelmi esemény logikájának feltárásánál, az egyoldalú, hiányos képet kap az adott jelenségről.

Valamely esemény logikája önmagában véve még nem azonos a teljes valósággal. A valóságot nem merítettük ki azzal, hogy felismertük a lényegét. A logikaitól vissza kell térnünk, illetve tovább kell haladnunk a történetihez. Visszatérünk abban az értelemben, hogy a megismerés folyamata a történeti visszatükrözésével kezdődött. Ez a visszatérés azonban magasabb fokon, szinten történik. A történetit most már nem mint véletlen események összefüggéstelen halmazát tanulmányozzuk, hanem mint a fejlődési törvényszerűség megjelenési formáját. Azt vizsgáljuk, hogy a belső szükségszerűség hogyan valósul meg a konkrét folyamatban. A megismerésnek azt az eljárását, amely a logikaitól a történetihez vezet, kifejtésnek nevezzük. Marx „Osztályharcok Franciaországban” c. műve egyik klasszikus példája annak, hogyan alkalmazta a kapitalizmus általa feltárt törvényszerűségeit egy konkrét történelmi esemény elemzésekor. Ez az elemzés toronymagasan felette áll az adott esemény bármely pozitivistá leírásának.

A megismerés folyamata tehát az adott esetben a következő sorrendben megy végbe: *történeti—logikai—történeti*. A logikai és a történeti viszonya egybeesik az elmélet és a gyakorlat viszonyával. Ebből következik, hogy a fejlődésük is megegyező vonásokat mutat. „... a gyakorlat révén igazságokat kell feltárni, és ugyancsak a gyakorlat révén igazolni kell és tovább kell fejleszteni ezeket az igazságokat. Az érzéki megismerésről át kell térni a racionális megismerésre, majd továbbmenve, a racionális megismerésről a forradalmi gyakorlat aktív vezetésére, a szubjektív és az objektív világ átalakítására. Gyakorlat — megismerés, további gyakorlat — további megismerés: ez a forma

ciklikus ismétlődésében végtelen, s ugyanakkor a gyakorlat és a megismerés ciklusainak tartalma minden egyes esetben magasabb fokra emelkedik.” (Mao Ce-tung, Válogatott művei. I. köt. 572. o.)

Az események megismerése két ellentétes, s ugyanakkor egymást kölcsönösen feltételező eljárás egysége. A meghatározás a történetitől a logikaihoz, a kifejtés éppen ellenkezőleg a logikaitól a történetihez vezet. Egységük abban áll, hogy mindkét eljárás nélkülözhetetlen ahhoz, hogy relative teljes képet kápjunk a valóságról. Engels Helmholtzot bírálva negatív megfogalmazásban így nyilatkozik egységükről. „A munka fogalmát nem fejt ki, s még csak nem is határozza meg.” (Engels, A természet dialektikája. 108. o.)

A logikai mélyebb mint a történeti, mivel olyan belső összefüggéseket tükröz vissza, amelyek meghatározzák a történelmi fejlődést. A logikait csak akkor ragadhatjuk meg, ha az adott történeti folyamat felszíne mögé hatolunk. Ugyanakkor a történeti gazdagabb mint a logikai, mivel lényegtelen, véletlen, esetleges körülményeket is magában foglal.

c) Ugyancsak dialektikus egységként kell felfognunk a *történeti módszer és logikai módszer* viszonyát. Ez más szóval annyit jelent, hogy a történeti és a logikai módszernek kölcsönösen át kell hatnia egymást. Helytelenek tehát mindazok a törekvések, amelyek tisztán történetileg, illetve tisztán logikailag akarnak valamely jelenséget elemezni.

Azokkal a nézetekkel szembe fordulva, amelyek pusztán elvi síkon akarták a problémákat eldönteni, Lenin a következőket írta: „A társadalomtudomány terén, ha valóban meg akarjuk szerezni azt a képességet, hogy helyesen nyúljunk ehhez a kérdéshez és ne tévedjünk el az apró-cseprő részletek tömkelegében vagy az egymással harcoló vélemények óriási változatosságában, ha tudományos szempontból akarjuk taglalni ezt a kérdést, a legmegbízhatóbb módszer, a legfontosabb az, hogy ne feledkezzünk meg az alapvető történelmi összefüggésekről, s minden kérdést abból a szempontból vizsgáljunk, hogyan jött létre a szóban forgó jelenség a történelem folyamán, milyen főbb szakaszokon ment át fejlődése során, s ennek a fejlődésnek szempontjából vizsgáljuk meg, hogy mivé lett most.” (Lenin Művei. 29. köt. 484. o.)

Eppoly helytelen azonban a másik végtel is, amely a történeti eseményeket „elfogulatlanul”, vagyis elvtelenül akarja vizsgálni. Ezzel kapcsolatban Hegel helyesen mutatott rá arra, hogy: „... a filozófia történetének tanulmányozása magának a filozófiának tanulmányozása, amint nem is lehet másképpen. Hiszen, aki a fizika, a matematika stb. történetét tanulmányozza, ezzel megismerkedik magával a fizikával, a matematikával is. Ahhoz azonban, hogy abban az empirikus alakban és jelenségben, amelyben a filozófia történetileg fellép, menetét mint az eszme fejlődését ismerjük fel, természetesen már magunkkal kell hoznunk az eszme ismeretét, mint ahogy az emberi cselekedetek megítéléséhez is magunkkal kell hoznunk a helyesnek és illőnek fogalmait. Különb, mint oly sok filozófiatörténetben látjuk, az eszme nélküli szemnek persze csupán vélemények rendetlen halmaza kínálkozik. Ennek az eszmének felmutatása és a jelenségeknek szerinte való megmagyarázása: ez a feladata a filozófiatörténet előadójának. Mivel a megfigyelőnek, már magával kell hoznia a dolog fogalmát, hogy meglássa a dolog jelenségében, és a tárgyat igazán tudja értelmezni, azért nem csodálkozhatunk, ha olyan sok üres filozófiatörténet van, ha bennük a filozófiai rendszerek sorát mint pusztá vélemények, tévedések, gondolatjátékok sorát adják elő — oly gondolatjátékokét, amelyeket, igaz, nagy éleselméjűséggel, szellemi erőfeszítéssel s mi mindennel, amivel

formális mozzanatoknak bókolni szoktak, eszeltek ki.” (Hegel, Előadások a filozófia történetéről. I. köt. 42—3. o.) A marxisták számára természetesen az elvi alap, amelynek szempontjából a történeti eseményeket vizsgálják, nem apriori létezik, hanem az objektív valóság hű visszatükröződéséből adódik.

A történeti és a logikai módszer egysége azonban nem jelenti azt, hogy bármely elemzés során egyforma arányban kell alkalmaznunk őket. Amikor például a tudományos kutatásnak az a célja, hogy megrajzolja valamely ország gazdasági, politikai és kulturális fejlődését, akkor elsősorban a történeti módszert alkalmazzák. Ennek során megvilágítják az illető országban kibontakozott tömegmozgalmakat, rámutatnak az egyes kiemelkedő személyiségek tevékenységére stb.

A történeti módszer alkalmazása kerül előtérbe az úgynevezett *örök eszmék* metafizikus kategóriájának bírálatakor. Az uralkodó osztályoknak nem érdekük nyíltan bevallani, hogy azok az eszmék, amelyeket ideológusaik hirdetnek, osztályjellegűek, csak a kizsákmányolók érdekeit szolgálják. Ezért minden erővel arra törekszenek, hogy osztályelméleteiket minden korra érvényes, általános emberi eszméknek tüntessék fel. Így például azt a látszatot igyekeznek kelteni, hogy a vallás örök társadalmi tudatforma. A vallásnak azonban semmiféle alapja sincs az úgynevezett emberi természetben. A társadalmi fejlődés viszonylag korai szakaszában keletkezett, mint a valóság fantasztikus, eltorzított visszatükrözése. Örök voltának látszatát az a körülmény is alátámasztja, hogy az eddigi összes társadalmi formában megtalálható és még napjainkban is jelentős befolyást gyakorol az emberek széles tömegeire. A történeti módszer alkalmazó tudományok kutatásnak azonban éppen az a feladata, hogy az örök eszmék látszata mögött felfedje az osztálytudatot, az osztályérdekeket.

Amikor azonban bizonyos jelenségek fejlődéstörvényeinek feltárását tűzik ki célul, akkor a logikai módszer alkalmazására kerül sor. Marx Tőkésjének módszerét illetően Engels a következőket írja: „Így tehát egyedül a logikai tárgyalás volt a helyénvaló. Ez azonban valójában nem más mint a történelmi tárgyalás, csak a történelmi forma és a zavaró véletlenek kiküszöbölésével. A gondolatmenetnek ugyanazzal kell kezdődnie, amivel a történelem kezdődik; további menete sem lesz egyéb, mint a történelmi folyamat tükörképe, elvont és elméletileg következetes formában helyesbített tükörkép, de a helyesbítés olyan törvények szerint történik, melyeket maga a történelem tényleges menete szolgáltat, amennyiben minden mozzanat teljes érettségének, teljes mintaszerűségének fejlődési pontján vehető szemügyre.” (Marx—Engels, Válogatott művek. I. köt. 350. o.)

A helyesbített tükörképen Engels azt értette, hogy az emberi gondolkodás nemcsak leírja az eseményeket, a maguk egymásutáni megjelenésében, hanem feltárja belső összefüggéseiket, szükségszerű fejlődésüket. A logikai a történelmi fejlődés fővonalának, e fejlődés csomópontjainak a megragadása.

3. A történeti és a logikai viszonya a megismerésben

Az eddig elmondottak bizonyos vonatkozásban alapvetésül szolgáltak annak tisztázásához, hogy milyen viszony áll fenn a történeti és a logikai között a megismerésben. Ezzel egyszersmind elérkeztünk a formális és a dialektikus logika viszonyának problémájához. További útunkhoz szolgáljon eligazításul Engels következő megállapítása: „Minden kor, tehát a mi korunk gondolko-

dása is történelmi termék, amelynek különböző időkben igen különböző a formája s ezzel együtt igen különböző a tartalma. A gondolkodásról szóló tudomány tehát, mint minden más tudomány, szintén történelmi tudomány, az emberi gondolkodás történelmi fejlődéséről szóló tudomány.” (Engels, A természet dialektikája. 54—5. o.)

A történeti és a logikai viszonya a gondolkodásban a következő alapvető összefüggésekben jelentkeznek: a) a gondolkodás története és a gondolkodásmód fejlődése, b) a gondolkodás története és a gondolkodás törvényei, c) a gondolkodás története és a logikai kategóriák. Vegyük sorra ezeket az összefüggéseket.

a) Ha megpróbáljuk áttekinteni az emberi gondolkodás eddigi történetét, akkor meglehetősen tarka kép tárul elénk. Találkozunk kérészerű és évezredek átfigó eszmékkel, egymással szembenálló, egymást felváltó, igaz és hamis nézetekkel, Archimedestől Galvanin keresztül egészen napjainkig jelentkező szerencsés felfedezésekkel. Az első benyomás olyan képet mutat, mintha a gondolkodás története pusztán az ismeretek véletlen halmaza lenne. A felszín mögött azonban itt is a törvényszerűség uralkodik. Logikai szempontból nézve mindenekelőtt az a törvényszerűség, amely a gondolkodásmód fejlődését meghatározza. Tekintsük át ennek a fejlődési folyamatnak főbb csomópontjait.

Az emberi megismerés kezdeti szakaszát az ösztönös dialektika szemléletmódja jellemezte. Az ösztönös dialektika azon a felfogáson alapult, hogy a dolgok, jelenségek változékonyak, ellentmondásosak. Ez a felfogás a dolgok valódi természetének nagyszerű megsejtése volt.

Az ösztönösen dialektikus gondolkodást ugyanakkor konkrétság és határozatlanság jellemzi. Konkrét azért, mert a dolgokat egészében véve, a maguk természetes egységében tekinti. Az ösztönös gondolkodás még nem jut el a dolog részleteinek, egyes összefüggéseinek ismeretéhez. Határozatlan azért, mert még nem képes a dolgok egyes oldalait, vonatkozásait pontosan megkülönböztetni.

Az ösztönös dialektikára jellemző határozatlanság elvi kérdéssé válik a relativista gondolkodás számára. A relativizmus minden létezőt, tulajdonoságot, összefüggést viszonylagosnak tart, az abszolútumot semmilyen vonatkozásban nem ismeri el. „...a szubjektivizmus (szkeptizmus és szofisztika stb.) többek közt abban különbözik a dialektikától, hogy az (objektív) dialektikában a relatív és az abszolút közötti különbség is viszonylagos (relatív). Az objektív dialektika szerint a relatívban is van abszolút. A szubjektivizmus és a szofisztika szerint a relatív csakis relatív és kizárja az abszolútát.” (Lenin Filozófiai füzetek. 340. o.)

A relativizmusig fajult ösztönös dialektikával szemben már az ókori görögöknél kialakult az egyértelmű és határozott gondolkodás igénye. Ezt az igényt a formális gondolkodás kialakulása elégítette ki.

A formális gondolkodás történetileg és elvileg egyaránt szükségszerű foka az emberi megismerés fejlődésének. A tárgyak felbontása részeikre, egyes osztályokba való elkülönülésük, külső formájuk és belső szerkezetük feltárása nélkülözhetetlen feltétele volt annak, hogy közelebb jussunk a valóság megismeréséhez. Ahhoz, hogy valamely tárgyat a maga teljességében megismerhessünk, először egyes tulajdonságait kell feltárnunk.

A formális gondolkodás határozottságra törekszik: valamely dolog vagy létezik, vagy nem létezik, valamely kijelentés vagy igaz, vagy hamis. Amennyiben a formális gondolkodás ezt a törekvést abszolútizálja, elvé emeli, úgy

metafizikussá válik. A metafizikus gondolkodás kialakulása a tudományok fejlődésnek azzal az időszakkal függ össze, amikor elsősorban az anyag összegyűjtésére és rendszerezésére törekedtek. A metafizikus gondolkodás éppolyan viszonyban áll a formális gondolkodással, mint a relativizmus az ösztönös dialektikával. Csak míg az utóbbi az elvont határozatlanságot, addig az előbbi az elvont határozottságot emeli egyedülálló elvvé.

A metafizikus módszer válsága, amely a XVIII. században kezdődött, megteremtette az előfeltételeket a tudományos dialektika kialakulásához. Ez a folyamat idealista kereteken belül, a klasszikus német filozófiában ment végbe és Hegelnél nyert betetőzést. „Hogyan gondolhatnám, hogy az a módszer, amelyet a logikai e rendszerében követtem — vagy helyesebben, amelyet ez a rendszer önmagában követ — ne szorulna még sok tökéletesítésre, sok kimunkálásra a részletekben, de tudom azt is, hogy az egyetlen igaz módszer. Kiténik ez magában abból, hogy nem különbözik tárgyától és tartalmától; mert a magában való tartalom, a *dialektika, amelyet önmagában rejt*, mozgatja tovább ezt a tartalmat. Világos, hogy csak az a tárgyalás számíthat tudományosnak, amely e módszer útját járja és megfelel egyszerű ritmusának, mert magának a dolognak az útja.” (Hegel, A logika tudománya. I. rész. 30. o.)

Marx és Engels a hegeli idealista dialektika helyébe materialista dialektikát állított. Ennek a dialektikus módszernek fő jellemvonása az objektivitásra való törekvés. „... a vizsgálódás *objektivitása* (nem példák, nem kitérések, hanem a dolog önmagában);” (Lenin, Filozófiai füzetek. 196. o.)

A dialektikus módszer objektivitása egyrészt abban áll, hogy teljességre törekszik. Nem elégszik meg azzal, hogy kiemelje és megvilágítsa a vizsgált tárgyak egyes oldalait, hanem mindenoldalú megismerésre törekszik. Az ösztönös dialektika és a formális gondolkodás révén csak egyoldalú képet kaphatunk a valóságról. A dialektikus módszer ezzel szemben lehetővé teszi az összkép kialakítását.

Az objektivitásra törekvés másrészt abban nyilvánul meg, hogy a jelenségeket fejlődésükben vizsgálja. Ezzel a tudományos dialektika visszatér az ösztönös dialektika nézőpontjához, de magasabb fokon. „Így hát újra eljutottunk a görög filozófia nagy megalapítóinak szemléleti módjához, hogy az egész természet a legkisebttől a legnagyobbig, a porszemektől a napokig, a protisztától az emberig, örök keletkezésben és elmúlásban, szakadatlan folyásban, szüntelen mozgásban és változásban van. Csupán azzal a lényeges különbséggel, hogy ami a görögöknél lángeszű sejtés volt, nálunk szigorúan tudományos, tapasztalati kutatás eredménye, tehát sokkal határozottabb és világosabb alakban lép is fel.” (Engels, A természet dialektikája. 43. o.)

b) A formális logika a gondolkodás törvényeit a gondolkodás fejlődésétől elvonatkoztatva tárgyalja. Együttjár ezzel az a törekvés, hogy a gondolkodás törvényeit az embertől független evidens elveknek tüntessék fel.

Pauler például a következőket írta: „A logikai törvényeket pedig nem empirikus megfigyelésből nyerjük, hanem annak a felismeréséből, hogy mily természetű gondolatok helyesek, igazak. Ha a logika oly módon akarná törvényeit megállapítani, hogy azon törvényeket nyomozná, amelyek szerint az emberek tényleg gondolkodnak, igen különös eredményre jutna, mert hiszen a legtöbb ember leggyakrabban nem logikusan gondolkodik. A logikai ismerés (értve ezen a logika diszciplinájának szolgálatában lefolyó ismerést) tehát nem azon törvényeket emeli ki, amelyek empirikusan általánosak, de amelyek normative egyetemesekek, mert a logikai törvény nem az, amely szerint az

emberek tényleg gondolkodnak, hanem amely szerint kellene gondolkodniok. A logikai ismerés forrása tehát nem is a gondolkodás empirikus lefolyásának megfigyelése, hanem a helyes gondolat intuitív felismerése.” (Pauler, Az ethikai megismerés természete. 1907.)

A marxista logikusok élesen bírálják ennek a felfogásnak apriorisztikus jellegét és helyesen mutatják ki, hogy a gondolkodás törvényei az objektív valóság meghatározott összefüggéseit tükrözik vissza. Ezekután azonban még nyitva marad egy probléma: vajon a formális törvények (azonosság, ellentmondás stb.) együtt keletkeztek-e és szűnnek-e meg az emberi gondolkodással, vagy pedig a gondolkodás történetének meghatározott korszakára jellemzőek?

Vegyük például a következő meghatározást: „*A gondolkodás formális logikai alaptörvényei alatt tehát olyan törvényeket értünk, amelyeket minden egyes gondolkodási folyamatban felhasználunk...*” (Logika, Lenin Intézet munkaközössége. 180. o.) Eszerint a formális törvények minden emberi gondolkodásban kötelező érvénnyel bírnak. Ennek a felfogásnak a hívei a következőképpen érvelnek: 1. az a körülmény, hogy Aristoteles fogalmazta meg elsőnek a formális törvényeket, nem változtat azon a tényen, hogy az emberek már előbb is ezek szerint gondolkodtak, 2. a gondolkodás dialektikus törvényeinek feltárása nem jelenti azt, hogy a formális törvények általános érvényessége megszűnt.

Lássuk az első érvet. Vajon igaz-e az, hogy az emberek kezdettől fogva a formális törvények szerint gondolkodtak helyesen? Vegyük például a következő fejtegetést: „A nehéz és igaz annak a kimutatása, hogy az, ami más, ugyanaz, s az, ami ugyanaz, más: mégpedig ugyanabból a szempontból és ugyanabban a vonatkozásban, amelyben az egyik történt velük, mutatjuk fel bennük a másik meghatározást is. Ellenben, ha kimutatjuk azt, hogy ugyanaz valamiképpen más, és a más ugyanaz is, hogy a nagy kicsiny is, s a hasonló nem-hasonló is, s ha abban gyönyörködünk, hogy ily érvekkel mindig az ellenkezőt hozzuk fel — ez nem igazi belátás és nyilván olyan ember gondolkodásának gyümölcse, aki csak kezdi érinteni a lényegét. Mindennek egymástól való elszigetelése műveletlen, nem filozófiai tudat ügyetlen eljárása. Minden gondolatnak tökéletes megsemmisítése, ha mindent elszigetelünk egymástól; mert épp az eszmék egyesítése a gondolat.” (Platon, Összes művei. II. köt. 270—1. o. Idézi Hegel, Előadások a filozófia történetéből. II. köt. 155. o.)

Nehéz lenne bebizonyítani azt, hogy ezek a fejtegetések az azonosság, illetve az ellentmondás törvényén alapultak. Márpedig Platon nem elszigetelt jelenség volt, hanem kora gondolkodásmódjának egyik reprezentánsa. De ugyanezzel a gondolkodásmóddal találkozunk a korai materialistáknál is.

A kérdés mármost az, hogy az emberi gondolkodás kezdeti időszakában milyen törvények szerint gondolkodtak az emberek. Úgy véljük, hogy a dialektika törvényei szerint, anélkül, hogy ezek tudományos megfogalmazására képesek lettek volna. Éppen ezért nevezzük ezt a dialektikát ösztönösnek.

A dialektika törvényeinek tudatosodása történeti folyamat eredménye. „... a természetben a számtalan változás zűrzavarában ugyanazok a dialektikus mozgási törvények érvényesülnek, amelyek az események látszólagos véletlenségén a történelemben is uralkodnak; ugyanazok a törvények, amelyek az emberi gondolkodás fejlődéstörténetén is vörös fonálként áthúzódva, a gondolkodó emberek számára fokozatosan tudatossá válnak...” (Engels, Anti-Dühring. 12. o.)

Térjünk rá a másik évrre. Helyes-e az a megállapítás, hogy a formális és a dialektikus törvények egymás mellett, egymást kiegészítve léteznek? Nem helyes, mert itt nem egyenrangú törvények két soráról van szó. A formális törvények a fejlődéstől elvonatkoztatott összefüggéseket fejezik ki, a dialektikus törvények viszont az összefüggéseket fejlődésükben tükrözik vissza. A magunk részéről egyetértünk a szovjet filozófiai tankönyv megállapításával: „Míg a formális logika törvényei a dolgok legegyszerűbb viszonyait, az anyagi világ egyes oldalait — a nyugalom, a szilárdság mozzanatát — fejezik ki, a dialektikus logika törvényei a valóság jelenségeinek leglényegesebb törvényszerűségeit tükrözik vissza, s a jelenségeket fejlődésükben szemlélik, amely mint mozzanatot magában foglalja a viszonylagos nyugalmat és szilárdságot.” (A marxista filozófia alapjai. 351. o.) A dialektika törvényei megszüntetve — megőrzik a formális törvényeket.

A dialektika törvényei ma még elsősorban a tudományos gondolkodásban érvényesülnek. Úgy véljük azonban — ez természetesen csak hipotézis —, hogy ezek a törvények mindinkább meghatározó szerepet fognak betölteni a köznapi gondolkodásban is.

Arra az eredményre jutottunk tehát, hogy a formális törvények rendszere *történelmi kategória*. Sorsuk össze van kötve a formális gondolkodással, együtt keletkeznek, majd ugyancsak együtt szorulnak háttérbe.

A történelmi és a logikai viszonyát továbbá abból a szempontból is elemeznünk kell, hogy milyen összefüggés van a gondolkodás történetének és a gondolkodás formáinak fejlődése között. „A gondolkodás története a Logika általános fogalmainak és kategóriáinak fejlődése és alkalmazása szempontjából — *voilà ce qu'il faut!*” (Lenin, Filozófiai füzetek. 153. o.)

A formális logika úgy tekinti a gondolkodás formáit, mint a gondolkodás egyes módjait, fajtáit. Ez a felfogás helyes, de nem kielégítő. Ha a gondolkodás formáit fejlődésükben vizsgáljuk, akkor kiderül, hogy azok a gondolkodás fejlődési fokai. Mit értsünk azon, hogy a gondolati formák a gondolkodás fejlődési fokai? Ismeretes, hogy a valóság megismerése során gondolatartalmaink állandóan gazdagodnak, bővülnek. Ez az ismeretbővülés azonban, mint minden fejlődés a világon, nem pusztán fokozatos felhalmozódás, hanem mennyiségi és minőségi változások egysége. A vulgáris evoluzionizmusra jellemző, hogy a gondolkodás fejlődését csupán egyenes vonalú mozgásnak tekinti és nem ismeri el a gondolkodás fejlődése során bekövetkező ugrásokat. „A XX. században (sőt már a XIX. század végén is) „mindenki egyetért” a „fejlődés elvével”. — Igen, de ez a felületes át nem gondolt, esetleges, nyárspolgári „egyetértés” *olyan fajta* egyetértés, amellyel megfojtják és elsekélyesítik az igazságot... ha minden fejlődik, vonatkozik-e ez a gondolkodás legáltalánosabb *fogalmaira* és *kategóriáira* is? Ha nem, akkor a gondolkodás nem függ össze a léttel. Ha igen, ez azt jelenti, hogy van fogalmak dialektikája és van megismerés dialektikája, amely objektív jelentőségű.” (Lenin, Filozófiai füzetek. 243. o.)

A gondolkodás egyes formái a gondolkodás fejlődésének csomópontjai, a gondolatartalom bővülésének eredményeként előálló tudati ugrások eredményei. A gondolkodás formái e fejlődési folyamat egyes láncszemei, mozzanatai. A gondolati formák fejlődésének vizsgálata a dialektikus logika egyik központi problémája.

A gondolkodás alapformáit a hagyományos logika a következő sorrendben tárgyalja: fogalom — ítélet — következtetés. Ez a sorrend külsőséges, formális. Azon a felfogáson alapszik, hogy a fogalom a legegyszerűbb gondolati

forma, az ítéletek fogalmakból tevődnek össze, a következtetések pedig ítéletekből. Ennélfogva a következtetés a gondolkodás csúcspontja, a logika központi kérdése. Helyesen mutat rá azonban Fogarasi, hogy „...marxista szempontból nézve a következtetés elmélete távolról sem a logika magva... Erről *Lenin Filozófiai füzetek* című művének minden olvasója meggyőződhetik.” (Logika. 4. kiad. 27. o.)

Felmerül már most az a kérdés, hogy mikor írjuk le adekvátan a gondolkodást: akkor, ha formális szempontok szerint egymás *mellé* rendeljük a gondolkodás formáit, vagy ha tartalmi szempontok alapján dialektikusan egymás *alá* rendeljük azokat. Úgy véljük, hogy az utóbbi esetben járunk el helyesen. „A dialektikus logika a pusztán formális logikával ellentétben nem elégszik meg már azzal, hogy a gondolkodás mozgásának formáit, azaz a különböző ítéletek és következtetések formáit felsorolja és összefüggés nélkül egymás mellé állítja. Hanem az egyik ilyen formát a másikból vezeti le, egymás alá és nem egymás mellé rendeli őket, a magasabb formákat az alacsonyabbakból fejleszt ki.” (Engels, *A természet dialektikája*. 232. o.)

Úgy véljük, nem szorul különösebb indokolásra az a megállapításunk, hogy a fogalom — ítélet — következtetés sorrendet nem lehet a gondolkodás fejlődési folyamatának leírásaként tekinteni. A deduktív következtetés zárótétele például nem tartalmaz több ismeretet, mint ami a premisszát alkotó ítéletekben adva van.

Az elmondottakból tehát az a követelmény adódik, hogy olyan sorrendben fejtjük ki a gondolkodás formáit, amely megfelel a gondolkodás fejlődési folyamatának. „A régi logikában nincs átmenet, fejlődés (a fogalmak és a gondolkodás fejlődése), nincs meg az összes részek, „belső szükségszerű összefüggése” és az egyiknek a másikba való „átmenete”. (Lenin, *Filozófiai füzetek*. 73. o.)

Véleményünk szerint a gondolkodás elemi formája nem a fogalom általában, hanem a köznapi fogalom, amely a tárgyakat egyes lényeges jegyeinek a többi jeggyel való differenciátlan összefüggése alapján tükrözi vissza. Miként az áru a gazdaságnak, úgy a köznapi fogalom a gondolkodásnak a sejtformája.

Továbbá úgy véljük, hogy míg a fogalom és az ítélet a gondolkodás fejlődésének egy-egy fokát jelenti, addig ugyanezt a következtetésekről nem lehet elmondani. A következtetés a gondolkodás fejlődésének nem önálló foka. Minden következtetés olyan gondolkodási művelet, amelyet ítéleteken hajtunk végre, s ezáltal újabb ítélethez jutunk el. Ennélfogva a következtetéseket — véleményünk szerint — az ítéletek körén belül kell tárgyalni.

Végül úgy véljük, hogy a gondolkodás fejlődési folyamatának relatív betetőzése a tudományos fogalom. A tudományos fogalom a gondolkodásnak az a mozzanata, amely a tárgyak lényeges jegyeinek differenciált összességét tükrözi vissza. Ezen a fokon olvad össze leginkább a történeti és a logikai. Lenin az imperializmust elemezve a következőket írta: „A termelés koncentrációja: az ebből eredő monopóliumok; a bankoknak az iparral való egybeolvadása, illetve összenövése — ez a finánctóke keletkezésének története és a finánctóke fogalmának tartalma.” (Lenin *Művei*. 22. köt. 234. o.)

Összegezve az elmondottakat: a gondolkodás fejlődésének alapfokai a köznapi fogalom, az ítélet és a tudományos fogalom. (E felfogás részletes kifejtését l. Tamás, *A gondolkodás formáinak fejlődése*. Pedagógiai Szemle. 1959. 11. sz.)

A formális és a dialektikus logika viszonyát illetően a következő eredményre jutottunk:

1. Ha a marxizmus minden tudomány elé azt a követelményt állítja, hogy tárgyát a történeti és a logikai módszer egységes alkalmazásával vizsgálja, akkor ez magától értetődően érvényes a logika tudományára nézve is. A formális logika nem tesz eleget ennek a követelménynek, ennél fogva korlátozott jellegű. Szükség van tehát egy magasabb fokú logika kidolgozására, amely ezt a szempontot következetesen érvényesíti.

Megelégedéssel mondhatjuk, hogy ezt az igényt már számos mű kielégíti. Ilyenek többek között: Fogarasi: *Logika* (Bpest. 1952.), Rozental: *A dialektika kérdései a „Tőkében”* (Moszkva 1955.), Kedrov: *Az elem fogalmának fejlődése* (Moszkva 1956), Cereteli: *A logikai összefüggés dialektikus természetéről* (Tbiliszi 1957), Erdei: *A megismerés kezdete* (Bpest 1957), Alekszejev: *A gondolkodás formáinak dialektikája* (Moszkva 1959), Rozental: *A dialektikus logika elvei* (Moszkva 1960), Ilenkov: *Az absztrakt és konkrét dialektikája Marx „Tőkéjében”* (Moszkva 1960), Kedrov: *A tudományok osztályozása. I.* (Moszkva 1961).

2. Igyekeztünk bebizonyítani, hogy a történeti és a logikai viszonyának megítélése módszerbeli eltérést jelent a formális és a dialektikus logika között. Hamis tehát az a tétel, amely szerint a két logika tárgyában különbözik egymástól. Ennél fogva tarthatatlanokká válnak mindazok a következtetések is, amelyeket ebből a tételből szoktak levezetni.

О СООТНОШЕНИИ ИСТОРИЧЕСКОГО И ЛОГИЧЕСКОГО

Дьёрдь Тамаш

Во вступительной части дается краткий исторический обзор возникновения данной проблемы. Процесс, направленный на разграничение исторического и логического начался уже у Аристотеля. Вследствие этого противопоставления возникли два ошибочных направления: историзм и теоретизм. Марксистская философия преодолела это жесткое противопоставление, указывая на единство исторического и логического.

Потом в статье рассматриваются следующие вопросы: 1. отношение объективно исторического и объективно логического, 2. соотношение объективно исторического и логического отражения, 3. взаимосвязь исторического и логического в познании.

В объективной действительности единство исторического и логического основано на следующих взаимосвязях. Отношение между историческим и логическим такое же, как и между явлением и сущностью, случайным и необходимостью, единичным и общим. Постигнуть логику исторического процесса значит раскрыть внутренние противоречия данного исторического явления.

В связи с взаимоотношением объективно исторического и логического отражение автор обсуждает следующие вопросы: проблему первичности, переход от исторического к логическому, соотношение методов исторического и логического.

В познании соотношение исторического и логического проявляется в следующих основных взаимосвязях: история мышления и развитие способа мышления, история мышления и закономерности мышления, история мышления и логические категории.

ON THE RELATIONS OF THE HISTORICAL AND THE LOGICAL

by György Tamás

The introductory part of the study gives a short historical survey of the development of the whole problem. The process, which aimed at the demarcation of the history and the logic and then at putting them in opposition to each other, started with Aristotle. As a consequence of this „confrontation” two faulty extremes came into being: historism

and theorism. Marxist philosophy eliminates this rigid confrontation and points out the unity of the history and the logic. Further on, the article deals with the following relationships:

1. objective historical and objective logical relations,
2. the relationship between objective historical and objective logical reflection,
3. the relation between the historical and the logical in cognition.

In objective reality the unity of the historical and the logical is based on the following relationships. The historical and the logical stand in the relation with each other, as the incident and essence, the accidental and the necessary, the individual and the general. To grasp the logic of the historical process means to reveal and show the inner contradictions of a given historical phenomenon.

In connection with the relationships of the objective historical and logical reflection, the article raises the following questions: The problem of primarity; the transition from the historical to the logical; the relation of the historical and the logical method. The relation of historical and logical (method) in cognition appears in the following fundamental relationships: the history of thinking and the development of ways of thinking, the history of thinking and the laws of thinking, the history of thinking and the logical categories.

A dialektikus materialista determinizmus egyes kérdéseiről

A jelenségek, események meghatározottságának, determináltságának kérdésére a marxista filozófia művelőinek tábora lényegében azonos álláspont-ról válaszol, éspedig a meghatározottság anyagságát, sokrétűségét, a szükség-szerű és a véletlen objektív dialektikáját tudományosan visszatükröző dialektikus materialista determinizmus álláspontjáról. Ugyanakkor a marxista deter-minizmus egyes tételeinek, illetve az egyes kategoriális összefüggéseknek értelmezésében jelentős különbségeket találunk filozófusaink munkájában, a rész-letek vitatottak.

Tanulmányomban egyetlen kérdéshez igyekszem hozzászólni: Hogyan egyeztethető össze a jelenségek teljes meghatározottságának, sőt előre-meghatározottságának, predetermináltságának materialista elve a szükség-szerű és a véletlen kölcsönös feltételezettségének dialektikus elvével? Mint a kérdés megfogalmazásából is kitűnik, álláspontom az, hogy a dialektikus materialista determinizmus teljes és következetes determinizmus, s mint ilyen, magában foglalja a predetermináció elvét is.

A kérdést ontológiai szempontból tárgyalom, tehát az ismeretelméleti vonatkozásokat (a múlt feltárhatóságát, a jövő megjósolhatóságát) csak az esetben érintem, ha ez megkönnyíti a dolgok objektív meghatározottságának megértését. Továbbmenvé: nem nyújtok problémátörténetet, nem térek ki pl. az okságról alkotott fogalmak fejlődésére. Tanulmányomban a teljes determi-náció (és predetermináció) elvének, illetve a szükségszerű és a véletlen kölcsönös feltételezettsége elvének elemzésével és a két elv közötti látszólagos ellent-mondás feloldásával szolgálok.

1. A dolgok teljes meghatározottsága és predetermináltsága

A determinizmus minden válfajának, s így legfejlettebb formájának, a dialektikus materialista determinizmusnak is, elsődleges, az indeterminizmustól elhatároló tétele: a jelenségek, események teljes, maradéktalan meghatározott-ságáról szóló tétel. Mit jelent mármost a jelenségek teljes, maradéktalan meg-határozottsága, determináltsága? Semmi egyebet, csak ennyit: Minden jelenség multjában adva van a dolgoknak, más jelenségeknek egy olyan összessége, komplexuma, amely *egyértelműen* váltja ki a jelenségeket. (Jelenségen itt ne a lényeg ellentétét, hanem bármely objektumot értsünk, hiszen az itt mondottak lényegi folyamatokra, a dolgok lényeges oldalaira is vonatkoznak.) A létrehozó tényezők összessége minden jelenséget szükségszerűen hoz létre, tehát úgy, hogy ami létrejön, nem jöhet máskor és máshogy létre, mint amikor és ahogy

bekövetkezik,¹ s e tétel igazsága egyaránt érvényes minden létezőre, elmúlt, aktuális és születendő jelenségre. Továbbmenve: A jelenségeknek múltjukból fakadó teljes meghatározottsága egyúttal azt is jelenti, hogy minden jelenség teljesen, számszálalkosan determinálja saját jövőjét, mégpedig lényeges és lényegtelen kapcsolatainak, illetve lényeges és lényegtelen tulajdonságainak összessége által, tehát belső természetének és külső környezetének együttes hatására.

A teljes meghatározottság tételének ilyen értelmezéséből bizonyos következtetések önként adódnak:

1. A jelenséget létrehozó tényezők összességének és magának a jelenségnek viszonyában semmiféle véletlenről, másként is bekövetkezhetőségről, esetlegességről nem beszélhetünk. A létrehozó tényezők együttesen *éppoly szükségszerűen* hozzák létre a jelenséget, mint amilyen szükségszerűen adódik a szillogizmusban a zárótétel adekvát premisszáik és logikailag helyes gondolkodás esetén. E megállapításunk természetesen nem jelenti meghatározottság és következtetés, objektív természeti és társadalmi determinációk és logikai szükségszerűség azonosítását. Jelenti azonban a kettőnek — egy megszorítással pontos — analógiáját. Mi ez a „megszorítás”, mi ez a másik (tehát a fizikai és a logikai szükségszerűség különbségén túli) különbség meghatározottság és következtetés között?

2. Feleletünk: Míg a következtetés irányulhat egyidejű dolgok egyikéről a dolgok másikára s így a következtetésben objektív egyidejűség is tükröződhet, addig a determinációs kapcsolat csak egymásutánságot fejezhet ki. E ténynek látszólag ellentmond az, hogy a kölcsönhatás egyidejűleg létező jelenségek kölcsönös determinációs kapcsolatát jelenti. Ismeretes azonban, hogy a kölcsönhatásnak két típusát különböztethetjük meg. Az egyik típusa az, amikor a kölcsönhatásban levő objektumok egymásrahatása, maga a kölcsönhatás nem egyidejű, a visszahatás, a reakció időben követi a hatást, az akciót. Ez esetben az ellentmondás látszólagossága világos, a reakció kiváltó akció és a determinált reakció között az időbeli egymásutánság viszonya áll fenn. A kölcsönhatás másik formájánál (s ez a par excellence kölcsönhatás) az egymásrahatás egyidejű. Ilyen eset pl. két test tömegvonzása. A kölcsönhatás egyidejűségének ilyen eseteiben azonban az akciót nem tekinthetjük a reakció előidézőjének, annak pl., hogy a Föld vonzza a tárgyakat, nem az az előidézője, oka, hogy a tárgyak vonzzák a Földet. A kölcsönhatás ezen formájánál determinálnak magát az egyidejű kölcsönhatást, az akció—reakció együttesét, determinálnak pedig az egyidejű akció—reakció közös eredményét, időbeli következményét kell tekinteni. (Pl.: a Föld és a tárgyak kölcsönös tömegvonzásának közös eredménye a szabadesés jelensége.) A determinációs kapcsolat tehát mindenképpen időbeli egymásutánságot fejez ki.

3. Hangsúlyoznunk kell, hogy csakis a létrehozó tényezők *összessége* válthatja ki szükségszerűen a jelenségeket. Ezt bizonyítja általános tapasztalásunk. Ha ismerjük az összes létrehozó tényezőt, a dolgok létrejöttének körülményeit, „matematikai” biztonsággal jóslhatunk, ha viszont nem ismerjük a jelenséget kiváltó összes tényezőt, vagy nem tudjuk, hogy adva vannak-e, vagy adva lesznek-e ezek a tényezők, nem jövendölhetünk biztosan. Így pl. ha ismerjük a kapitalizmus általános természetét, akkor megjósolhatjuk a szocia-

¹ Vö. Arisztotelész megfogalmazásával: „Szükségszerűnek mondjuk azt, amiről nem tehetjük fel, hogy másképpen lehetne, mint ahogyan van”. Metafizika 1015a.

lizmus győzelmét az egész világon. Viszont a kapitalizmus természetének, belső törvényszerűségeinek mégoly pontos ismerete sem elegendő a világméretű diadal konkrét formájának vagy pontos idejének megjövendöléséhez. (Ti. ez utóbbit nem determinálja egyértelműen a kapitalizmus általános természete.)

4. A jelenségek teljes meghatározottsága azt jelenti, hogy a különféle típusú, különböző mozgásformákhoz tartozó jelenségek *egyaránt* szükségszerűen származnak létrehozó tényezők összességéből, egyaránt determináltak külső és belső feltételeik, kiváltóik által. Egy autóbaleset éppoly szükségszerűen következik be az ezen autóbalesetet megelőző és azzal összefüggésben levő körülmények összességéből, mint amilyen szükségszerű, hogy a desztillált víz forrásba jöjjön, ha a vízre nehezedő nyomás 1 atm., a hőmérséklet pedig eléri a 100 °C-t. Egy másik példán: Amilyen szükségszerűen következett a szocialista világrendszer kialakulásából, a gyarmati népek egyre fokozódó antiimperialista mozgalmából s az imperializmus erőinek kényszerű térvesztéséből az az — immár történeti — tény, hogy a gyarmati rendszer széthullásának kora éppen a XX. sz. dereka, ugyanúgy determinált a meghatározó tényezők komplexuma által az is, hogy X Y politikus a haladó nemzeti erők vezére, illetve K Z politikus a neokolonialista erők bábja, népének árulója lett egy volt gyarmaton.

5. A jelenségek teljes meghatározottságának elve összeegyeztethetetlen a vak szeszéllyel, az önkénnyel és — mivel a létrehozó tényezők, a jelenségek objektívek, evilágiak és elvileg megismerhetők, tehát anyagiak — számúzi a természet és a társadalom fejlődéséből a misztikus beavatkozás, a csoda lehetőségét, számúzi világgépünkéből a vallásos világnézet, az irracionális elemeket.

A dolgok teljes meghatározottsága egyértelmű a létezők kauzális meghatározottságával. A jelenség: okozat. A jelenséget létrehozó tényezők összessége pedig a jelenség oka. Az az ítélet, hogy „a létrehozó tényezők totalitása maradéktalanul determinál minden jelenséget”, azonos értelmű a következő ítélettel: „Minden jelenségnek, minden objektumnak oka van.” Álláspontunk szerint tehát nincs igaz a Klausnak, mikor így ír: „A determináltság abszolút, az okság csak viszonylagos, megközelítő.”² Klaus ezt a kölcsönhatás és a kölcsönhatás egyetemeséből vonta le. A kölcsönhatás egyetemesége kétségkívül igaz tény. Véleményem szerint azonban a kölcsönhatás ténye, az akció—reakció elve nem az okság elvének mond ellent, hanem annak a szemléletnek, mely az okot a kölcsönhatásban levő tényezők egyikében keresi. Valójában az a helyzet, hogy a jelenségeket konkrét kölcsönhatások determinálják, tehát oknak magát a kölcsönhatást kell tekinteni. Pl. a Jedlik-féle dinamó elv öngerjesztéses jelenségénél az elektromos áram keletkezésének oka az elektromágneses sztátor és az armatúra (a forgó rész) kölcsönhatása. Álláspontunk tehát: kölcsönhatások alkotják a jelenségek okát. (Meg kell jegyeznünk, hogy itt csupán arra kívántunk rámutatni, hogy a kölcsönhatás ténye nem mond ellent a teljes, a kauzális meghatározottság elvének.)

E tanulmánynak nem feladata az okság kategóriájának részletes elemzése, viszont szükséges, hogy a teljes meghatározottság elvét alkalmazzuk az okság kategóriájára.

1. Ok és okozat kapcsolata szükségszerű kapcsolat. Közelebről — s ez az okság lényege — az ok szükségszerűen létrehozza, determinálja az okozatot. Ha tehát az A jelenséget egy adott szituációban az a_1 jelenség, egy másik szituá-

² Klaus, G.: Jezsuiták, isten, anyag. Bp. 1960. 391. o.

cióban pedig az a_2 jelenség váltja ki, akkor sem az a_1 jelenség önmagában, sem pedig az a_2 jelenség önmagában nem tekinthető az A jelenség okának, még az esetben sem, ha az összefüggések felismerése alapján meggyőződünk arról, hogy az a_1 , illetve az a_2 jelenségek ténylegesen kiváltják és nem csupán időben közvetlenül megelőzik az A jelenséget. Megfordítva: Ha az A jelenség — különböző feltételek, körülmények közepette — más és más (B, C, \dots) jelenségekhez vezet, akkor sem a B , sem a C, \dots jelenség nem tekinthető A jelenség okozatának, még az esetben sem, ha B vagy C jelenség nem csupán követte időben az A jelenséget, hanem az A jelenség ténylegesen kiváltotta, iniciálta ezen (B, C, \dots) jelenségeket.

2. Az ok az okozathoz képest múlt, az okozat az okhoz viszonyítva jövő. Az okság elengedhetetlen ismertetőjegye az időbeli egymásutániség.³ Ok és okozat viszonya, tehát determináló és determinált kapcsolata — bizonyos értelemben — múlt és jövő kapcsolata. Azért hangsúlyozzuk, hogy „bizonyos értelemben”, mert nem tekinthető minden egymásutániség, sőt mégcsak minden szükségszerű egymásutániség sem oksági viszony.⁴ (Gondoljunk csak arra, hogy az éjszaka és nappal váltakozása szükségszerű, holott egyik sem oka a másiknak, egyik sem determinálja a másikat.)

3. Minthogy ugyanazon hatótényező — más és más feltételek között — más és más konkrét jelenségeket eredményez, illetve ugyanazt a konkrét jelenséget — az adott feltételektől függően — más és más objektumok váltják ki, világos, hogy a konkrét jelenségek okának nem csupán a kiváltó tényezőket, hanem a kiváltó tényezők, valamint a létrehozó belső és külső feltételek dialektikus komplexumát kell tekintenünk, s ebből az értelemben az ok komplexitásáról kell beszélnünk.

4. Minden ok egyaránt szükségszerűen eredményezi okozatát, minden okozat egyaránt szükségszerűen keletkezett okának hatására. Az autóbaleset éppen úgy szükségszerű következménye okának, mint ahogy szükségszerűen válik szputnyikká, kering a Föld körül az I. kozmikus sebességet — de csakis azt — túllépő rakéta.

5. Az okok éppen úgy, mint az okozatok objektívek, evilágiak és elvileg megismerhetők, azaz anyagiak.

Mint említettük, a jelenségek teljes meghatározottsága, kauzális szükségszerűsége a jelenségek *létrejöttének*, megvalósulásának szükségszerűségét jelenti. Mivel pedig a megvalósulás a maga folyamatszerűségében — a filozófia kategóriáival kifejezve — nem egyéb, mint a lehetőség átmenete a valóságba, feladatunk az, hogy a dolgok teljes meghatározottságának elvét alkalmazzuk lehetőség és valóság dialektikájának értelmezésében. (Anélkül természetesen,

³ Az a tény, hogy az ok időben megelőzi az okozatot, nem téveszthető össze azzal a másik (esetleges) ténnyel, hogy egy változás megfigyelése közben hamarabb észleljük az okozatot, mint okát. Heisenberg tehát tévesen állítja, hogy a modern fizikában „az időbeli egymásutániség... problematikusává vált”. (A modern fizika világképe. Bp. 1958. 34. o.) Valójában csak arról beszélhetünk, hogy a bonyolult és rendkívül gyors elemi kölcsönhatások időbeliségének visszatükrözése — jelenleg — problematikus.

⁴ Teljesen igaza van Klausnak akkor, amikor ok és okozat időbeli egymásutániségét az okság aszimmetriájából, az utóbbit pedig az okság — fentebb jelzett — lényegéből vezeti le. Helytelen azonban, hogy az okság aszimmetriájából arra következtet, hogy az okság matematikailag megformálázhatatlan. Ugyanis semmi akadály annak, hogy az aszimmetriát, a megfordíthatatlanságot szimbolizáljuk s a függvényformulát a megfordíthatatlanság matematikai szimbólumával egyesítsük.

hogyan részletesen elemeznők lehetőség és valóság, potencialitás és aktualitás kategóriáit.)

Mit jelent — mármost — dialektikus materialista értelemben az a tétel, hogy a megvalósulás a lehetőség átmenete a valóságba? Röviden a következőket jelenti: Minden anyagi jelenség, folyamat, mielőtt létrejön, létrehozó tényezőiben adva van, tehát nem a semmiből keletkezik, de nem érzékelhető, aktuális létezőként van adva, mert akkor nem beszélhetnénk keletkezéséről, legfeljebb növekedéséről, mennyiségi kibontakozásáról, hanem mint lehetőség, mint a létrehozó tényezők mozgásának *rejtett tendenciája*. Így pl. ha azt mondjuk, hogy a szocialista forradalom lehetőségként adva van a kapitalizmusban, ezen azt értjük, hogy a szocialista forradalom nem a semmiből születik, hanem a kapitalizmusból, de nem mennyiségi kibontakozás révén áll elő, mint ahogy ezt a forradalomellenes reformizmus gondolja (hiszen a kapitalizmus viszonyai között nem jöhetnek létre szocialista jellegű termelési viszonyok, társadalmi folyamatok, a szocializmus nincs preformálva a kapitalizmusban), hanem mint a kapitalizmus összeomlásának *rejtett tendenciája* van adva, és pedig konkrétan a szocializmus előfeltételeiben, tehát a termelés társadalmassítottságának magas fokában, a proletariátus szerveztségében, a kommunista és munkásmozgalom erejében stb. Ugyanígy lehetőségként, rejtett tendenciaként adott pl. a halmazállapotváltozás a molekulák energiafelvevő vagy energialeadó képességében, gyorsíthatóságában, vagy pl. a kifejlett búzagalász a búzamagban stb. Ha tehát azt mondjuk, hogy a jelenség megvalósulása a lehetőség átcsapása a valóságba, akkor ezen azt értjük, hogy a megvalósulás a *rejtett tendenciák* megnyilvánulása, hogy tehát az anyagi dolgok, események minőségileg új jelenségekként is a létrehozó tényezők működésének, a réginek, a múltnak a következményei, hogy tehát a világprocessus egyszerre folytatás is és újra-kezdés is.

Álláspontunk szerint az, ami megvalósul — létrehozó tényezőinek hatására — szükségszerűen jön létre, determinált. A jelenségek megvalósulásának szükségszerűsége — mármost — egyértelmű azzal, hogy lehetetlen másnak a bekövetkezése, mint ami bekövetkezik. (Ti. ami nem jön létre, annak létrejötte lehetetlen, ha az, ami *helyette* megvalósul, szükségszerűen következik be.) A létrehozó tényezők összmozgása tehát csak egy bizonyos jelenség bekövetkezését teszi lehetővé, a létrehozó tényezők összességében a megvalósulásnak csak egyetlen lehetősége van jelen. (Megjegyzendő, hogy csak az esetben állíthatjuk ellentmondás nélkül, hogy valami, és csakis ez a valami lehetséges, ha a lehetőséget, a possibilist élesen elhatároljuk az esetlegestől, a kontingenstől. Míg az előbbi csak a nem-lehetetlen, addig az utóbbi a nem-lehetetlen és nem-szélsőszerű.) Mivel pedig a lehetőség egy jelenség *bekövetkezésének* lehetősége⁵, ez azt jelenti, hogy a létrehozó tényezők együttevén (a kiváltó tényezők, valamint a belső és külső feltételek együttesen) egyetlen lehetőséget tartalmaznak, a létrehozó tényezők összmozgásának egyetlen rejtett tendenciája van. A létrehozó tényezők összmozgásának, totalitásának *viszonylatában* csak szükségszerű-

⁵ Nem beszélhetünk tehát egy jelenség lehetőségéről ugyanabban a vonatkozásban, amelyben a jelenség megvalósulása lehetetlen. Ha pl. egy búzamag kalászba szökkenésének külső feltételei — víz, ásványi sók, talajbaktériumok, stb. — hiányoznak, s így a búzagalász létrejötte lehetetlen, akkor ez azt jelenti, hogy a körülmények összességében összmozgásában nincs meg a búzagalász mint lehetőség, s ennek természetesen nem mond ellent az, hogy speciálisan a búzagalász belső feltételében, a búzamagban — viszont — adva van.

en megvalósuló lehetőségről, illetve lehetetlenségről, szükségszerűen megvalósulhatatlanról beszélhetünk. Ha pl. egy edényben desztillált vizet melegítünk, azon feltétellel, hogy a vízre nehezedő nyomás 1 atm., akkor az esetben, ha a víz hőmérséklete eléri a 100 °C-t (illetve, a belső hidrosztatikus nyomás miatt ennél az értéknél valamivel magasabb hőmérsékletet), csak egyetlen esemény bekövetkezése lehetséges, a létrehozó tényezők összehatásának csak egyetlen iránya van: a víz (teljes) halmazállapotváltozása. Nincs több lehetőség, minden más jelenség bekövetkezése kizárt, lehetetlenség.

Összefoglalva az eddig mondottakat: A dialektikus materialista determinizmus szerint minden jelenség létrehozó tényezőinek együttes hatására szükségszerűen jön létre, minden jelenségnek oka van.

A determinizmus filozófiája a tudomány szelleméből következik, sok évszázados tudományos tapasztalatok általánosítása. Ugyanakkor, mivel a tudomány *szelleméből* következő filozófiai általánosítás, könnyen háttérbe szorulhat ott, ahol a tudomány még csak gyerekcipőben jár, vagy ahol világnézeti válsággal küzd, különösen, ha az indeterminizmus elburjánzása bizonyos osztályoknak érdekükben áll. Az indeterminizmus a dolgok meghatározatlanságának, a vak szeszélynek a filozófiája, a jelenségek eredetének homálybaburkolásával az ember bizonytalanság-érzetét táplálja, s ezen keresztül az idealista filozófia, a vallásos világnézet számára készíti elő a talajt. A vallásos világnézet ugyanis nem késlekedik a vak esetlegesség mögött isten kifürkészhetetlen akaratát felfedezni, annál is inkább, mert az indeterminizmusból egyházi dogma lett, éspedig a valóság egy bizonyos területére, az emberi akarat létrejöttének szférájára vonatkoztatva.

Bár jelen tanulmánynak nem feladata az indeterminizmus különböző formáit a szaktudományok eredményeinek tükrében megcáfolni, mindazonáltal szükséges, hogy elhatároljuk magunkat bizonyos népszerűségnek örvendő, a szaktudományokba is behatoló indeterminista elméletektől:

1. Az indeterminizmus fő fészke, melegágya — immár évszázadok óta — az akarat szabadságának a problémája. Sokak számára úgy tűnt, hogy akaratunk indetermináltsága, okozatlansága az emberi szabadságnak előfeltétele, hogy csak akkor lehet az ember felelős, morális lény, ha cselekvőképés akaratát nem determinálja semmi sem. Akaratunk szabadsága azonban nem a szükségszerűséggel, hanem a *kényszerű* meghatározottsággal ellentétes, a szükségszerűséggel megfér, sőt — mint ezt a történelmi tapasztalatok bizonyítják — a szabadság és a szükségszerűség felismerése kölcsönösen feltételezik egymást, egyenesen arányosak. Az akarat indetermináltságát nem igényli az etika, sőt az indeterminizmus ellen szól a tudományos fiziológia és pszichológia,⁶ valamint a társadalomtudományok egésze.

2. Álláspontunkról határoljuk el magunkat a mikrofizikai indeterminizmustól is. Ismeretes, hogy a kvantumelmélet jelenlegi formájában — szemben a klasszikus statisztikus elméletekkel — olyan statisztikai jellegű törvényszerűségekkel írja le az elemi részecskék mozgását, amelyek az *egy* elemi részecske mozgásának részlegesen indeterminisztikus értelmezését jelentik. A kauzális tárgyalásmód a kvantumelmélet axiómáival logikailag ellentmondásban van,

⁶ Erre vonatkozólag ld. Földesi Tamás: Az akarat szabadság problémája (Bp. 1960.) c. művét. Földesi tanulmányának elsősorban az az érdeme, hogy megkeresi és felsorakoztatja azokat a fiziológiai és pszichológiai tényeket, amelyek már most (amikor pedig e szaktudományok a fejlődésüknek még a legelején vannak) megcáfolják az akarat jelenségek indeterminisztikus értelmezéseit.

az ún. rejtett paraméterek (tehát az egyes elemi részecske teljes meghatározottságát szolgáló tényezők) feltételezése csak a kvantumelmélet lényeges átépítésével válhat lehetségessé.⁷ Ismerve a kvantumelmélet nagyszerű eredményeit, — fentiekből — sokan a determinizmus csődjére következtetnek. Világos azonban, hogy pl. két elemi részecskét, ha összeütközésük valószínűsége $\frac{1}{2}$, nem a vak szeszély ütközteti (vagy nem ütközteti) össze, hanem az összeütközésnek (vagy az összeütközés elmaradásának) oka van. A kvantumelmélet jelenlegi formája tehát nem lehet a tudomány végső szava. Le kell szögeznünk, hogy álláspontunk helyességét, a jelenségek teljes meghatározottságának filozófiai elvét nemcsak makroszkopikus természeti és társadalmi környezetünk, nemcsak az emberi gyakorlat általánosítása igazolja. Napjainkban egyre több fizikus lép fel a mikrofizikai indeterminizmus ellen, a mikrofolymatok kauzális tárgyalásának igényével, illetve az okság elvének figyelembevételével,⁸ s ez van olyan jó érv a determinizmus mellett, mint a kvantumelmélet Neumann-féle axiomatizálása az indeterminizmus mellett.

Míg a jelenségek teljes meghatározottságának elvét filozófusaink — szinte egyöntetűen — magukévá teszik, a jelenségek előremeghatározottságának elvét — nem kevesebb egyöntetűséggel — elutasítják. A predetermináció kérdése, tehát az a kérdés, hogy a dolgok meghatározottsága megelőzi-e a dolgok megvalósulását (s ha igen, milyen értelemben, mely korlátok között érvényes e tétel igazsága), egyike a dialektikus materialista determinizmus legkevésbé tisztázott kérdéseinek.

Véleményem szerint a teljes és következetes determinizmusnak — egy bizonyos vonatkozásban — el kell ismernie a predetermináció fennállását, az előremeghatározottság tényét.

Mit jelent a jelenségek előremeghatározottsága?

Mint említettük, minden jelenséget egyértelműen determinál létrehozó tényezőinek összessége, minden jelenség okozat, mely okának hatására szükségszerűen jön létre. Ha ez igaz, akkor igaz az is, hogy a jelenségeknek más jelenségekhez fűződő kapcsolata, tehát a jelenségek működése, hatása szintén determinálva van. A létrehozó tényezők összehatására szükségszerűen bekövetkező jelenség *szükségszerűen* eredményez más jelenséget, mégpedig belső természete és külső környezete egészének együttes hatására. Az anyagi jelenségek, folyamatok kauzális-determinációs láncolatot alkotnak. A bekövetkező jelenség nemcsak az őt közvetlenül létrehozó tényezők összességének alapján, hanem bizonyos *régebbi* jelenségek, folyamatok totalitásának alapján is szükségszerűen következik be, és ez a predetermináció lényege. Le kell azonban szögeznünk, hogy előremeghatározottság csak az esetben áll fenn, ha ezek a „régebbi” jelenségek azok a tényezők, amelyek szükségszerűen eredményezték a predeterminált jelenséget közvetlenül létrehozó folyamatokat, tényezőket. Más szóval, predeterminációról csak akkor beszélhetünk, ha ezen „régebbi” jelenségeken az adott jelenséget egyértelműen kiváltó oknak az okát (és így tovább diutrum ad infinitum) értjük. Egy sémán bemutatva: Ha az A jelenségnek az oka az a_1, a_2, a_3 es a_4 jelenségek összessége, az a_1 jelenség oka pedig az a_1, a_2, a_3 és a_4

⁷ Fényes—Nagy: Mikrofizika. Bp. 1959. 306—315. o.

⁸ Így pl. D. Bohm szerint a kvantummechanikai szinten ténylegesen jelentkező indetermináltság „... csak a kvantummechanikai szint összefüggéseiben belüli adottság, úgyhogy tágabb összefüggések figyelembevételével a határozatlanságot a Heisenberg-féle elv által megszabott határokon túl csökkenthetjük.” Bohm: Okság és véletlenség a modern fizikában. Bp. 1960. 153. o.

jelenségek totalitása, és adva vannak az a_2 , a_3 , a_4 , valamint az a_1 , a_2 , a_3 és a_4 jelenségek, akkor szükségszerű kapcsolat van az adott jelenségek és az A jelenség között, az adott jelenségek szükségszerűen vezetnek az A jelenséghez. Természetesen nem azonnal, hanem közvetve, az a_1 jelenség létrejötte után. S ezzel már válaszolunk is arra az esetleges ellenvetésre, hogy „miképpen lehet valaminek a megvalósulása szükségszerű, ha nem valósul meg azonnal?” Világos ugyanis, hogy a jelenségek bekövetkezésének szükségszerűsége éppen arra az időpontra vonatkozik, amely időpontban a jelenségek ténylegesen létrejönnek, vagyis ezen időpont előtt — az összefüggések totalitását tekintve — a jelenségek megvalósulása lehetetlen. Fenti sémában: Ha t_1 időpontban adva vannak az a_2 , a_3 , a_4 , valamint az a_1 , a_2 , a_3 és a_4 jelenségek, t_2 időpontban pedig megjelenik az a_1 jelenség és t_3 időpontban az A jelenség, akkor egyfelől az a_2 , a_3 , a_4 , valamint az a_1 , a_2 , a_3 és a_4 jelenségek totalitása, másfelől az A jelenség közötti szükségszerű kapcsolat (tehát a predetermináció) egyértelmű azzal, hogy a t_1 időpontban adott jelenségekből szükségszerűen következő A jelenség szükségszerűen nem t_2 , hanem t_3 időpontban következik be.

Tehát míg igaz az, hogy minden jelenséget determinál létrehozó tényezőinek összessége, nem igaz az, hogy a jelenségeket csakis az őket *közvetlenül* létrehozó tényezők determinálják. Valójában determinál a távoli múlt is (ha ezen távoli múlton az okok sorát diatrum ad infinitum értjük), de a távoli múlt nem közvetlenül determinál, hanem közvetve, áttételeken keresztül. A jelenségek létrejöttének szükségszerűsége tehát nem egyidejűleg keletkezik a jelenségekkel, hanem azokat megelőzően is objektíven adott. Egy jelenség nem *akkor* jön létre, *amikor* létrejötte szükségszerű jelleget ölt, hanem *azért*, *mert* szükségszerű, mert determinált, illetve *akkor*, amikor az *azonnali* megvalósulása szükségszerű. Álláspontunkból következik, hogy a jelenségek egyetemes világösszefüggésének vonatkozásában a jelenségek megvalósulásának szükségszerűsége végtelenül megelőzi a jelenségek létrejöttét. Sőt. Mivel a végtelen időkülönbség tulajdonképpen nem időkülönbség, a jelenségek megvalósulásának szükségszerűsége — az anyagmozgás kozmikus teljességének aszpektusából tekintve — nem keletkezett soha, egyszerűen adva van. Az egyetemes világösszefüggés vonatkozásából tekintve: minden jelenség múltja és jövője egy végtelenbe vesző láncolat láncszemeinek szükségszerű egymásbólkövetkezése. Az univerzum múltja — s ebben csúcsosodik ki a predetermináció elve — százszázalékosan, minden részletében, még a legjelentéktelenebb változást is beleértve, determinálja jövőjét.

Mint mondtuk, a marxista determinizmus képviselőinek többsége a jelenségek determináltságának álláspontját vallja magáénak, de ugyanakkor elutasítja az előremeghatározottság elvét. E nézet szerint a jelenségek meghatározottsága nem egyéb, mint meghatározódás, fokozatos determinálódás, a jelenségek akkor lesznek szükségszerűvé, mikor megvalósulnak, mindaddig, amíg az összes létrehozó tényező, az összes belső és külső feltétel nincs meg, addig a jelenségek megvalósulása nem szükségszerű, addig a jelenségek csak *esetleges* lehetőségek. Rubinstein pl. így ír: „A világon minden . . . ami megvalósul, determinálódik megvalósulási folyamatában” — majd, konkrétan az emberi cselekvés meghatározottságáról: „Amíg . . . nincsenek meg az összes feltételek, amelyek determinálnák a tevékenységet, addig az nem determinált.”⁹ Hasonló állásponton van Sós Vilmos is a Magyar Filozófiai Szemlében megjelent

⁹ Bityie i szoznanie. Moszkva 1957. 285. o. Idézi Földesi Tamás i. m. 290. o.

egyik cikkében: „Minden dolog kezdetben a nem-szükségszerű, csak szükség-szerűvé lesz.”¹⁰ E nézet képviselői tehát azt a tényt, hogy egy jelenség konkrét oka a létrehozó tényezők integrálódási folyamatában születik, úgy értelmezik, mint a jelenség szükségszerűségének, meghatározottságának keletkezését. Úgy tűnik, hogy a predeterminációt kizáró determinizmus ezen álláspontja logikailag ellentmondásmentes. Ugyanis arra az érvre, hogy a létrehozó tényezőket is determinálják saját létrehozó tényezőik, rögtön kész a válasz: minden egyes létrehozó tényező is csak akkor, csak abban az időpontban determinált, amikor kialakult az ezen tényezőt szükségszerűen kiváltó jelenségek komplexuma, és így tovább a végtelenségig. Fenti sémában bemutatva: Akkor, amikor adva van az a_2, a_3, a_4 és az a_1, a_2, a_3, a_4 jelenség, szükségszerű az a_1 jelenség bekövetkezése, de nem szükségszerű az A jelenség, mert az A jelenség létrejöttéhez hiányzik még egy feltétel, ti. az a_1 jelenség. Valójában ez az ellenvetés nem helytálló. Ti. vagy a minden létező oksági meghatározottságát, az események kauzális láncolatát tagadja, vagy megengedhetlenül leszűkíti a szükségszerű fogalmát (szükségszerűnek nem azt tartva, amiről nem tehetjük fel, hogy másképpen is bekövetkezhetik, mint ahogyan bekövetkezik, hanem azt, aminek az *azonnali* bekövetkezése elkerülhetetlen), vagy pedig figyelmen kívül hagyja azt, hogy az ok és az okozat között időkülönbség van.

Földesi álláspontja a predetermináció kérdésében problematikus. Egyrészt elveti az előremeghatározottság elvét, mert annak elfogadásával, mint mondja: „Tulajdonképpen ellentétbe kerülne a determinizmus alaptételével, azt feltételeznék, hogy valaminek megvannak a feltételei és okai, és mégsem jön létre.”¹¹ (Álláspontunkból az következik, hogy a dolog létrejöttének szükségszerűségét nemcsak a „feltételek és okok” szolgáltatják, hanem — bár közvetve — ezek okai is.) Másrészt Földesi szembeszáll Rubinsteinnel az események általános szükségszerűsége tételének védelmében. A predetermináció elvetése és a polémia Rubinsteinnel — mármint — ellentmondanak egymásnak. Rubinstein ugyanis nem a „végső állapot determináltsága” és „az előző folyamatok indetermináltsága” között tesz különbséget, nem a jelenségek egy csoportját — példájában a kialakult cselekvőképes akaratot — tekinti szükségszerűnek, s a jelenségek más csoportját — példájában a tudat működését a cselekvőképes akarat kialakulása előtt — tekinti indeterminálnak. Ti. Rubinstein szerint minden jelenség determinált, amikor létrejön, s minden jelenség indeterminált létrejötte előtt. Tehát determináltak „a végső állapot” is (a kialakult cselekvőképes akarat is) meg az „előző folyamatok” is (a cselekvőképes akaratot megelőző tudatműködés is) éppen aktualitásuk idején, és indetermináltak előbb, a „végső állapot” az „előző folyamatok” idején (a cselekvőképes akarat kialakulása a megelőző tudatműködés idején), s az „előző folyamatok” még régebbi jelenségek aktualitásakor (a cselekvőképes akarat kialakulását megelőző tudatműködés még régebbi tudatállapotok idején). Ebből következik, hogy vagy igaza van Rubinsteinnel, igaz, logikailag ellentmondásmentes a predeterminációt kizáró determinizmus álláspontja, s akkor hamis az ellene folytatott polémia, vagy pedig — s véleményem szerint ez a helyes álláspont — nincs igaza Rubinsteinnel, ám ez esetben helyes az előremeghatározottságnak Földesi által elutasított elve.

¹⁰ Az akarat szabadság és a determinizmus. Magyar Filozófiai Szemle III. évf. 1959, 374. o.

¹¹ I. m. 291. o.

Meg kell azonban mondanunk azt is, hogy a látszat az előremeghatározottság feltételezése ellen szól. Ti. — mint fentebb mondtuk — a jelenségeket közvetlenül determináló konkrét okok a belső és külső feltételek és kiváltó tényezők integrálódásából születnek, vagyis fokozatosan jönnek létre. Ez pedig azt jelenti, hogy az ok keletkezése tulajdonképpen nem egyéb, mint a „már régebben adott” feltételek, létrehozó tényezők összefonódása újonnan keletkezett feltételekkel, tényezőkkel. Igaz ugyan, hogy a „már régebben adott” tényezők a velük összefonódó, újonnan keletkezett tényezőkkel — összefüggéseik, kölcsönhatásaik teljességének vonatkozásában — szükségszerűen forrnak egybe. De az esetek óriási többségében a már adott feltételek, tényezők mindenképpeni összefüggésének felmérése, visszatükrözése lehetetlen feladat. Ezért a mi számunkra úgy tűnik, hogy a feltételek, a körülmények integrálódása nem szükségszerű, hogy a már régebben adott tényezőkhez más tényezők, körülmények is társulhattak volna, s így nem beszélhetünk a jelenségek predetermináltságáról. Véleményem szerint azonban a körülmények összetalálkozásának esetlegessége csak a már régebben adott tényezők összefüggéseinek egy csoportját tekintve, de nem az adott tényezők egyetemes világösszefüggésének vonatkozásában, igaz tény. A jelenségek bekövetkezésének esetlegessége, indetermináltsága csakis okuk egy részének viszonylatában tekinthető objektívnek. A közvetlenül determináló tényezők keletkezése tehát nem mond ellent az összefüggések teljességének vonatkozásában jelentkező determinációnak, predeterminációnak.

Itt kell szólnunk arról, hogy a determinizmus kérdéseinek értelmezésében sok zavart okoz az ismeretelméleti és az ontológiai aspektus felcserélése. Ezért ismételtelen le kell szögezünk, hogy kérdésünkben nem a jelenségek okainak és következményeinek feltárhatósága, hanem a jelenségek objektív meghatározottsága szerepel. Természetes ugyanis, hogy a jelenségek okainak és következményeinek visszatükrözése a valóság extenzív — intenzív végtelensége következtében csak korlátozottan lehetséges, és pedig minél távolabbi előidézőjét vagy következményét keressük a jelenségnek, minél jobban távolodunk a jelenség lényegétől vizsgálódásunkban, minél bonyolultabb mozgásformához tartozik a vizsgált jelenség, tehát minél gazdagabb tulajdonságokban, kapcsolatokban, illetve minél messzebbre vannak a vizsgált jelenség méretarányai makroszkopikus természeti szintünktől, annál kevésbé. A determináció és a predetermináció feltárhatóságának korlátozottságát bizonyítják Bohm fejtegetései is. Álláspontja szerint: A természeti szintek viszonylagos függetlensége, a dolgok minőségi végtelensége (végtelen gazdagsága), kölcsönös összefüggéseik arra vezetnek, hogy a dolgok eredetét kauzális törvényeinkkel csupán megközelíteni tudjuk. Világos azonban az is, hogy abból, hogy mi a dolgok eredetét kauzális törvényeinkkel csupán megközelíteni tudjuk, nem következik az okság egyetemes érvényesülésének tagadása.¹²

A predetermináció elve ellen lép fel Meljuhin is, mert annak feltételezésével — véleménye szerint — „lényeges ellentmondások lépnek fel”. Mindenekelőtt cáfolja a fejlődés előremeghatározottságának tételét: „... Ha az összes létező lehetőségek közül csak kevés valósul meg, akkor a reális lehetőségek számának a világ fejlődése folyamán állandóan csökkennie kell. . . a lehetőségek szférája mind szűkebbé válik. . . Mivel pedig a világ végtelen idő óta létezik, tehát a meglevő összes reális lehetőségeknek már el kellett volna korcsosul-

¹² Bohm álláspontja, amellyel most nem kívánok részletesebben foglalkozni, véleményem szerint annyiban helytelen, hogy Bohm a kauzális összefüggések feltárásának korlátozottságából a teljes determinizmus tagadására következtet.

niok...” — majd tovább — „...Az a tény, hogy a világmindenség továbbra is fejlődik, és az anyagnak végtelenül sokféle változásra van lehetősége, amellet szól, hogy ... állandóan új lehetőségek merülnek fel, amelyek ... *nem rejtettek benne* az anyag előző állapotaiban, hanem ... *keletkeztek* ... Ez pedig annyit jelent, hogy a világ fejlődése nincs eleve meghatározva.”¹³

A fejlődés meghatározottságának, predetermináltságának, illetve meghatározatlanságának kérdése kétségkívül nagy fontosságú, annál is inkább, mert a fejlődés meghatározottságának elismerésével vagy tagadásával áll vagy bukik a determinizmus ügye. Ti. bár vitatott kérdés, hogy az anyagmozgás egészét tekintve az örökös körforgás-e,¹⁴ vagy pedig az alacsonyabbrendűtől a magasabbrendű felé tartó mozgás-e az alapvető, a dialektikus materializmus nagy fontosságúnak tartja a fejlődés elvét, és pedig azért, mert a mi emberi viszonylatunkban, tehát makroszkopikus természeti szintünkön illetve társadalmi környezetünkben, a fejlődés az alapvető, az ismétlődések csak alárendelt jelentőségűek. (Természetesen találkozunk hanyatlással is, de ez vagy a magasabbrendű átmeneti veresége, vagy pedig nem egyéb, mint az alacsonyabbrendű réginek a hanyatlása, s így — sub specie totalitatis — a magasabbrendű új keletkezése, fejlődés. Gondoljunk például arra, hogy a kapitalizmus hanyatlása egyértelmű a szocialista rendszer kibontakozásával.) De ha a fejlődés az alapvető, akkor nincs nagy jelentősége annak, hogy elismerjük-e az ismétlődések meghatározottságát vagy sem, akkor a fejlődést, éppúgy mint a körforgást, egészében is, részleteiben is determinálnak és predeterminálnak kell tekintenünk, ha következetesen végiggondolt determinista választ akarunk adni a jelenségek meghatározottságának vagy meghatározatlanságának kérdésére. Ellenben ha elvetjük azt a tételt, hogy a magasabbrendű új jelenség is kauzálisan meghatározott, illetve a kauzális meghatározottság fonálán dieterum ad infinitum előremeghatározott, hogy akár fejlődik, akár körforgásban van az anyag, az univerzum múltja teljesen meghatározza jövő állapotait, akkor kaput nyitunk a csodának, a semmiből való keletkezés elméletének, a „teremtő fejlődés” mítoszának. Hangsúlyoznunk kell azonban azt is, hogy a magasabbrendű jelenségek nem magyarázhatók meg az alacsonyabbrendű mozgásformák törvényszerűségei alapján, a magasabbrendű jelenségek mozgástörvényei együtt keletkeznek magukkal a magasabbrendű jelenségekkel. A dolgok előremeghatározottsága tehát nem jelenti a dolgok preformáltságát. Az, hogy a jelen állapot lehetősége benne rejtett a múltban, semmiképpen sem jelenti a jelen állapotok múltbeli létét, a lehetőség — mint említettük — a mozgás *rejtett tendenciája*.

A meljuhini érvet — mármint — a következőképpen kívánjuk megcáfolni:

Mint mondtuk, a jelenségek előremeghatározottsága nemcsak annyit jelent, hogy a jelenségek létrejöttének szükségszerűsége megelőzi a jelenségek létrejöttét, hanem azt is, hogy ez a szükségszerűség éppen arra az időpontra vonatkozik, amely időpontban a jelenségek ténylegesen bekövetkeznek. Vagyis azon tényezőcsoport, amely predeterminál egy jelenséget, nem a jelenség azonnali megvalósulásának lehetőségét, hanem a predeterminált jelenség saját idejében történő megvalósulásának lehetőségét, illetve az ezen időpontot megelőző vagy követő megvalósulásának lehetetlenségét hordozza magában. Fenti

¹³ Meljuhin: A véges és végtelen problémája. Bp., 1959. 262—263. o.

¹⁴ Ahogyan ezt Engels gondolta. A természet dialektikája. Bp. 1952. 50—51. o.

sémával ábrázolva: A t_1 időpontban adott a_2, a_3, a_4 , valamint a_1, a_2, a_3 és a_4 jelenségek összmozgásának rejtett tendenciája nem egyszerűen A jelenség megvalósulásának lehetőségét (szükségszerű lehetőségét), hanem az A jelenség t_2 időpontban való létrejöttének lehetetlenségét illetve az A jelenség t_3 időpontban történő megvalósulásának lehetőségét (szükségszerű lehetőségét) fejezi ki. Következésképpen: 1. A predetermináció nem azt jelenti, hogy a jelenségek azonnali megvalósulásának lehetősége adva van a jelenséget közvetlenül létrehozó tényezők működésénél korábbi időpontban. 2. Látható, hogy a lehetőség, a possibilitás, éppúgy mint a szükségszerűség, viszonykategória. Fenti sémában kifejezve: Miként az A jelenség létrejöttének szükségszerűsége nem az A jelenség tulajdonsága, hanem az A jelenség és az A jelenséget determináló (predetermináló) tényezőcsoportok (pl. az $a_1 + a_2 + a_3 + a_4$ jelenségcsoport, illetve az $a_2 + a_3 + a_4 + a_1 + a_2 + a_3 + a_4$ jelenségcsoport) közötti kapcsolat kauzális jellege, szükségszerűsége, ugyanúgy az A jelenség megvalósulásának lehetősége is az A jelenség és az A jelenséget determináló (predetermináló) tényezőcsoportok kapcsolatának azt a jellegét juttatja kifejezésre, hogy a determináló tényezőcsoportok (akár az okok, akár az okok okai) lehetővé teszik, „megengedik” A jelenség létrejöttét. S miként a jelenségek létrejöttének meghatározottsága, szükségszerűsége nem pusztulhat el a jelenségek létrejöttével, mert a jelenségek megvalósulása mit se változtat az őket determináló tényezőcsoportokhoz fűződő kapcsolatuk jellegén, ugyanúgy nem változik meg a lehetővé tevő tényezőcsoport és a lehetővé tett jelenség viszonyának jellege sem a jelenségek megvalósulásával. A lehetőségek száma tehát nem csökken és nem nő. 3. Az elmondottakból az is következik, hogy a jelenségek egyetemes összefüggésének vonatkozásában a jelenségek megvalósulásának preposszibilitását nem tekinthetjük a teljes igazságnak. A teljes igazság: a jelenségek predetermináltsága, a predetermináló tényezőcsoportok csakis azon jelenségek létrejöttét teszik lehetővé, amelyek ténylegesen bekövetkeznek. 4. Tehát a predetermináció tényéből egyértelműen következik, hogy csak szükségszerű lehetőségek vannak, ami nem valósult meg, annak megvalósulása lehetetlen volt.

Mint a 2. és 4. számú következtetésünkéből adódik, Meljuhin téved, amikor a predetermináció elvét azzal vádolja, hogy szükségszerűen a lehetőségek elfogyásának, csökkenésének feltételezéséhez vezet.¹⁵

Meljuhin a továbbiakban még egy érvet hoz fel a fejlődés előremeghatározottságának feltételezése ellen. Mint írja: „A természeti fejlődés már csak azért sem lehet öröktől fogva meghatározott, mert maguk a fejlődést irányító törvények sem abszolút változhatatlanok, és egyszer s mindenkorra adottak.”¹⁶ Véleményünk szerint ez nem bizonyíték, hiszen feltételezhetjük, hogy az okság törvénye éppúgy örök mozgástörvénye az anyagnak, mint a dialektika törvényei, hogy tehát a fejlődést irányító természettörvények (illetve az egyetemes állandók) megváltozásai is determináltak.

Álláspontunknak megfelelően értékeljük Laplace sokat idézett, híres formuláját.¹⁷ Alapvető mondanivalóját tekintve Laplace tétele az általános de-

¹⁵ Megjegyzendő, hogy lehetőségén gyakran csak az azonnali megvalósulás lehetőségét, tehát a jelenséget közvetlenül létrehozó tényezőkben adott rejtett tendenciákat értik. Meljuhin érvté azonban ez az értelmezés is megcáfolja. Ezen értelmezés szerint ti. a régi lehetőség valósággá válása (s ezzel eltűnése) egyértelmű egy új lehetőség keletkezésével.

¹⁶ I. m. 263. o.

¹⁷ Ld. Essai philosophique sur les probabilités. Páris, 1921. 3. o.

terminizmus megfogalmazása és így egyrészt teljesen helyes, másrészt azonban — mint látni fogjuk — a dialektikus materialista determinizmus fogalmának csak *genus proximuma* lehet annak differencia specifikája nélkül. A tétel *megfogalmazásában* — viszont — kétségkívül tükröződik az objektumok minőségi homogenitásának gondolata, a korabeli determinizmus mechanikai, kvantitatív jellege. Megemlítendő, hogy Laplace tételét az indeterminizmus ellenfelei közül is sokan cáfolják, és pedig hivatkozva a világegyetem végtelenségére, az objektumok kimeríthetlenségére (így Fogarasi,¹⁸ Vigier nyomán Földesi,¹⁹ Bohm²⁰), a fejlődés tényére (Földesi,²¹ Meljuhin²²), az egyetemes kölcsönhatás tényére (Klaus²³). Ha a formula a dolgok megismerhetőségének ismeretelméleti kérdésével lenne elsősorban kapcsolatban (mint ezt Földesi,²⁴ vagy Bohm²⁵ tévesen gondolják), akkor a végtelen gazdagságra való hivatkozás, Bohm kritikája teljesen, a fejlődés tényére, illetve a kölcsönhatás egyetemes-érvényűségére való hivatkozás pedig nagymértékben helytálló lenne. De a formula nem ismeretelméleti tétel, hanem a dolgok teljes meghatározottságának ontológiai elvét állítja fel. Ezt bizonyítja, hogy a tétel megfogalmazása feltételes módban történt („...connaître..., si... elle était...”), hogy Laplace megfogalmazásában az „une intelligence” csupán eszköz a dolgok teljes meghatározottságának szemléltetésére, és semmiféle emberi megismeréshez sincs köze. Így a formulát fentiekkel bírálni helytelen.

Az egyik leggyakrabban támasztott érv az előremeghatározottság elve ellen az, hogy fatalizmushoz vezet. Véleményem szerint ez csak akkor lenne igaz, ha determinizmusunkat a mechanisztikus filozófia alpjáról értelmeznők. Ez esetben ugyanis a meghatározottságban csak passzíve, azaz tehetetlenségnek mértékével résztvevő emberi individuumot képzelni el, amely kétségkívül külső hatások rabjának, idegen hatalmak objektumának tűnnék. Tudnunk kell azonban a következőket: 1. A külső hatások nem determinálják egyértelműen az emberi tevékenységet, a külső hatásokat belső tulajdonságaink összessége — mintegy — transzformálja, s így e belső tulajdonságok jövőt formáló szerep igen nagy, az ember — nagyrészt — saját maga a sorsának kovácsa. 2. Az ember determinált tulajdonságai, személyisége nem választhatók el magától az embertől. 3. A szükségszerűség felismerése alapján képesek vagyunk (aktivitásunkkal, ok-mivoltunkkal) a természet, sőt a társadalmi viszonyok megváltoztatására. Ezekből viszont az következik, hogy — ha rá is ütjük az emberi tevékenységre az anyagi múltból fakadó kauzális meghatározottság pecsétjét — semmit sem nyessünk le az ember szabadságából, mert — mint fentebb mondtunk — a szabadság nem a szükségszerűséggel, hanem a kénszerrel ellentétes kategória.

Összefoglalva az e pontban mondtakat: A világon minden, ami megvalósul, determinált, azaz létrehozó tényezői összességének, okának követke-

¹⁸ Materializmus és fizikai idealizmus. A fizikai idealizmus bírálata. Filozófiai Évkönyv. Bp., 1952. 50. o.

¹⁹ A szabadakarat problémája a marxista filozófiában, Magyar Filozófiai Szemle, 2. évf. 1958. 81. o.

²⁰ I. m. 225—226. o.

²¹ I. m. 81. o.

²² I. m. 262. o.

²³ I. m. 391. o.

²⁴ Az akarat szabadság problémája. Bp. 1960. 200. o.

²⁵ I. m. 225—226. o.

ményeképpen szükségszerűen jön létre, s ez egyet jelent a tetszőlegesen távoli kozmikus teljességből fakadó előremeghatározottsággal. A teljes determinizmus mint mozzanatot magában foglalja a predetermináció elvét. A következőes determinizmusnak — mármost — nem mond ellent sem az objektív meghatározottság visszatükröződésének gyakorlati korlátozottsága, sem a fejlődés ténye, sem pedig a szabadság ténye. Itt azonban le kell szögeznünk azt is, hogy a dolgok teljes meghatározottságának elve csak egyik oldala, az előremeghatározottság elve pedig kiváltképp jelentéktelen mozzanata a dialektikus materialista determinizmus világméretűnek. Egyoldalú hangsúlyozásuk félrevezető, egyrészt azért, mert a teljes meghatározottság megismerése csak korlátozottan lehetséges, másrészt, mert az objektív meghatározottság sokrétűsége lehetlenné teszi, hogy egyedül a teljes meghatározottság elvével megoldjuk a determináció problematikáját. Továbbmenve: A predetermináció egyoldalú hangsúlyozása kétségkívül a tudományos munka gátja, és fatalizmushoz vezethet.

2. A szükségszerű és a véletlen kölcsönös feltételezettsége a determinációban²⁶

A dialektikus materialista determinizmusnak egyik legfontosabb, a tudományos kutatómunka számára pedig a teljes determináció elvével együtt a legjelentősebb (tehát a predetermináció elvével lényegesen jelentősebb) tétele: a szükségszerű és a véletlen összefüggések kölcsönös feltételezettségéről szóló tétel. E szerint a valóságban sem a szükségszerű, sem a véletlen összefüggések nem állhatnak meg önmagukban, hanem a véletlen összefüggések a szükségszerű összefüggéseket, a szükségszerű összefüggések pedig a véletlen összefüggéseket feltételezik, csak együttesen jelentkeznek, egymást kölcsönösen kiegészítik. Egy hasonlattal élve: A szükségszerű és a véletlen éppúgy nem lehetnek meg egymás nélkül, éppúgy feltételezik és kiegészítik egymást, mint egy mágnespatkó két pólusa. A szükségszerű és a véletlen ellentétessége tehát dialektikus ellentét. Egymást kölcsönösen feltételező (dialektikus) ellentétességük a továbbiakban egyértelmű azzal, hogy mindkettő csupán egyik oldala, egyik vonatkozása a valóságnak, tehát egyik sem tekinthető önmagában abszolútnak. Ami abszolút, az a szükségszerű és a véletlen egysége.

Az esetben, amikor a szükségszerű és a véletlen kategóriáit, mint egymást kölcsönösen feltételező ellentéteket értelmezzük, akkor azokat a folyamatokat, eseményeket tekintjük szükségszerűeknek, melyeket lényegi folyamatok, a valóság lényegi oldalai determinálnak, és azokat a jelenségeket tekintjük véletleneknek, melyek nem következnek lényeges oldalakból. Mint a Tankönyv írja: „Szükségszerű az, ami a dolgok lényegéből, belső összefüggéséből következik”, míg „A véletlen . . . nincs belső, szükségszerű összefüggésben a folyamat lényegével”.²⁷ Közelebbről: 1. Szükségszerű annak a dolognak a megvalósulása, amelynek oka lényeg (vagy lényege komplexuma), míg véletlen az, aminek nincs lényegi oka, amit lényegi oldalak nem determinálnak egyértelműen. Ha azonban ennek megállapításánál megállnánk, nem jutnánk tovább a szükségszerű és a véletlen objektivitásának elismerésénél, nem jutnánk el a szükségszerű és a véletlen kölcsönös feltételezettségének felismeréséig. Ezért le kell szögeznünk, hogy: 2. A szükségszerű és a véletlen kategóriáiról egy

²⁶ Ezt a kérdést fontosságához képest igen röviden tárgyalom, tekintve, hogy ismert és lényegében nem vitatott probléma.

²⁷ A marxista filozófia alapjai. Bp. 1961. 228. o.

és ugyanazon lényeg viszonylatában beszélünk, egy és ugyanazon lényegi folyamat egyértelmű következményét tekintjük szükségszerűnek, illetve nem egyértelmű következményét tekintjük véletlennek. Ez egyben azt is jelenti, hogy: 3. véletlennek nem azon végtelen sok dolog egyikét vagy másikat nevezük, melyek semmiféle determinációs kapcsolatban sincsenek ezen bizonyos lényegi folyamattal, hanem azon dolgokat, mozzanatokot, melyek — bár determinációs összefüggésben vannak a kérdéses lényegi folyamattal — mégsem következnek abból szükségszerűen. A már említett példán megvilágítva az eddig mondottakat: Míg a szocializmus világméretű győzelme szükségszerű, mert a kapitalizmus belső törvényszerűségei egyértelműen determinálják a kapitalizmus összeomlását, addig e világméretű győzelem pontos ideje vagy konkrét formája véletlen, mert nem következik szükségszerűen a kapitalizmus általános természetéből. A példából is látható, hogy a szükségszerű és a véletlen kategóriáit nem különböző lényegek viszonylatában alkalmazzuk. A szükségszerűen bekövetkezőnek is (a szocializmus világméretű győzelmének is), meg a véletlennek is (a szocializmus világméretű győzelme pontos idejének vagy konkrét formájának is), egy és ugyanazon lényeghez, a kapitalizmus belső törvényszerűségeihez fűződő kapcsolatáról van szó. Sőt, mint e példából is kitűnik, a determináló lényegi folyamat és a véletlen között összefüggés van, tehát nem mondhatjuk pl. azt, hogy a kapitalizmus belső törvényszerűségeinek viszonylatában véletlen, indeterminált az, hogy mikor lesz a legközelebbi 96,5%-os napfogyatkozás Budapesten.

Ismételjük, az esetben, amikor a szükségszerű és a véletlen kölcsönös feltételezettségéről beszélünk, szükségszerűnek a lényegi folyamatból következő, lényeges oldal által determinált folyamatokat, véletlennek pedig az ugyanazon (tehát a szükségszerű folyamatokat determináló) lényeg által nem determinált, bár ezen lényeggel összefüggésben levő folyamatokat tekintjük. Ebből következik, hogy a szükségszerű és a véletlen kategóriáival egy és ugyanazon folyamat, egy és ugyanazon „zárt rendszer” két oldalát ábrázoljuk.

Mivel a szükségszerű és a véletlen kategóriái egy és ugyanazon objektum két oldalát fejezik ki, s mivel a lényeges folyamatok által determinált oldalak maguk is lényegiek, illetve a lényegi folyamatokból nem következők pedig maguk sem lényegiek, a szükségszerű és a véletlen kölcsönös feltételezettsége egyértelmű a lényeg és a jelenség kölcsönös feltételezettségével. (Jelenségen most és a továbbiakban a dolgok változékony, külső oldalát, a lényeg ellentétét értem.) Továbbmenve: Az esetben, mikor a lényeget szembeállítjuk a jelenséggel, lényegen a jelenség *általános* tartalmát, jelenségen pedig a lényeg *egyedi* megnyilvánulási formáját értjük. Ennélfogva a szükségszerű és a véletlen kölcsönös feltételezettsége a továbbiakban egyértelműnek tekintendő az általános és az egyes dialektikus ellentétességével, kölcsönös feltételezettségével is. Míg a szükségszerű a lényeg és az általános kategóriával, addig a véletlen a jelenség és az egyes kategóriáival „egyrendű”, „egyenemű” kategória. Végül említsük meg a következő kategoriális összefüggést: Tekintve, hogy törvényszerűen meghatározottnak lényegi folyamatból következő, tehát lényeges és általános folyamatokat nevezünk,²⁸ világos, hogy a szükségszerű és a véletlen

²⁸ Vö. Lenin törvénydefiníciójával: „A törvény tehát viszony ... *lényegek* viszonya vagy lényegek közötti viszony.” Filozófiai füzetek. Bp. 1954. 129. o. és vö. Klaus megjegyzésével: „... A törvény nem egyes eseményeket kapcsol össze, hanem események osztályait.” I. m. 384. o.

kölcsönös feltételezettsége egyet jelent a törvényszerűen determinált, illetve a nem-törvényszerűen következő folyamatok, mozzanatok kölcsönös feltételezettségével, ellentétes egységével.

Bár nem feladatunk, hogy lényeg és jelenség, egyes és általános, törvényszerű és nem-törvényszerű kategóriáit, e kategória-párok különbségét stb. részletesen elemezzük, szükséges, hogy rámutassunk a következőkre:

Ha a lényeg kategóriáját mint a dolog jellemzése szempontjából fontos belső oldalt szembeállítjuk a jelenség kategóriájával, mint a dolog jellemzése szempontjából elhanyagolható, külső oldallal, akkor azt kell mondanunk, hogy egy és ugyanazon dolognak — más és más vonatkozásban — más és más a belső, elhanyagolhatatlan, illetve a külső, nem-lényegi oldala. Ti. egy és ugyanazon dolgot — más és más vonatkozásban — más és más determinál, egy és ugyanazon dolognak — különböző relációkban — más és más dolgokkal való összefüggései, kölcsönhatásai lépnek előtérbe. A lényeg (s ennek megfelelően az általános is, mint a lényegi közös²⁹) viszonylagos kategóriának bizonyul,^{29b} azaz egy adott konkrét vonatkozásban lép fel, tehát konkrétan értelmezendő. Alkalmazva a lényeg és jelenség kategóriáinak konkrét viszonylagosságát a szükségszerű és a véletlen értelmezésére, azt kell mondanunk, hogy a szükségszerű és a véletlen nem merev adottságok egy objektumon, egy folyamaton belül, hanem — mintegy — „cseppfolyások”. Egy és ugyanazon folyamatnak, objektumnak — különböző vonatkozásokban — más és más oldala lesz szükségszerű, illetve véletlen oldala, mozzanata.

Az általánosan elterjedt marxista felfogás szerint a szükségszerű és a véletlen kölcsönös feltételezettsége a dolgok meghatározottságának területén kettősen nyilvánul meg. Az egyik esetben a szükségszerű és a véletlen egy és ugyanazon folyamat két, egymással ellentétes és egymásra utalt, de egyidejűleg fennálló oldalát juttatják kifejezésre. A másik esetben a szükségszerű és a véletlen egy és ugyanazon folyamat két, egymással ellentétes, de időben egymást követő oldalát fejezik ki. Az első esetben a szükségszerű és a véletlen egymásban tükröződnek, hegeli terminológiával „átlátszanak”, a második esetben a szükségszerű és a véletlen egy fejlődési folyamat két szakaszát képviselik, átmennek egymásba.

Vizsgáljuk meg az első esetet!

Ha egy objektum jövődjét vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a kérdéses objektumnak a lényeges oldala bár befolyásolja, körvonalazza, de nem determinálja egyértelműen a kérdéses objektum egészének működését, jövődjét, az objektum mozgásának — többé-kevésbé — tág teret biztosít. Bekövetkezhet ez is, az is, a jövő esetleges lehetőségének a sokasága. Hangsúlyoznunk kell azonban azt, hogy az esetleges lehetőségeknek, az „eshetőségeknek” a sokasága korlátozott. Bár a lényeges folyamat több rejtett tendencia megnyilvánulását, több jelenség megvalósulását teszi lehetővé, mégsem valósulhat meg bármi. Ti. ami a lényeges folyamat működésével összeegyeztethetetlen, annak megvalósulása lehetetlen. Továbbmenve: Ami pedig önmagából e lényeges folyamatból szükségszerűen következik, az elkerülhetetlenül megvalósul. Tehát bár-

²⁹ Szokás az általánost mint ismétlődőt definiálni. Ez annyiban helyes, amennyiben ismétlődésen nem feltétlenül időbeli ismétlődést, hanem általában többszöri előfordulást értünk. Különben az a látszat adódnék, hogy a fejlődésben nincs általános, mivel a fejlődés az időbeli ismétlődés megszűnése.

^{29b} A lényeg ugyanakkor abszolút is. V. ö. Aristoteles *Metafizika* 1017 b-vel. Abszolúttságának elemzése azonban most nem feladatunk

mely objektum lényeges oldalából ezen objektum jövődjöje szükségszerűen és nem-szükségszerűen következik egyszerre, ami megvalósul determinált és indeterminált, éspedig egyidejűleg. Az ellentmondás — mármint — csak látszólag logikai, valójában dialektikus. A jövődjö valóságosnak — ugyanis — más és más oldala valósul meg szükségszerűen, illetve véletlenül. A szükségszerűen bekövetkező oldal a létrejövö esemény lényegi oldala, általános tartalma, az indeterminált oldal pedig a létrejövö esemény lényegtelen jegyeinek, mozzanatainak összessége. Tehát annak a dilemmának, hogy egy lehetőségként vagy több lehetőségként adott-e a jövö, a következő (dialektikus) megoldása van: Több, a lényegtelen körülményekre, a megjelenési formákra vonatkozó, esetleges lehetőségben jelenvaló az egyetlen, a jövödjö lényeges oldalára vonatkozó, szükségszerű lehetőség. (A dolgok sokoldalú összefüggésének megfelelően ugyanazon lényeges oldal mozgásának rejtett tendenciája különböző nem-lényegi tendenciákkal fonódhatik és fonódik is egybe, vagyis különböző konkrét formákban valósulhat meg a szükségszerű, lényegi tartalom.) Más szóval: A szükségszerű tartalom véletlen formában nyilvánul meg, szokásos megfogalmazással, a véletlen a szükségszerűség megjelenési formája. A véletlen így a másként is bekövetkezheto, változékony formai oldal, a szükségszerű pedig a lényegi által determinált belső, lényegi oldal. Mivel pedig a determináló lényegi oldal maga is általános, a belöle szükségképpen következő valóság több, esetleges formában realizálódik. Szokásos megfogalmazással: A szükségszerűség a véletlenek tömegében tör magának utat.

Világos az is, hogy a szükségszerű és a véletlen azért feltételezik egymást, mert a determináló lényegi oldal csak egyik oldala a teljes valóságnak, maga is összefüggésben van más oldalakkal, dolgokkal, s hogy — ennek következtében — összefüggésein keresztül állandóan transzformálódik működése, hatása. A létrejött dologban tehát a szükségszerű és a véletlen oldalak megbonthatatlan egységet alkotnak, egyik sem lehet a másik nélkül, egyik sem közömbös a másikkal szemben, a véletlen formák, az esetleges mozzanatok — az adekváció kisebb vagy nagyobb mértékével ugyan, de — megfelelnek lényegi tartalmuknak, a lényegi tartalom tükrözödik az esetleges formákban. A szükségszerű és véletlen ezen kölcsönös feltételezettségéről Hegel így ír: „Az abszolút szükségszerűség vak... mint lényeg a létbe van bezárva.”³⁰ A szükségszerűség bezártsága az esetlegesek léttel bíró sokféleségébe, vaksága — mármint — azt fejezi ki, amit fentebb mondtunk: 1. A szükségszerű nem érzékelhető, nem egyedi összefüggés. 2. Viszont mint általános összefüggés az érzékelhető, egyedi összefüggésekben, és csakis azokban, adva van. 3. Megnyilvánulása feltétlen, minden jelenség általánosság, szükségszerűség hordozója.

Egy példán megvilágítva az elmondottakat: Minden élőlény magában hordja saját pusztulásának szükségszerűségét, a halál az élő természetéből szükségképpen következik. Viszont a halál bekövetkezésének konkrét formája, tér—idő koordinátái már nem következnek szükségszerűen az élőlény élő mivoltából, hanem — ezen vonatkozásban — véletlen körülményektől függnek, s így bekövetkezésük esetleges. Az élőlények élő mivolta a pusztulás formáját vagy idejét illetően „tág teret” biztosít az élőlény számára, bár ez a „tág tér” korlátozott, amennyiben szükségszerű, hogy az élőlény — előbb vagy utóbb — elpusztuljon. A haláleset — így — egyidejűleg esetleges is, szükségszerű is, esetleges formájában, tér—idő koordinátáiban, és szükségszerű tartalmában,

³⁰ A logika tudománya. 2. köt. Bp. 1957. 162. o.

szükségszerű maga a halál mint olyan. Továbbá: a halál tér—idő koordinátái, konkrét formája egyfelől, általánossága másfelől, elválaszthatatlanul összetartoznak. Csak konkrét halálesetek vannak, s nyilvánvaló, hogy csakis ezen konkrét halálesetekben lehet jelenvaló a halál egyetemes szükségszerűsége.

Ha a szükségszerű és a véletlen kölcsönös feltételezettségének elvét alkalmazzuk az okság kategóriájára, a következő összefüggést állapíthatjuk meg: Egy folyamat lényegi oldala általános ok, egyértelmű következménye pedig általános okozat. Ennek leszögezése mindenekelőtt azért szükséges, mert ha nem hangsúlyoznánk, hogy általános ok általános okozatot hoz létre, illetve megfordítva, általános okozatnak csak általános, lényegi oka lehet, akkor könnyen elkövethetünk bizonyos hibákat. Ismeretes, hogy nagy, jelentős oknak csak jelentős következménye, jelentéktelen okoknak pedig csak jelentéktelen következményei lehetnek. (Ok és okozat arányosságának ezen elvét a következő példán szeretném bemutatni: Ha egy kis hógolyó egy hóborította hegy csúcsáról legurulva lavínává dagad, s a hegy alján fekvő faluban házakat dönt össze, akkor e jelenséget csak látszólagosan okozta a kis hógolyó, hiszen más körülmények közepette, ha pl. hiányzik a vastag hóréteg, nem következett volna be e jelenség.) De ha nem hangsúlyozzuk, hogy általános okozatnak csak általános oka lehet, akkor hamarabb beleeshetünk abba a hibába, hogy — megszegve az ok és okozat arányosságának elvét — nagy, jelentős tényeket jelentéktelen körülményekből vezetünk le. Továbbá: Ismeretes, hogy a statisztikai törvényszerűség egyedi és véletlen jelenségek tömegének átlagában nyilvánul meg. De ha megfélekedünk arról, hogy általános oknak csak általános okozata lehet, akkor az a látszat támad, hogy egy és ugyanazon *általános*, statisztikai átlagban megnyilvánuló ok — más és más konkrét esetben — más és más *egyed* okozatot szül, vagyis, hogy a statisztikai törvényszerűség tulajdonképpen ellentmond az okság elvének. (Ugyanis ok és okozat kapcsolata szükségszerű.) Ha viszont szem előtt tartjuk ok és okozat arányosságának elvét, akkor világossá válik, hogy a statisztikai átlagként ható általános ok éppúgy kauzális szükségszerűséggel hozza létre az egyesek mozgásának átlagában kifejeződő *általános* okozatát, mint ahogy szükségszerűen hatnak az ún. „individuais” (Bohm helytelen kifejezésével: kauzális, a Tankönyv kifejezésével: dinamikus) törvényszerűségek.

Vizsgáljuk meg közelebbről a szükségszerű és a véletlen kölcsönös feltételezettségének másik megnyilvánulását, a szükségszerű és a véletlen átmenését egymásba!

A fejlődés folyamán a dolgok lényeges oldalai változást szenvednek, régi általános folyamatok tűnnek el, új általános folyamatok keletkeznek. Az új magasabbrendű általános tartalom kezdetben elszórtan jelentkezik, majd egyre gyakoribbá lesz, szaporodásával és kifejlődésével egyre inkább és egyre szélesebb körben befolyásolja környezetét, míg végül is teljesen elnyomja a régit. A fejlődés — mert fokozatos is, folytonos is — azt jelenti tehát, hogy a magasabbrendű új jelenség elszórt egyeshől általánossá, illetve az alacsonyabbrendű régi jelenség általánosból elszórt egyessé válik. Minthogy az általánost, a lényegest tekintjük szükségszerűnek, s az egyest, a nem-lényegit véletlennek, a fejlődés egyértelmű azzal, hogy a véletlenből szükségszerű, illetve a szükségszerűből véletlen lesz. (Ez utóbbi a régi hanyatlásának vonatkozásában.) Nemcsak arról van tehát szó, hogy a véletlen a szükségszerűség megjelenési formája, hogy a szükségszerű a véletlennek tömegében tör magának utat, hanem arról is, hogy ami a fejlődés egy adott szakaszán belül véletlen, az egy ké-

sőbbi (vagy korábbi) szakaszban szükségszerű, vagyis hogy az általános egyesből született, illetve hanyatlása esetén eggyé válik. A szükségszerű és a véletlen kölcsönös feltételezettsége itt tehát azt jelenti, hogy az elszórt egyes és az általánosan elterjedt szükségszerűen követik egymást.

A gyakran használt példán bemutatva az eddig mondottakat: Kibontakozásakor az árutermelés elszórt egyesből egyre általánosabbá lett, az árutermelő folyamatok szórványos megjelenését felváltotta az árutermelés tömegméretű megjelenése. Az árutermelés fokozódó általánossága egyértelmű volt fokozódó szükségszerűségével, a réginek, a naturálgazdálkodásnak fokozódó véletlenszerűségével, ritkábbá-jelentéktelenebbé válásával.

A szükségszerű és a véletlen dialektikus összefüggésének eme két oldala (az „átlátszás” és az „átmenet”) természetesen nem mondanak ellent egymásnak. Általános tartalmi természet ti. akkor is adott, amikor pl. a fejlődő, az új általános még fejlődésének kezdeti stádiumában van, amikor még elszórt egyes, még véletlen. Ez esetben az adott jelenlevő általános nem egyéb, mint a felbomló, de még uralkodó réginek és a keletkező újnak egysége, pontosabban ezen egység általános tartalma. (Példánkban az a termelési és csereszerkezet, amelyben még uralkodik a naturálgazdálkodás, de már megjelennek az elszórt árutermelő folyamatok.) Tehát nem az általános, a lényeg mint olyan születik, hanem a dolgok szerkezetének lényege az, ami megváltozik.

Összefoglalva az e pontban mondottakat: A szükségszerű és a véletlen kategóriáit a dialektikus gondolkodás mint egymást kölcsönösen feltételező ellentéteket ábrázolja. A szükségszerű és a véletlen kölcsönös feltételezettsége a determinációban kétféleképpen nyilvánul meg. Egyrészt egy dolog lényegi és — ugyanabban a vonatkozásban — nem-lényegi, indeterminált oldalának egybefonódását, másrészt elszórtságának, illetve általánosságának, gyakoriságának egymásutániságát jelenti. Az előbbi esetben a szükségszerű és a véletlen egy objektumon belül mint annak két egyidejű oldala, a másodikban pedig egy folyamaton belül mint annak két egymásutáni szakasza jelentkeznek.

3. Következtetések

Kiindulópontunk: 1. Minden eseménynek oka van, minden objektumot determinál létrehozó tényezőinek totalitása. 2. Minden eseménynek, minden objektumnak van lényegi folyamatok által determinált, szükségszerű oldala és lényegi folyamatok által nem determinált, véletlen oldala.

E két tétel, a dialektikus materialista determinizmusnak e két pillére, ha felületesen vizsgáljuk őket, látszólag ellentmondanak egymásnak. Ha ugyanis minden szükségszerűen determinált, akkor nem tekinthető a véletlen objektívnek, legfeljebb az okok ismeretének hiányát kifejező szubjektív kategóriának. Ha viszont szükségszerű csak az, aminek lényegi oka van, akkor a véletlen objektív, és pedig semmivel sem kevésbé, mint a szükségszerű. (Tekintve, hogy a lényeg elválaszthatatlan a jelenségtől.) Tehát sem a szükségszerű, sem a véletlen nem tekinthetők abszolútnak. Ennélfogva úgy tűnik, hogyha az első tételt fogadjuk el, akkor el kell vetnünk a másodikat, ill. a második elfogadása esetén az elsőt kell elvetnünk. A Tankönyv álláspontja mármost az, hogy az oki meghatározottságot még nem tekinthetjük szükségszerűségnek.³¹ Világos azonban, hogy az a tétel, hogy „minden jelenséget szükségszerűen determinál oka” azt jelenti, hogy a dolgok szükségszerűeknek tekintendők, és pedig okuk viszonyla-

³¹ I. m. 231—232. o.

tában. A Tankönyv megoldásával ellentétes értelmű megoldást javasol Földesi Tamás. Álláspontja szerint minden jelenség szükségszerűnek tekintendő, mert mindennek oka van, de nem tekinthető egyformán szükségszerűnek minden, a lényegi folyamatokból egyértelműen következő belső szükségszerűséget Földesi megkülönbözteti a nem-lényegi folyamatokból következő külsőleg szükségszerű oldaltól.³² Felfogása — véleményem szerint — megközelítően helyes feloldását adja fenti látszólagos ellentmondásnak. Álláspontja helyes annyiban, hogy az oki meghatározottságot szükségszerűségként értelmezi, s hogy különbséget tesz lényeges és nem lényeges okok között. Mivel azonban nem hangsúlyozza azt, hogy a szükségszerű és a véletlen reláció-kategóriák, álláspontjáról az a következtetés adódik, hogy csak a véletlen relatív, a szükségszerű abszolút.

Mit jelent az, hogy a szükségszerű és a véletlen (sőt, a lehetséges és a lehetetlen is) reláció-kategóriák?

A dialektikus materialista determinizmus, szemben a metafizikus determinizmussal, nem tekinti a jelenségeket úgy általában, tehát minden különbségtétel nélkül szükségszerűeknek. Véleményünk szerint egy dolog annyiban szükségszerű, amennyiben bizonyos adott tényezőket tekintve e dolog megvalósulása szükségszerű, vagyis a szükségszerűség (és a véletlen) nem a dolgok tulajdonságára vonatkozik, hanem a kérdéses dolog és más, múltbeli dolgok, események közötti összefüggés, viszony jellegére. Ugyanúgy, ahogy a szillogizmusban sem a zárótétel az, ami szükségszerű, hanem az adekvát premisszák és a zárótétel kapcsolata, ugyanúgy — szigorúan véve — nem az okozat az, ami szükségszerű, hanem az ok és az okozat kapcsolata. A dolgok megvalósulása tehát annyiban szükségszerű, amennyiben a dolgok szükségszerűen következnek létrehozó tényezőik összességéből, szükségszerűek létrehozó tényezőik összességének *viszonylatában*. Ez viszont azt is jelenti, hogy létrehozó tényezői egyikének vagy egy csoportjának *vonatkozásában* bármely dolog megvalósulása objektíven indeterminált, véletlen. (Ismételjük: a dolog és létrehozó tényezőinek egyike közötti viszony semmivel sem kevésbé objektív, mint a dolog és a létrehozó tényezők totalitása közötti viszony.) A dialektikus materializmus tehát nem azt kérdezi, hogy szükségszerűek-e, vagy véletlenek-e az anyagi folyamatok hanem azt, hogy mely vonatkozásban, mely viszonylatban tekinthető a dolgok megvalósulása elkerülhetetlennek, szükségszerűnek, illetve másként is bekövetkezőnek, véletlennek.

Fenti „ellentmondás” ennél fogva csak azért tűnik ellentmondásnak, mert az első tétel esetében különbségtétel nélkül minden objektumot létrehozó tényezőinek összességéhez viszonyítottunk, a második tétel esetében viszont csak a dolgok lényeges oldalát viszonyítottuk a létrehozó tényezők totalitásához, míg a dolog jelenségoldalát ugyanazon lényeghez való vonatkozásában, tehát létrehozó tényezői egyikével alkotott összefüggésében vizsgáltuk. Ezzel — egyben — elutasítottuk azt a feltevést is, miszerint a fenti ellentmondás azért keletkezik, mert a két tétel esetében a szükségszerűnek más fogalmát használjuk. Nem, szükségszerűn mindkét esetben az „elkerülhetlent”, a másként bekövetkezetlent értettük, csak hogy míg az első esetben minden dolgot, addig a második esetben csak a lényeges oldalt viszonyítottuk okához. (Álláspontunkból az is következik, hogy a predeterminációelvé sincs ellentmondásban a szükségszerű és a véletlen létrejöttének és elmúlásának, egymásba való átmené-

³² I. m. 224—227. o.

sének elvével. Ti. a jelenségek egyetemes világösszefüggésének vonatkozásában egy adott általános fejlődése, tehát az egyes, még elszórtan jelentkező, de már kibontakozó magasabbrendű jelenségek általános elterjedésének folyamata előremeghatározottnak tekintendő.) Ezzel válaszoltunk kitérített kérdéseinkre is. A dolgok teljes meghatározottságának, előremeghatározottságának elve összeegyeztethető a szükségszerű és a véletlen kölcsönös feltételezettségének elvével. A két elv együttesen fejezi ki a jelenségek meghatározottságának anyagságát, sokrétűségét.

A szükségszerű és a véletlen viszonykategória-jellegének megnevezése tükröződik a Tankönyv egyik megállapításában. Idézem a kérdéses tételt: „A lehetőségek között (kiemelés tőlem — Ü. Gy.) vannak olyanok, amelyek szükségszerű jellegűek, és előbb-utóbb okvetlenül realizálódnak.”³³ A Tankönyv nem is jut tovább ennél, azaz annál a megállapításnál, hogy az egyik lehetőség szükségszerű, a másik pedig esetleges. Ez a megállapítás pedig — így megfogalmazva — csupán formális lehet. Valójában azt kellene mondanunk, hogy: 1. létrehozó tényezői összességében a jövődő valóságos egyetlen, szükségszerű lehetőségként adott. 2. egy dolog lényeges vonatkozásában pedig a dolog jövője mint több esetleges lehetőségben jelenvaló szükségszerű lehetőség adott.

Véleményem szerint Földesi koncepciójának is az a negatívuma, hogy nem vette eléggé számításba a szükségszerű és a véletlen kategóriáinak relációs jellegét. Nem azt kell tehát mondanunk, hogy az „absztrakt szükségszerűség zárójelének felbontásán” keresztül jutunk el az „általános determináltságon belül jelentkező „belső”, illetve „külső” szükségszerűséghez,”³⁴ hanem az absztrakt szükségszerűség (a dolog és a létrehozó tényezők összessége közötti kapcsolat) és az absztrakt véletlen (a dolog és a létrehozó tényezők egyike közötti kapcsolat) konkretizálásán keresztül jutunk el — éspedig — a konkrét szükségszerűség (a lényegi folyamatokból következő meghatározottság) és a konkrét véletlenszerűség (a lényegi folyamatból nem következő indetermináltság) fogalmához.

Az elmondottak szerint a meghatározottságot, mint oki meghatározottságot kell értelmeznünk, s azonosnak kell tartanunk a jelenségek létrejöttének szükségszerűségével. Tehát nem fogadható el az okság és a szükségszerűség szétválasztása, nem fogadhatjuk el a véletlennek azt a meghatározását, hogy „a véletlennek is van oka, de nincs szükségszerű oka”³⁵ Ez a tétel — ugyanis — kettős hibában szenved. Egyrészt, ha azt mondjuk, hogy a véletlen okozat egyúttal azt és csakis azt mondtuk, hogy a véletlen — létrehozó tényezőinek összességét tekintve — szükségszerűen következik be. Vagyis a véletlent mint szükségszerűt határoztuk meg, ami logikai ellentmondás. Tehát, amely vonatkozásban valami véletlen, ugyanabban a vonatkozásban nem okozat, a véletlen és az okozat fogalmait kizárják egymást. Másrészt, fenti meghatározás szerint véletlennek az tekintendő, aminek az oka nem-szépszerűen jön létre, azaz aminek az oka — fenti meghatározás általánosan elterjedt értelmezése szerint — nem következik egy folyamat belső lényegéből. Ez azt jelenti, hogy a „véletlen” jelenség okának nincs lényegi oka. Vagyis ismét csak abban a vonatkozásban véletlen a „véletlen” jelenség oka, amely vonatkozásban ő maga nem

³³ I. m. 237. o.

³⁴ I. m. 224—225. o.

³⁵ L. a Tankönyv 231. oldalán, illetve Rudas László (Materialista világnézet. Bp. 1947. 315. o.), Molnár Erik (A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái. Bp. 1955. 83. o.) és mások álláspontját.

okozott. Ha tehát fenti tételt ellentmondásmentesen akarjuk megfogalmazni, akkor nem azt kell mondanunk, hogy a véletlennek is van oka, de nincs szükségszerű oka, hanem azt, hogy egy más vonatkozásban (létrehozó tényezői összességének viszonylatában) az is determinált, okozott, ami nem következik egyértelműen egy lényegi folyamatból. Ismételjük: amely vonatkozásban valami okozat, ugyanabban a vonatkozásban szükségszerű is, illetve amelyben véletlen, ugyanabban nem okozott. Ennélfogva helytelen a mechanikus materialistáknak azt felróni, hogy az oki meghatározottságot azonosították a szükségszerű meghatározottsággal. (Okság és véletlenszerűség ellentétességét bizonyítja a tudományos gyakorlat is. Az esetben, amikor a tudomány a véletlen jelenségekkel mint véletlenekkel foglalkozik, akkor nem törekszik e jelenségek okainak feltárására. Megfordítva: Amennyiben a kitűzött cél egy individuális jelenség okának — lehetőség szerint — teljes megismerése, annyiban a jelenség létrejöttének szükségszerűsége válik a kutatás tárgyává.)

Összefoglalva az e pontban mondottakat: A teljes determináció és a predetermináció nem mondanak ellent a szükségszerű és a véletlen kölcsönös feltételezettségének. Mindkettőnek, de különösen az utóbbinak figyelembevétele nagy jelentőségű a tudományos munka számára. E jelentőség felméréséhez próbált egy általános szempontot adni e sorok írója.

Unqvári Gyula

Valóban következetes-e a predeterminizmus koncepciója?*

A valóságos dolgok meghatározottságának kérdése a filozófiatörténet mindig igen élénken vitatott problémái közé tartozott. A determinizmus és az indeterminista tendenciák összeütközése végigvonul a filozófia történetén e tudományos diszciplína kezdeti lépéseitől napjainkig.

A dolgok meghatározottságát elvető irányzatok főként az emberi cselekvés és a társadalmi események magyarázata területén léptek fel. Az utóbbi időben ez egyre inkább átment az egzakt természettudományok területére és különösen nagy szerepet játszik a kvantummechanikában manapság, éppen azért, mert az indeterminisztikus felfogás képviselői igen jelentős fizikusok (N. Bohr, W. Heisenberg stb.). A kvantummechanikai determinizmus többnyire idealisztikus filozófiai világnézettel kapcsolódik egybe, amin nem változtat az a tény sem, hogy a legutóbbi fejlődés könnyen észrevehető áttérést mutat a szubjektív idealizmustól az objektív idealizmus felé. Néhány, alapjában materialista beállítottságú fizikus is vallja a mikrovilág jelenségeinek egyedi indetermináltságát (pl. Alfred Landé).

A fizikai indeterminista iskola bírálóinak középpontjában a Laplace-féle determinizmus áll. A Laplace-i elv egy mechanikus materialista koncepció elvileg következetes megfogalmazása, amely a valóság egy meghatározott területe törvényeinek jellege alapján levont következtetéseit extrapolálja az egész univerzumra. A hegeli filozófia dialektikája jelentette az első nagy filozófiai csapást e felfogásra, amellyel azonban gyökerében szükségképpen csakis Marx és Engels dialektikus materializmusa szakított és szakíthatott.

Nyugaton a nem dialektikus materialista filozófiai alapokon álló fizikusok és filozófusok körében kialakult egy olyan csoport, amely érzi ugyan a Laplace-i determinizmus tarthatatlanságát és törekszik — bár megítélésem szerint alapjában sikertelenül — e mechanisztikus elvvel szakítva, szembeszállni a fizikusok többségének a mikrovilág jelenségei egyedi indetermináltságára vonatkozó nézeteivel (de Broglie, D. Bohm, J. Vigier, M. Bunge, a Szovjetunióban Tyerleckij és részben Blohincev).

Ezekhez a problémákhoz kapcsolódik Ungvári Gyula cikke, aki azt a célt tűzi maga elé, hogy bemutassa a dialektikus materializmus e kérdésben vallott álláspontját. Lehet vitatkozni arról — hiszen korántsem eldöntött kérdés még — hogy vajon a teljes meghatározottság és a predeterminizmus (az ún. „kemény” determinizmus) vagy a nem-teljes meghatározottság elve ad-e helyesebb képet a valóságról, melyik egyeztethető jobban össze a modern tudományok eredményeivel, s e tudományok adta világképpel. Azonban

* Megjegyzések Ungvári Gyula cikkéhez.

nem engedhető meg azt állítani, hogy „a dialektikus materialista determinizmus teljes és következetes determinizmus, s mint ilyen magában foglalja a predetermináció elvét is”. A dialektikus materializmus mégsem választható el Marx és Engels elképzeléseitől, akik viszont élesen felléptek a predeterminisztikus tendenciák ellen. Mindenkinek jogában áll bebizonyítani — de nem deklarálni —, hogy a dialektikus materializmus fejlődésének mai fokán a determinizmus kérdésében már túlhaladta Marx és Engels e kérdésről alkotott véleményét, de akkor ezt világosan és nyíltan meg kell mondani. Annál is inkább, mert ettől még senki sem lesz antimarxistává. Megengedhetetlen viszont, hogy elmoszuk azt az éles különbséget, ami volt Marx és Laplace elképzelése között ebben a kérdésben.

Épp annyira nem állja meg a helyét az az állítás, hogy a marxista filozófusok többsége elfogadja a jelenségek teljes meghatározottságának elvét és csakis a predeterminizmust utasítják el. Különösen nem áll a teljes determinizmus olyan értelmezésére, amelyet a szerző cikkében védelmez. Legalább néhány munkával, cikkel, monográfiával, esetleg idézettel illene dokumentálni, hogy ez így van, vagy legalábbis, hogy néhány jelentős marxista filozófus vallja a teljes determinizmus hasonló interpretációját.

Nem kívánok a teljes- és pre-determinizmus elvének túl részletes bírálatával foglalkozni, célom csak az, hogy rámutassak néhány, a szerző cikkében található, enyhén szólva különös konklúzióra, a szerző álláspontjának több helyütt logikailag ellentmondásos jellegére, valamint nem utolsó sorban arra, hogy az ott kifejtett predeterminizmus a dialektikus materialista filozófia néhány, nem lényegtelen elvével összeegyeztethetetlen, mégpedig olyan elvekről van szó, melyeket már nem egyszer bizonyítottak.

Ungvári cikkének módszertani kiindulópontja, amit tudatos célként állít maga elé, a determinizmus problémájának ontológiai tárgyalásmódja és az ismeretelméleti szempont csakis magyarázó kiegészítésként található meg. Véleményem szerint ebből jó egynéhány módszertani nehézség származik.

Ugyanis az ismeretelméleti aspektusból való meghatározás sokkal inkább lehetővé teszi magának az ontológiai tartalomnak is differenciáltabb, analitikusabb jellegű feltárását. E szempont elhanyagolása pedig, mint ez a szerző tanulmányában is látható, néhol legfeljebb tartalmilag igen keveset nyújtó tautológiákat ad.

Teszem azt, ha pl. igen leegyszerűsítve a fizikai törvényt úgy definiálom, hogy az a lényegi objektív tartalom, amely X típusú, Y feltételek által megszorított, általában matematikai formulában is kifejezhető tudományos törvényben van leírva (természetesen X-et, Y-t, valamint a matematikai formulát konkrétan meg kell adnom), akkor ez sokkal egzaktabb meghatározása az objektív tartalomnak, mintha egyszerűen azt mondanám, hogy az adott fizikai törvény az adott fizikai folyamat lényege, a tartós, az ismétlődő, a maradandó, az általános, stb. ezekben a fizikai folyamatokban.

S továbbá úgy gondolom, ha az oksági viszonyt úgy definiálom (leegyszerűsített és megközelítő meghatározásról van szó), hogy az egyetemes összefüggések hálózatában az az objektíve létező kapcsolat-típus, amely a következőképpen jelölhető: ha A, akkor B, és csak ha A, akkor B (ha nem A, akkor B sem) és $A \supset B$ konnektív implikáció, és ha A és B között egyirányú időbeli genetikus kapcsolat van; akkor ez korántsem tagadja e viszony tudatunktól független, vagyis objektív létét, sőt ezen objektív létezés egzaktabb megközele-

tését adja. Itt tekintsünk el attól, hogy ennek a definíciónak további finomítása még pontosabb leírást ad, mert ez a lényegen semmit sem változtat.

Tartalmilag most már a szerző kiindulópontja a Laplace-féle determinizmus elv lényegében való elismerése, amelyet más az Ungváriéhoz hasonló állásponton levő szerzőktől eltérően — s akiket, mondjuk meg nyíltan, joggal vádol következetlenséggel — explicit formában el is ismer. Teljesen egyetértek a szerzővel abban is, hogy a laplace-i elvet nem idealisztikus volta miatt kell bírálni, vagyis azért, mert egy végtelen megismerő elmét feltételez, hiszen ez a végtelen elme pusztán módszertani eszköz a teljes predetermináció elvének leírására.

A továbbiakban, mint jeleztem, nem kívánom a laplace-i formulát bírálni, egyrészt mert ezt előttem már sokan megtették, másrészt pedig e témával foglalkozó előző két cikkemben *ezzel kapcsolatos véleményem megtalálható. Itt csupán arra szorítkozom, hogy a szerző nyújtotta „kijavítások” tarthatatlanságára rámutassak.

Ungvári első érve, hogy szerinte egyedül a teljes determinizmus következetes. Mit jelent egy elmélet következetessége és mit ért ezen a szerző? Bármely elmélet — igen leegyszerűsítve — akkor következetes, ha alaptételeiből, kiinduló axiómáiból, legyenek azok bármily hamisak, derivatív tételei *logikai* szükségszerűséggel következnek s ily módon e rendszer *logikailag* ellentmondásmentes.

A tudomány története azt mutatja, hogy az esetek túlnyomó többségében nem a kiinduló tételek, vagy axiómák hamisságát fedezik fel, hanem ezen alaptételekből levezetett valamely következmény tarthatatlanságát, nyilvánvaló hamisságát, az objektív valósággal nem megegyező voltát mutatják ki, s így jutnak el aztán valamelyik alaptétel, vagy axióma elvetéséhez.

Ez a helyzet a Laplace-féle mechanikus determinizmussal is. A teljes determinizmus elmélete önmagában ellentmondásmentesen is felépíthető lenne, de bizonyos olyan kiinduló tételek beépítésével, amely tételek a tudomány mai állása mellett nem tekinthetők igazaknak. A teljes determinizmusból folyó bizonyos következmények mindig annyira tarthatatlanok voltak, hogy kimondásuktól képviselőik többnyire maguk is visszariadtak, amiért is a teljes determinizmus elmélete történetileg valójában sohasem volt logikailag teljesen következetes.

Mielőtt azonban ezeknek az ellentmondásoknak a bemutatására rátérnék, meg kell állnom egy pillanatra a következetes determinizmus fogalmának értelmezésénél. A teljes és a pre-determinizmus a szerző szerint csak azért az egyetlen következetes elmélet, mert a valóság minden egyes részlete a maga individualitásában is a múlt eseményei által egyértelműen és tökéletesen meghatározott.

Tekintsünk el egy pillanatra most attól, vajon igaz-e a következő kiinduló premissza és csakis logikai ellentmondásmentesség szempontjából vizsgáljuk! A tétel a következő: A valóságos jelenségek a múlt által a maguk egyediségében csak részben meghatározottak, csakis lényeges tendenciáik determináltak, s mivel a tudományos megismerés a lényegre irányul, a lényegtelen vonatkozások indetermináltsága semmiféle gátját nem jelenti a lényeges, tör-

* 1.) Sós Vilmos: Az oksági elmélet problémái Marx Tőkéjében. (Magyar Filozófiai Szemle 1959. 1—2. sz.)

2.) Sós Vilmos: Az akaratszabadság és a determinizmus. (Uo. 3—4 sz.)

vényszerű összefüggések megismerésének, sőt éppen ennél fogva e felfogás megkönnyíti a lényegek megismerését, mely minden emberi gyakorlati tevékenység alapja. Lehet-e egy ilyen kiindulótételre felépülő elmélet önmagában következetes, logikailag ellentmondásmentes? Nem látom be, miért ne lehetne.

Vagy tovább lépve eggyel: vajon lehet-e következetes egy olyan az Ungvári megfogalmazásától eltérő, de a teljes determinizmust elismerő és csakis a predeterminizmust tagadó álláspont, amely szerint a jelenség részben meghatározott a külső, a múlt által, részben azonban önmaga, a belső, a jelen által meghatározott? A belső és külső, a jelen és a múlt fogalmainak viszonylagos értelmezésével ez az álláspont is logikailag következetesen kidolgozható.

A következetesség követelménye az első Ungvári által adott definícióban feltételezi a determinizmus egyformaságát, azonosságát minden területen, mert a definíció lényege az, hogy a múlt által minden egyaránt meghatározott, amelyhez a „hogyan” és a „miáltal” való meghatározottság csak kiegészítésként, mellékesen tartozik hozzá, míg az utóbbi két elképzelésben a definícióban a differenciáltság van a hangsúly.

Elvileg a hamis elméleti rendszerek is lehetnek logikailag következetesek, mert ez utóbbi követelmény erősen, ha nem is kizárólagosan formai jellegű. Éppen azért nem kizárólagosan formai jellegű, mert a lényegében hamis premisszákból logikailag szükségszerűen adódó zárótételek közül legalább néhány oly annyira szembeötlően kerül ellentmondásba a valósággal, az emberi gyakorlati tevékenységgel, hogy tarthatatlanságuk nyilvánvaló volta miatt a rendszer képviselői inkább feláldozzák a logikai következetességet. A következetességre való hivatkozás, mint a fentiekből kitűnik, nem argumentálja a teljes és a pre-determinizmust.

Ugyancsak nem kötelező, hogy a teljes determinizmus szükségszerűen predeterminizmus is legyen, mint ahogy a szerző állítja. Ugyanis logikailag következetes, bár tartalmilag hamis egy olyan felfogás, mely szerint a múlt jelenségei (jelenségen, dolgon az egész cikk során bármely valóságos tárgyat, eseményt, folyamatot, stb. értünk.) csak részben determinálják az adott jelenséget, másrészt pedig e jelenséget más, a jelenséggel egyidejű jelenségek és összefüggések határozzák meg. Az egyidejű jelenségek ilyen egymásra hatása azonban feltételezi a relativitás elmélet által megcáfolt ún. végtelen sebességgel terjedő távolhatást, és ezért tartalmilag hamis.

A szerző a determinációs összefüggéseket kizárólag oksági kapcsolatokra redukálja, ami megnyilvánul nála abban is, hogy a determinizmust csakis valamilyen genetikus aktív teremtő konnekciónak tartja, bár az éppen úgy egy állapot változatlanul való megtartására és megszüntetésére is (bár ez utóbbi negatív aktivitás) egyaránt vonatkozik. (A determinációs faktorok viszonylag nem változnak, illetve eltűnnek.) A kauzalitás a determinációs összefüggések egyik típusa. E típusok ismertetésével itt nem foglalkozom, mert azok egyrészt közismertek, másrészt pedig nem érintik a cikk lényegét.

Most már jelentkezik az a probléma, hogy „Minden jelenség múltjában adva van a dolgoknak, más jelenségeknek egy olyan összessége, komplexuma, amely e g y é r t e l m ű e n váltja ki a jelenségeket.” Mit értünk egyértelműségen? Valahányszor A jelenség áll előttünk, az mindig B-t hoz létre és nem lehetséges, hogy A-ból ne legyen B, illetve más legyen mint B. Ha ez igaz — s nincs miért elvetni az egyértelműséget, mint a predeterminizmus szükséges jegyét, akkor miképpen lehetséges összeegyeztetni azzal a két mondattal lejjebb található ítélettel, miszerint „A jelenségeknek múltjukból fakadó teljes meg-

határozottsága egyúttal azt is jelenti, hogy minden jelenség teljesen, százszázalékosan determinálja saját jövőjét, mégpedig lényeges és lényegtelen kapcsolatainak, illetve lényeges és lényegtelen tulajdonságainak összessége által, tehát belső természetének és külső környezetének együttes hatására.” Ugyanis ez utóbbi eleve limitált párhuzamos lineáris sorokra bontaná a fejlődést, hiszen mindig csak ugyanaz reprodukálhatná önmagát, minőségileg új dolgok vagy állapotok nem keletkezhetnének, ami tapasztalatainkkal, egész mai világképünkkel ellentétben áll.

Valamely jelenség sohasem határozza meg saját mására való hatásában az új jelenséget teljes egészében, hanem önmagán kívül még egy sor más tényező is belép és így keletkeznek a minőségileg is új dolgok, állapotok. Legfeljebb arról van szó, hogy bizonyos önfejlődő rendszereknél a belső a külső hatásokat önmaga mint döntő tényező köré csoportosítja, azok centrumát alkotja. Azonban még ez sem kötelező. Éppen ezért az új jelenség sohasem teljes egészében egy belső fejlődés eredménye és a réginek nem csupán saját mása, hanem valami attól különböző is.

Ha bármely kauzális kapcsolat egyértelmű, szükségszerű meghatározottságot jelent (itt tekintsünk el attól, hogy az oksági viszony jellemzéséhez még egyéb megszorítások is szükségesek), akkor nem lehet igaz, hogy „Ha tehát az A jelenséget egy adott szituációban az a_1 jelenség, egy másik szituációban pedig az a_2 jelenség váltja ki, akkor sem az a_1 jelenség önmagában, sem pedig az a_2 jelenség önmagában nem tekinthető az A jelenség okának, még az esetben sem, ha az összefüggések felismerése alapján meggyőződünk arról, hogy az a_1 illetve az a_2 jelenségek ténylegesen kiváltják és nem csupán időben közvetlenül megelőzik az A jelenséget.” Ha bármelyik jelenség nem oka egy másiknak, akkor nem is váltja ki azt és a kiváltás csupán látszat, hiszen a példában az a_1 csak más jelenségekhez kapcsolódva alkothat okot.

S bár szerintem a kauzalitás egyértelmű viszonyt jelöl, mégis matematikailag megformulázhatatlan. Van egy egész sor bizonyítás arra vonatkozóan, hogy a matematikai logikában a genetikus, kauzális konnektív implikáció tisztán formálisan nem írható le, illetve csak igen sok szóbeli megszorítással és csakis bizonyos esetekben, amelyek száma ma még igen kevés esetre szorítkozik. Ha a szerző oly biztos az oksági viszony matematikai megformulázhatóságában, legalább egy-két egyszerű példán bemutathatta volna.

A teljes és a pre-determináció elvét bizonyító alapvető argumentum megfogalmazása a cikkben a következő: „... csakis a létrehozó tényezőik összessége válthatja ki szükségszerűen a jelenségeket”, és hozzáteszi „Ha ismerjük az összes létrehozó tényezőket, a dolgok létrejötteinek körülményeit, 'matematikai' biztonsággal jósolhatunk...” De ez nem más, mint a laplace-i elv, bizonyos fokig átalakított formában.

Tudniillik mit érthetünk a jelenséget a maga teljes egyediségében meghatározó létrehozó tényezők összességén? Ez nyilvánvalóan nem lehet más, mint az egész univerzum, mert időben az okok mind távolabbi múltjukkal fonódnak össze. Ráadásul ez a világegyetem valami zárt totalitás kell hogy legyen, mert máskülönben nem beszélhetnénk a meghatározó tényezők összességéről. A végtelen számú tényezők összegének elgondolása matematikai képtelenség.

A determináns faktorok összegének feltételezése egyben bizonyos változatlanyságot is bevisz az univerzumba, mert legjobb esetben is csak azt engedi meg, hogy ebben a zárt totalitásban egy végtelenségig való osztható-

ság, egy ún. rossz végtelenség van. Az univerzum azonban nemcsak abban az értelemben végtelen, hogy végtelen sok változatlan konstansból áll, hanem minőségileg is állandóan változó elemekből, melyek a determinációs folyamatba állandóan új tényezőkként lépnek be. Legfeljebb azt lehet mondani, hogy a limitált univerzum által minden teljesen meghatározott, de egy térbelileg végtelen és végtelenül változó világegyetem feltételezése esetén (ez viszont összhangban áll az egész modern tudománnyal) a determináns faktorok száma sohasem lezárt, vagy véges. De még az előbbi esetben sincs akár teoretikus jelentősége sem, mert ez azt jelenti, hogy az univerzum meghatározza az univerzumot, vagyis az azonosság logikai tételét abszolút ontológiai elvévé változtatjuk.

Vizont semmit sem adok fel a determinizmusból, ha azt mondom, hogy valamely jelenség állapota egy adott időpontban teljesen meghatározott, egy őt megelőző, tetszőleges, de véges időtartam egy időpontjának térben is végesen körülhatárolt jelenségeinek összmozgása által, ha ezt az időpontot végtelenül közel (értve ezen a nullához konvergáló időértéket) választom meg a vizsgált jelenséghez. Megszoríthatom ezt a meghatározást azzal, hogy még ily módon is a jelenség csak egy objektíve *meghatározott vonatkozásban* van teljesen meghatározva.

Miben különbözik ez a definíció Ungváriétól? Alapvetően abban, hogy egyszerűen nem tételezi fel a világegyetem zártságát és a fentebb említett bizonyos változatlanyságot. A relativitáselmélet elveti a távolhatás elvét és bevezeti a hatások véges terjedési sebességét és a maximálisan elérhető legnagyobb sebességnek a fény sebességét tartja. Mivel a távolhatás elvének elvetése az egyidejű hatásokat kizárja, bármely jelenség meghatározottságát feltétlenül a megelőző múltban kell keresni. Ez a predetermináltság elvének racionális magva. Véges tér és idő koordinátákkal viszont azért adhatom meg egy jelenség állapotát, mert egy adott időpont jelenségei magukban foglalják az időben megelőző jelenségek azon hatásait, melyek egyrészt maguk is tovább adják más jelenségekre gyakorolt hatásukkal. Ugyanakkor a determinizmus ilyen vagy hasonló felfogása nem zárja be az univerzumot, mert minden jelenséget, végtelen sok vonatkozása lévén, csak végtelen sok véges koordináta értékekkel írhatnánk le (ennek objektíven végtelen sok determináns faktor felel meg), s e véges koordináták le nem zárható sora matematikailag nem összegezzhető.

Ungvári, álláspontjának bizonyos konklúzióitól visszariadva, jó egy néhány logikai ellentmondáshoz jut el. Cikkének elején ő maga is elismeri, hogy nincs távolhatás, lejjebb viszont mégis egyidejű kölcsönviszonyról beszél. Azt állítja, hogy például két test tömegvonzása esetén egyidejű egymásrahatás van. Szerinte a kölcsönhatás ezen formájánál nem a két tárgy külön-külön a determináns, hanem a két tárgy kölcsönhatása, viszonya a meghatározó. Például „a Föld és a tárgyak kölcsönös tömegvonzásának közös eredménye a szabadesés jelensége” Ezzel azt gondolja, hogy megmenti a determinációs viszony időbeli egymásutániságát. Azonban, ha a két tárgy egymásra hatása egyidejű, akkor hogyan van egyáltalán hatáskapcsolat közöttük, hiszen a hatás csak egy időben lehetséges, és így a két tárgy viszonya csak egy metaforikus jelkép. (Itt a két tárgy viszonyáról s nem az eredményről van még szó.) Továbbmenve, eredmény és determináns az adott esetben korántsem választható el egymástól. Tudniillik a szabadesés nem valami eredménye a tömegvonzásnak, hanem e tömegvonzásnak egy konkrét esete, maga e kölcsönviszony.

Ugyanis nem létezik egy elvont, konkrét tárgyaktól és viszonyoktól független tömegvonzás, amely ily módon egy önálló lényeggé emelt, teremtő erővel bíró, hiposztazált platóni univerzália lenne, amely létrehozza a konkrét dolgokat és viszonyokat. Arról nem is szólva, hogy nemcsak a kölcsönviszony határozza meg a tárgyakat, hanem legalább annyira maga e viszony is meghatározott a két test tulajdonságai által.

Bármennyire igaza van is a szerzőnek Földesivel szemben abban, hogy az általa kifejtett teljes determinizmus magában foglalja a pre-determináció elvét is, mégis önmagával, első definíciójával is szembekerül, amikor a teljes determinizmust azzal bizonyítja; „Álláspontunkból az következik, hogy a dolog létrejöttének szükségszerűségét nemcsak a 'feltételek' és 'okok' szolgáltatják, hanem — bár közvetve — ezek okai is.” Hiszen nála az ok a megelőző jelenségek összessége, az univerzum, tehát az okoknak legfeljebb valami világon kívüli transzcendens okai lehetnének.

Hogy az ok az univerzum, azt alábbi fejtegetéseiben nyíltan is elismeri, amikor arról beszél, hogy az okot emiatt egészében megismerni lehetetlen. Itt természetesen a világegyetem végesből azonnal végtelenné alakul át, minden magyarázat nélkül. Magától adódik egy ilyen álláspont bizonyos fokig agnosztikus jellege, hiszen a lényegi determinációs összefüggések sem tárhatók fel benne. Illetve, ha kissé következetesen a világegyetem egyrészét tekinti csak oknak, akkor a kauzális lánc megszakításának határai szubjektívek, önkényesek lesznek. A szerző annyira ragaszkodik Laplace alapformulájához, hogy itt még a koppenhágai interpretációval szembenálló, ún. kauzális felfogás képviselőinek, főként Bohm-nak színtelméletét sem vezeti be, ami pedig legalább bizonyos, fentebb már említett, módszertani nehézségeket, ha felelősen is, de megold.

Ungvári vallja azt a nem új, és e kérdéssel foglalkozó két régebbi cikkemben általam is kifejtett álláspontot, egyrészt a lehetőség és valóság, másrészt a véletlen és szükségszerű kölcsönviszonyáról; s amivel, őszintén szólva, ma már nem igen értek egyet.

A megvalósulás a lehetőség átmenete a valóságba. Ez azt jelenti: „Minden anyagi jelenség, folyamat, mielőtt létrejön létrehozó tényezőiben a d v a v a n (saját aláhúzás S. V.), tehát nem a semmiből keletkezik, de nem érzékelhető, aktuális létezőként adva van, mert akkor nem beszélhetnénk keletkezéséről, legfeljebb növekedéséről, mennyiségi kibontakozásáról, hanem mint lehetőség, mint a létrehozó tényezők mozgásának rejtett tendenciája.” Ez röviden összefoglalva a szerző véleménye.

De mit jelent az, hogy a jelenség létrejövése előtt potenciálisan a d v a v a n? Készen, teljesen kifejlett állapotban s csak nem került felszínre még, vagy előzményei vannak a múltban és nem ezektől függetlenül jön létre? Ha nem érzékelhető, mi bizonyítja, hogy adott? Ez pusztán szójáték. Ugyanis, ha csak rejtett tendencia, akkor ez azt jelenti, hogy van, csak a mélyben és nem a felszínen. Ezzel akaratlanul is valami tisztán megismerésbeli különbséggé teszi a lehetőség és valóság viszonyát, melynek ily módon objektív megfelelője a realitásban nem lenne.

Még világosabban mondja azt ki másutt, hogy „... a megvalósulás a rejtett tendenciák megnyilvánulása...”. Mit jelent itt a megnyilvánulás? Nyilvánvalóan nem más ez, mint egyszerű felszínrejutás. Ez a felfogás viszont minden újnak a tagadása, hiszen csak arról van szó legfeljebb, hogy valami a mélyből a felszínre jut, vagy megfordítva.

Továbbá, a szerző levonja végkövetkeztetését, hogy a megvalósulás szükségszerű, „Ti. ami nem jön létre, annak létrejötte lehetetlen, ha az ami helyette megvalósul, szükségszerűen következik be. A létrehozó tényezők összmozgása tehát csak egy bizonyos jelenség bekövetkezését teszi lehetővé, a létrehozó tényezők összességében a megvalósulásnak csak egyetlen lehetősége van jelen.”

Ezzel szemben a következő ellenvetéseket lehet tenni. Először is egy lehetőség az nem is lehetőség. A lehetőség ugyanis semmi egyebet nem jelent, mint egy adott jelenségsoporthoz nem ellentmondó, egy jelenségsoporthoz számára nem kizárt, megengedett, ebből következhető, de még nem létezőt, és ilyen minden jelenségsoporthoz számára több van. Bizonyos más, tehát külső feltételek csatlakozása esetén csak egyik valósul meg, bár ez sem kötelező. Ugyanis egy jelenségsoporthoz következő lehetséges esetek nem feltétlenül zárják ki egymást, hanem együtt is járhatnak, egymás mellett, együtt is létrejöhetnek. Tehát nem feltétlenül helyette való megvalósulásról van szó. Egy lehetőség megint csak abban az esetben van, ha a meghatározó tényezők összessége a zárt világegyetem. Viszont ez esetben az égvilágon semmi értelme nincs lehetőség-ről beszélni. Ugyanis ha csak egy szükségszerű lehetőség van, akkor mi a különbség lehetőség és valóság között? Akkor ezek a kategóriák legfeljebb a még meg nem ismert (a rejtett tendencia) és a már megismert különbségének a jelölői.

Továbbá, ha csak egy szükségszerű lehetőség van, a fentebb kifejtettek-ből következően, nem lehetséges, hogy a véletlen objektív természetű legyen, mert nem lehetséges, hogy valami egyszerre lehetséges is és nem szükségszerű is legyen, mert csak egy szükségszerű lehetőség van, ami viszont meg is valósul. És mindez vonatkozik az 5. lábjegyzetben leírt példára is, mert ott a búzakalászt megint az egész zárt világegyetemre vonatkoztatja, s csak egy pillanatnyi állapotot abszolútizál.

Nem oldja meg a problémát a szerző azon felfogása sem, hogy nemcsak a közvetlenül ható tényezők determinálják az adott jelenséget, ugyanis a közvetlen (a végtelenül kis időtartamra levők) determinánsok magukban foglalják a régebbi hatásokat is, melyek a közvetlenül ható tényezőkben összegeződnek. Tudomásom szerint senki az égvilágon nem tagadja a megelőző régebbi tényezők szerepét, a vita viszont éppen abban áll, hogy a közvetlenül ható tényezők tartalmazzák-e vagy sem, a megelőző effektusokat. Én a távolhatás elvének elvetésével ez utóbbit tartom helyesnek. Azt hiszem, hogy a Földesi felfogásával polemizáló, az akaratszabadságról írt cikkemben nem az azonnalít és a régebbit választom el egymástól, hanem a belső és külső faktoroknak az emberi cselekvésben játszott, minőségileg különböző szerepéről írtam, legalábbis ez volt a szándékom.

A belső és a külső tényezők kölcsönviszonyának kérdésében egyébként a szerzőnek teljesen igaza van, amikor világosan leszögezi, hogy a külső hatások sem determinálják egyértelműen az emberi tevékenységet, mert a külső hatásokat a belső tulajdonságok összessége átalakítja és így a belső tulajdonságok szerepe igen nagy, miáltal is az ember nagyrészt saját sorsának kovácsa. Bár ha álláspontját következetesen végiggondolná, akkor látná, hogy végig nyitva marad az a kérdés, hogy mi determinálja a belső állapotot. Kizárólag önmaga; vagy megint az egész univerzum, amibe végül maga is beletartozik? Az ellentmondás nyilvánvaló, részleteznünk szükségtelen.

Miképpen lehet a predeterminizmus elvének elfogadása után megmagyarázni a szükségszerű és a véletlen összefüggések specifikumait? A szerző szerint

„... véletlennek nem azon végtelen sok dolog egyikét vagy másikat nevezzük, melyek semmiféle determinációs kapcsolatban sincsenek ezen bizonyos lényegi folyamattal, hanem azon dolgokat, mozzanatokot, melyek — bár összefüggésben vannak a kérdéses lényegi folyamattal — mégsem következnek abból szükségszerűen.” A véletlennek itt a nem szükségszerű meghatározó tényezőket tartja. Azonban előző fejtegetései alapján nem szükségszerűen való következés nem létezhet, hiszen még potenciálisan is csak egy valami adott. Továbbá, a véletlenről egy tisztán tagadó definíciót ad, ami a logikában közismerten megengedhetetlen, és ráadásul ez a meghatározás az ún. „circulus vitiosus” logikai hibájában is szenved, vagyis a fogalmakat egymással határozza meg.

A példa szerint a szocializmus világméretű győzelme a kapitalizmus belső lényege által determinált, míg e világméretű győzelem pontos ideje vagy konkrét formája véletlen, mert a kapitalizmus általános természetéből nem következik. Bár e példában (részletesebben megtalálható Ungvári cikkében) a két jelenséget valóban egy és ugyanazon lényeghez viszonyítja, de míg az előbbit önmaga lényegéhez, a másikat egy hozzá képest külső lényeghez. Ugyanis a megvalósulás pontos időpontjának és konkrét formájának meghatározó lényege szélesebb, mint a kapitalizmus általános természete, mert ez csak része a pontos időpont determináns tényezőinek. A lényeg éppúgy viszonylatokban létezik és nem abszolút, mint bármelyik más filozófiai kategória, illetve az ezeknek megfelelő objektív tartalom.

Erre vonatkozó fejtegetéseit a következőképpen folytatja: „... szükségszerűnek a lényegi folyamatból következő, lényeges oldal által determinált folyamatokat, véletlennek pedig az ugyanazon (tehát a szükségszerű folyamatokat determináló) lényeg által nem determinált, bár ezen lényeggel összefüggésben levő folyamatokat tekintjük.” Ez lehet igaz, de mindenesetre ellentmondásban áll a cikk alapmondanivalójával és előző fejtegetéseivel. Attól most tekintsünk el, hogy a szükségszerű folyamatokról mint eredményekről beszél, noha lentebb, helyesen, relációként tárgyalja őket.

Ismét áll a kérdés, mit jelent az, hogy a lényeg által nem determinált? Semmiféle determinatív összefüggés nincs köztük, vagy csak arról van szó, hogy a lényeg csak részben határozza meg a jelenséget mint totalitást? Azonban ez bármely jelenség tetszőleges, egyedi izolált feltételére áll, nemcsak a lényegiekre, amiből viszont következik, hogy nincs objektív kritériuma a szükségszerű és véletlen megkülönböztetésnek. Arról nem is szólva, hogy a lényeg (mármint az előfeltételekben adott), mint a fenti példában is, mindig determinatív kapcsolatban van a jelenség nemlényegi tulajdonságaival is, csak nem közvetlen módon. Vagyis arról van szó, hogy a jelenség a lényeg által nem indeterminált, hanem csak részben determinált.

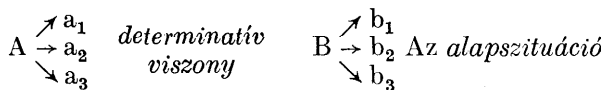
Illetve lehetséges az a variáció, miszerint minden jelenség determinált és indeterminált mozzanatok egysége. Ungvári ezt írja: „Minden eseménynek, minden objektumnak van lényegi folyamatok által determinált, szükségszerű oldala és lényegi folyamatok által nem determinált, véletlen oldala.” Ne menjünk bele ezen álláspont igaz, vagy nem-igaz voltába, hanem fogadjuk el ezt lehetségesnek, de akkor hol van a teljes determinizmus? Ha Ungvári a véletlen objektív természetét el akarja fogadni, fel kell adnia a predeterminizmust. Ezt teszi, amikor azt írja, hogy „Véletlen így a másként is bekövetkező, változókéony formái oldal, szükségszerű pedig a lényegi által determinált, belső, lényegi oldal.”

Ugyancsak frázisszerű és nem bizonyított az a tétel, amely szerint „... ami a lényeges folyamat működésével összeegyeztethetetlen, annak megvalósulása lehetetlen... Ami pedig önmagából e lényeges folyamatból szükségszerűen következik, az elkerülhetetlenül megvalósul.” Ez megint valami mindentől elvonatkoztatott, minden konkrét tértől és időtől független lényegét tételez fel. A valóságban viszont igen sokszor előfordul, hogy a lényegből következő nem valósul meg, ha csak a lényeg megint nem az egész univerzum. Ugyanis nemcsak belső fejlődés lévén, az adott konkrét lényeggel ellentétes más lényegek is hatnak, melyek hatásértéke nagyobb lehet, és akkor a belső fejlődés tendenciája visszaszorul.

Nem segít ezen álláspont ellentmondásosságán a szerzőnek az az állítása sem, hogy „... létrehozó tényezői egyikének vagy egy csoportjának *v o n t k o z á s á b a n* bármely dolog megvalósulása objektíven indeterminált, véletlen.” Először is, mint láttuk, az indeterminált nem azonos a véletlennel. A véletlen ugyanúgy determinált, mint a szükségszerű, csak nem a saját, ön-maga belső lényege által determinált. A fenti meghatározás szerint a véletlen okozati jelenség és egy feltétel vagy feltétel-csoport viszonya lenne. Azonban ez a kérdés megoldását csak egy szinttel feljebb tolja, mert nem valamennyi szükséges feltétel jelenléte esetén a tárgy még nem teljesen determinált, tehát a véletlen a még nem determinált lenne.

Ez viszont csak elmossa azt a sokkal lényegesebb kérdést, hogy a determinált tárgynak van-e véletlen vonatkozása. Ha viszont a nem az önmaga belső lényege által meghatározottat tartjuk véletlennek, akkor egy általánosabb megoldáshoz jutunk, mert a véletlen oldal is meghatározott, csak más által meghatározott. És bár e vonatkozásban következtelenségéért bírálja Földesit, végső soron álláspontja megegyezik vele, mert szerinte is minden előbb szükségszerű, s csak ezen belül beszélhetünk véletlenről.

És itt jutunk el ahhoz a kérdéshez, hogy bármennyire is tagadja, igenis a szükségszerűség két fogalmát használja. Ha minden szükségszerű és ez az abszolút vonatkozás, akkor nincs értelme a véletlen fogalmának, mert ez csak pusztá elnevezés lenne. A szükségszerűségnek ezért csak egy fajta fogalmát lehet használni. Ungvári elképzelése viszont sematikusan ábrázolva a következő:

1. $A - B$
2. $A - b_1$ vagy $a_1 - b_1$
3. $a_1 - (b_2 \text{ v. } b_3)$, vagy (b_2, b_3)

Legyen A és B két jelenségcsoport, és A képviselje a B jelenséget meghatározó tényezők csoportját, vagy leegyszerűsítve A az ok, B az okozat. Ungvári elképzelése szerint a szükségszerűségnek azért használja egy fogalmát, mert minden esetben a szükségszerűen semmi egyebet nem ért, mint az elkerülhetetlent, a másként bekövetkezhetetlent.

Az első esetben minden dolgot, a második esetben pedig csak a lényeges oldalt viszonyítottuk okához. Az a_1, a_2, a_3 (s lehetne folytatni a végtelenségig) az egyes determináns faktorok vagy csoportok, melyek közül az a_1 a lényeges oldalt jelöli, míg b_1, b_2, b_3 a meghatározott jelenség egyes oldalait, melyek közül b_1 a lényegét jelöli.

Mivel szükségszerűn vagy véletlenül a két csoport egymáshoz való viszonyát értjük, ezt Ungvári is elfogadja, már sematikusán is látható, hogy a két viszony minőségileg különböző. Az első esetben a szükségszerűség más viszonyt jelöl, mint a második esetben. Szavakkal kifejezve az első esetben a szükségszerűség azt jelenti, hogy minden dolog az őt megelőző jelenségek összmozgásából következik elkerülhetetlenül, a második esetben viszont a szükségszerűségen azt értjük, ami a determináns tényezők lényegéből (tehát nem a determináns tényezők összességéből) elengedhetetlenül következik. A „kell” és a „lényegileg kell” nem azonos fogalmak. A harmadik ábra a véletlen azon fogalmát jelöli, amiről már fentebb szó esett.

Láthatjuk, hogy a teljes meghatározottság és predeterminizmus koncepciójának elfogadása és következetes végigvitele megoldhatatlanná teszi a szükségszerű és a véletlen problematikájának feltárását, illetve az objektív véletlen bevitele az elméletbe megbontja a predeterminizmus elméletének következetességét.

Szerintem a végeredmény azonos mint Földesinél és ismét csak azt mutatja, hogy a mechanikus laplace-i formulán alapuló determinizmus nem egyeztethető össze a dialektikus materializmus alaptételeivel.

Sós Vilmos

Kérdések, amelyek elöl nem lehet kitérni

(Az anyag és a tudat dialektikus viszonyának kérdéséhez)

Több mint egy éve, hogy a Filozófiai Szemle hasábjain megjelent az anyag és a tudat viszonyának értelmezésével foglalkozó vitacikk.¹ Azóta írásban ketten reagáltak,² szóban annál többen, az ELTE filozófiai szakán kisebb vitán is foglalkoztak vele. A vélemények megoszlanak. Sokan pozitívan fogadták a cikkben foglalt álláspontot, hasznosnak, tényleges problémákat lényegében helyesen megvilágítónak tartják és munkájukban fel is használják. Sokan negatívan foglaltak állást, a többi között Gondi József és Molnár László elvtársak, akiknek cikkét folyóiratunkban olvashattuk.

A jelen hozzászólás a vitacikket ért írásbeli bírálattal, a vele szemben elhangzott marasztaló észrevételekkel kíván foglalkozni.

*

Mondvacsinált kérdés?

Egyes elvtársak szerint a vitacikk mondvacsinált problémával foglalkozik, feleslegesen és károsan kérdésessé tesz a marxista irodalomban már jól megalapozott és általánosan elfogadott tételeket, és ezért nem érdemli meg, hogy tartalmilag, érdemben foglalkozzanak az általa felvetett kérdésekkel. A cikk legfeljebb azt érdemli meg, hogy kimutassák róla antimarxista jellegét, azt, hogy nem egyezik a marxizmus-leninizmus klasszikusainak megállapításai-
val, vulgármaterialista, eklektikus letérést jelent a dialektikus materializmus talajáról. És hozzátesszik, hogy itt tulajdonképpen egy „harmadik utas” próbálkozással van dolgunk, „a proletariátus érdekeivel ellentétes érdekek filozófiai vetületével.”³

Mindez együttesen a lehető legsúlyosabb ítélet egy magát marxistának vallóra nézve. Ezért kötelességünk ezzel kezdeni.

Valóban mondvacsinált, a munkásmozgalomtól idegen törekvéseket tükröző kérdésfelvetésről van-e itt szó? Meg lehet-e ilyen állítással kerülni a probléma megválaszolását?

Tekintettel arra, hogy *ezeket* a kijelentéseket érvelés nem kíséri, nem

¹ Sipos János: Az anyag és a tudat viszonyának dialektikus felfogásához. M. Fil. Sz. 1960. 3. sz.

² Gondi József: Vulgármaterialista hibák, vagy következetes marxista monizmus? M. Fil. Sz. 1961. 2. sz.; Molnár László: A marxista filozófia tárgyának és jellegének néhány kérdése. M. Fil. Sz. 1961. 4. sz. 1–2. fej.

³ Gondi J.: id. cikk, 248, 245. o.

létező érvekre nem tudunk kitérni. Ellenben beszélnünk kell a kérdés tényleges gyakorlati értelméről. Annál is inkább, mert ha sokan megütközéssel fogadták vitacikkünket, ennek oka az volt, hogy nem értették, miért szükséges az „általánosan elfogadott” tételeket megbolygatni.

Kezdjük azzal, hogy nem egy elszigetelt törekvéstről van szó, hazai viszonylatban sem. A cikk pozitív fogadtatása sok elvtárs részéről egymagában is arra utal, hogy érlelődő problémáról van szó. Tudjuk, hogy hasonló törekvések jelentkeznek az utóbbi években a Szovjetunióban,⁴ az NDK-ban,⁵ Kínában⁶. Milyen szükségletek szülik a probléma felvetését? Ha figyelmesen vizsgáljuk a rendelkezésre álló termékeket, kitűnik, hogy több oldalról, egyre sürgetőbben jelentkezik az az igény, hogy a tudatnak az anyagi világban elfoglalt helyét, a tudatnak az anyaghoz való viszonyát pontosabban, sokoldalúbban, dialektikusabban fogjuk fel. Jelentkezik ez az igény a szocializmus építésének új szükségleteiből: hatalmas mértékben nő a tudati tényező, a tudatosság szerepe az új társadalomban, ami azt eredményezi, hogy ma már nem lehet megelégedni a tudat tükröző funkciójának hangsúlyozásával, választ kell adni a tudati tényező objektív társadalmi szerepére, a tudati tényezőnek a társadalom törvényszerű folyamatában játszott szükségszerű szerepére, stb. Ezért vetődik fel új módon a társadalmi tudat és a társadalmi lét kölcsönös viszonyának kérdése, ezért vetődik fel élesen a tudat és a lét azonosságának, egymásba való átmenetének a problémája. A szocialista gazdasági tervező munka megjavítása és tökéletesítése is felveti az ún. szubjektív tényezők objektív hatásának mind pontosabb megértését, felmérését, előrelátását. Az osztályharc ideológiai formáinak eltérbe kerülése az átmenet előrehaladásával szintén ráirányítja a figyelmet a társadalmi tudat változásának és hatásának, a kulturális forradalom fejlődésének objektív törvényszerűségeire. De más társadalmi szükségletek is napirendre tűzik a tudat és az anyag viszonyának sokoldalúbb elemzését. Ilyen társadalmi szükséglet a tudattal foglalkozó tudomány, a materialista pszichológia fejlődésének szükségletei. A pszichológia továbbfejlődése megköveteli az anyag és a tudat viszonya problémájának sokoldalú, helyes megoldását. Itt is világos, ha utána gondolunk, hogy a pszichológia nem elégedhet meg a tudat tükröző jellegének kiemelésével, a tudatnak az anyaggal (mint külvilággal) való abszolút szembeállításával. A tükrözés problémáján túl foglalkoznia kell a tudat aktivitásával, az ember és a környezet kölcsönhatásában betöltött objektív szerepével, az ember választevékenységét közvetlenül meghatározó funkciójával, és tudnia kell a tudatot minden misztifikálás nélkül, mint az anyagi világ egyik mozzanatát, egyik jelenségét kutatni. Ugyanez a szükséglet jelentkezik más tudományágaknál, az idegfiziológiánál és a rohamosan fejlődő kibernetikánál. Az idealizmus ellen vívott nemzetközi harc is megköveteli a tudat és az anyag viszonyának sokoldalúbb megvilágítását. Az antimarxizmus ideológusai, a Wetter-féle jezsuiták, éppúgy mint az existencialista Sartre vagy a revizionista Lefebvre kiharcolnálják egyes marxista szerzők bizonyos egyoldalúságát, hogy diszkreditálják a marxizmust. Az ellenük folytatott harc, de a marxizmus elterjesztéséért, a tömegek tudatának átalakításáért, az idealizmus, a vallásos ideológia leküz-

⁴ Vö. Rubinstein, Tugarinov és mások kutatásaival.

⁵ Vö. Georg Klaus: Jeeszuiták, isten, anyag. Kossuth 1960.

⁶ Vö. Vita a gondolkodás és a lét azonosságának problémájáról Kínában. Aj Sze-csi: Engels is helyesnek tartotta a gondolkodás és a lét azonosságának tételét. M. Fil. Sz. 1961. 3. sz.

déséért folytatott küzdelem mind mind a tudat problémájának gazdagabb megoldását követelik.

Azért mondjuk: gazdagabb megoldását — mert mai marxista irodalmunk ezekre a kérdésekre még nem adott teljesen kielégítő választ. Ezt kimondani nem szentségtörés. Először is: a szocialista forradalom fejlődése olyan új kérdéseket vet fel, amelyekre a marxizmus-leninizmus klasszikusai még nem, vagy csak fő vonásaiban válaszolhattak. Engels előre látta „az emberiség ugrását a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába” — de arra csak néhány általános utalást tehetett, hogy ez milyen változásokra vezet majd a tudat társadalmi szerepét illetően. Az új kérdéseket a mi korunknak kell kidolgoznia, ami azzal jár, hogy a materializmus alap kategóriáit szükségképpen tovább kell fejlesztenünk, konkretizálnunk. „A materializmusnak már minden korszakalkotó természettudományos felfedezéssel más formát kell öltetnie és amióta a történelmet is alávetjük a materialista tárgyalási módnak, itt is új útja nyílik a fejlődésnek” — írta Engels 1886-ban.⁷ A marxizmus alkotó szelleméhez hűek azok, akik a társadalmi fejlődés új szükségleteinek és tényeinek ösztönzésére arra törekcszenek, hogy tovább gazdagítsák a dialektikus materializmus elméletét. Másodsor figyelembe kell venni azt is, hogy az utóbbi évtizedek marxista irodalmában voltak közismert negatívumok, amelyek gátolták a társadalmi és tudományos fejlődés új tényeinek filozófiai feldolgozását.

Csodálkozhatunk-e tehát, ha a társadalmi fejlődés nyomására napjainkban „szokatlan” problémák kopogtatnak az ajtón? És állíthatjuk-e tiszta lelkiismerettel, hogy ezek mondva csinált kérdések, káros törekvések, „a proletariátus érdekeivel ellentétes érdekek filozófiai vetülete”? Kik ártanak ténylegesen a szocializmus érdekeinek? Azok, akik elutasítják a fejlődés által felvetett kérdéseket, vagy pedig azok, akik — számolva egyesek elkerülhetetlen kezdeti értetlenségével — bátran felvetik a kérdést és keresik a megoldást?

Egy szó mint száz: szembe kell nézni az új kérdésekkel és nem megkerülni azokat.

*

A szembenálló álláspontok

Melyek voltak a *vitaindító cikk* főbb tézisei? Abból indultunk ki, hogy különböző okokból, jelenkori filozófiai irodalmunkban kialakult az anyag és a tudat viszonyának egy leegyszerűsített, kissé egyoldalú, metafizikus felfogása. Irodalmunk — helyesen — a világ anyagi egységéből és az anyag és a tudat ismeretelméleti ellentétéből indul ki. De az ismeretelméleti problémák előtérbe kerülése és egyes klasszikus megállapítások dogmatikus kezelése folytán a szerzők egy része az ismeretelméleti ellentétet abszolutizálja, a világot két elvileg különböző részre, anyagira és tudatira szakítja, és így a materialista monizmusról akaratlanul egy sajátos dualista álláspontra jut. Ez a torzulás együtt jár a tudat misztifikáló kezelésével (a tudatot a világ külön, nem-anyagi szférájának tekintik, kirekesztik az anyagi világ jelenségeinek sorából), háttérbe szorul a világ anyagi egységének felismerése, az anyag fogalma elhomályosul.

Cikkünkben igyekeztünk kimutatni, hogy a materialista szemlélet kiindulópontja, történelmileg is, a világ anyagiságának, anyagi egységének megállapítása, egy külön szellemi, természetfeletti, nem-anyagi világ létezésének

⁷ Engels: Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása. Szikra 1949. 20. o.

elvetése. A materializmus az emberi gondolkodást mindig az anyagi világ egyik jelenségeként kezelte, mely jelenség az anyag fejlődésének sajátos produktuma. A régi materializmusnak ezt az alapvető álláspontját a marxizmus is természet-szerűleg magáévá tette. A gondolkodás és a lét ismeretelméleti ellentétének problémája később nyomult a filozófiai harcok közvetlen előterébe. A szubjektív idealizmus új kísérleteivel szemben a materialistáknak ki kellett emelniük azt a tényt, hogy a gondolkodás, mint az anyagi világ egyik jelensége, terméke, nem maga a világ, hanem annak csupán tükröződése az ember agyában. Történelmi fejlődése során tehát, harcban a vallásos illúziókkal és az idealizmus különböző válfajaival, a materialista filozófia feltárta az anyag és a szellem, a természet és a gondolkodás kölcsönös viszonyának két, egymással dialektikusan összefüggő oldalát.

Az ismeretelméleti idealizmussal folytatott harc során azonban háttérbe szorult az anyag és a tudat ontológiai egységének problémája, az a felismerés, hogy a tudat az anyagi világ jelensége. A szocialista társadalom fejlődése, a materialista pszichológia szükségletei most napirendre tűzték az így kialakult egyoldalú szemlélet kiküszöbölését. Ezt jelzi például Rubinstein munkássága. Erre és a tudomány közismert eredményeire támaszkodva, arra törekedtünk, hogy kimutassuk: bármely oldalról közelítsük is meg a tudat problémáját, (a tudat objektíve sokoldalú jelenség: agyműködés, magasabb idegműködés, a külvilág visszatükrözése, az ember kifinomult alkalmazkodásának eszköze, a viselkedés kiváltója, társadalmi jelenség, logikai folyamat, szubjektív dialektika, az ember szubjektív világa stb.) kitűnik, hogy a tudat teljes mértékben beletartozik az anyag világába. Egyetlen mozzanatában sem találkozhatunk valamilyen titokzatos ugrással az anyagi jelenségek sorából holmi „nem-anyagi” világba. Hangsúlyoztuk ugyanakkor, hogy a tudat az anyagi világ specifikus jelensége és hogy legkiemelkedőbb specifikuma éppen tükröző jellegében rejlik. Hogy tehát az anyag és a tudat ontológiai egysége szükségképpen elvezet bennünket ismeretelméleti ellentétük problémájához. Rámutattunk végezetül arra, hogy ez az álláspont nem azonos a vulgármaterializmus álláspontjával. A vulgármaterializmust ma az jellemzi, hogy a tudatot az agyműködés fiziológiai folyamatára redukálja, nem érti, hogy a tudat több ennél, objektíve sokoldalú jelenség, tükrözési folyamat, társadalmi jelenség, amelynek megvannak a maga specifikus mozgási és fejlődési törvényei. Ebben téved a vulgármaterializmus és nem abban, hogy a tudatot az anyagi világ egyik jelenségeként tekinti.

Ezek voltak röviden a vitaindító cikk fő gondolatai.

A cikkben foglalt álláspontot *Gondi József* és *Molnár László* elvtárs — a részünkről történt elhatárolás ellenére — vulgármaterializmusként értékeli. Szerintük ez vulgármaterializmus azért, mert az anyag és a tudat (gnoszeológiai) szembeállítás mellett azt vallja, hogy (ontológiai vonatkozásban) tudat és anyag egységben van, a tudat — mint minden a világon — a mozgó anyag megnyilvánulása, anyagi jelenség. Érvelésében Gondi elvtárs lényegében csak megismétli, sokszor ügyetlenebbül, mindazt, ami mai filozófiai irodalmunkban ezzel kapcsolatban található. Talán nem túlzás azt állítani, hogy Gondi cikke frappáns módon illusztrálja az általunk bírált metafizikus tendencia főbb hibáit, a metafizikus gondolkodás képtelenségét arra, hogy a valóság dialektikáját felfogja.

Nem lehet az anyag és a tudat ontológiai egységéről beszélni — írja Gondi elvtárs. Az anyag és a tudat között „elvi különbség”, „elvi ellentét”

van, a tudat és az anyag „a létezők elvileg két különböző sora”, „a létező világ-mindenség két elvileg különböző területe”. A tudat „az anyag reális ellentéte”. A tudatot semmilyen vonatkozásban nem lehet anyagi jelenségnek tekinteni, „a tudatnak csak ismeretelméleti léte van”, „a tudatnak képmás jellegén kívül nincs semmilyen más léte, sem „ontológiai”, sem anyagi”, a tudatnak nincs „reális léte”. A tudat nem lehet egyszerre anyagi jelenség, az anyagi világ mozzanata, része, és az anyagi valóságtól különböző valami (Gondi elvtárs tolmácsolásában: nem lehet „ontológiaiilag” anyag, ismeretelméletileg képmás”). Az az álláspont, miszerint az anyag és a tudat „a valóság két elvileg különböző területe” nem jelenti azonban a világ megkettőzését — védekezik Gondi —, nem dualizmus. „Kétféle a világ” — de mégis *egy*, mert a tudat az anyag terméke, elválaszthatatlan az anyagtól, stb.⁸

Gondi elvtárs „a létezők elvileg két különböző soráról” szóló állításait *kizárólag* a klasszikusoknak egyes kiragadott idézeteivel, méghozzá a gondolkodás és a valóság ismeretelméleti ellentétére vonatkozó idézeteivel kívánja bizonyítani. Ha már az idézeteket említjük: Gondi igen gondosan elkerüli mindazokat a megállapításokat, amelyek az anyag és a tudat ontológiai egységére vonatkoznak. Gondi elvtárs elsiklik a döntő kérdés mellett: milyen tények alapján lehetne állítani, hogy a világ kettős, hogy az anyagi jelenségek mellett vannak „nem-anyagi” jelenségek? Hol történik ez a felfoghatatlan ugrás az „anyagi”-ból a „nem-anyagi”-ba? Minden bizonyítást mellőzve, megelégszik annak kijelentésével, hogy az embernél már a visszatükrözésnek egy „nem-anyagi” formájával van dolgunk, annak alapján, hogy itt a kép már nem fizikai, hanem pszichikai természetű.⁹ Gondi kijelenti, hogy a tudat csak eredetére nézve anyagi: arra a másik kérdésre azonban, hogy mi a tudat, csak azt felelhetjük, hogy „nem-anyagi” — mert a klasszikusok a tudatról mint tükrözésről, mint az objektív valóság tükröződéséről beszélnek.¹⁰

Ennek alapján Gondi elvtárs azt az álláspontot, amely szerint a gondolkodás és a valóság (ismeretelméleti) ellentétének felismerése mellett döntő jelentőségű a világ anyagi egységének és a gondolkodás „evilágiságának” (anyagi jellegének) elismerése — elveti, antimarxistának, vulgármaterialistának titulálja. Azért is vulgármaterialistának, mert ez az álláspont, bizonyos lényeges vonásokat tekintve, azonos a régi materialisták és a XIX. század természetbúvárainak álláspontjával. De Gondi nem veszi észre, hogy a marxizmus azért bírálta őket, mert a tudatot *fizikai* létezőnek tekintették és nem azért mert az anyagi világ jelenségének tartották. És amikor Gondi tiltakozik az ellen, hogy a tudatot az anyagi világ részeként, mozzanataként kezeljük, csak azt árulja el, hogy nem tud megszabadulni az anyag-fogalom közkeletű, a régi materialistáktól származó „fizikai” formájától. Az anyag fogalma az objektív valóság egészének megjelölésére szolgál, az anyag nem köthető bizonyos „fizikai” tulajdonságokhoz. Valóban vulgármaterializmus a gondolkodást fizikai, vagy akár pusztán fiziológiai folyamatként felfogni — de miért lenne vulgármaterialista az, aki a tudatot az anyagi világ (a reálisan létező világ, a széles értelemben vett természet, a mindenség) egyik — meghatározott feltételek között fellépő — jelenségeként kezeli?

Az általa bírált álláspont elvetése érdekében Gondi elvtárs helytelenül úgy állítja be a dolgot, mintha mi végül is tagadnánk az anyag és a tudat, a

⁸ Lásd Gondi József id. cikk. M. Fil. Sz. 230—252. o.

⁹ Uo. 242. o.

¹⁰ Uo. 240—243. o.

valóság és a gondolkodás (ismeretelméleti) különbségét, ellentétét, mintha az anyag és a tudat (ontológiai) egységének kiemelésével a kettőt, az anyagot és a tudatot (a természetet és annak egyik részecskéjét, részjelenségét) metafizikus módon azonosítanánk egymással. Azok — írja —, akik a tudatot az anyagi világ jelenségeként kezelik (Gondi fordításában: azok, akik szerint „az anyag és a tudat között nincs minőségi különbség”) „megsemmisítik a filozófia alapvető kérdését”, „elmosás az idealizmus és a materializmus ellentétét”, ugyanazt teszik, ellentétes előjellel, mint a szubjektív idealisták, ugyanolyan realitást kölcsönöznek a gondolatnak, mint az objektív idealista Hegel.¹¹

Ezek röviden Gondi elvtárs hozzászólásának fő elemei.

Molnár László elvtárs szintén úgy vélekedik cikkében, hogy a tudatot anyagi jelenségként kezelő álláspont „mechanikus (vulgáris) materialista álláspont.” Úgy látja, hogy ezzel elmosuk a tudat és az anyag között ontológiai vonatkozásban is fennálló viszonylagos ellentétet. Ha nem hangsúlyozzuk az anyag és a tudat ellentétét ontológiai vonatkozásban is — írja —, eltérünk a dialektikus materializmus kiindulópontjától, amely az anyag-tudat viszonya szempontjából vizsgálja a jelenségeket.

Az eddigi vita során felmerült ellenvetések szükségessé teszik, hogy néhány alapvető elméleti problémára visszatérjünk.

*

A marxi materializmus a régi materializmus alapvető eredményeire épül

Először is újból le kell szögeznünk, hogy az az álláspont, amely a tudatot az anyagi világ jelenségének tekinti — a materializmus, úgy a régi, mint a marxi materializmus alapvető álláspontja.

A régi materializmusra nézve ezt Gondi elvtárs is elismeri — de negatíven értékeli. Azt állítja, hogy a Marx-előtti materializmusnak éppen ebben rejlett egyik legtipikusabb korlátja. Hosszan és rosszalólag idézi Holbach ragyogó sorait a „lélek”, „anyagi természetéről”, arról, hogy „a világegyetem, minden létezőnek ez a hatalmas foglalatja, sehol másból nem áll, mint anyagból és mozgásból”, hogy „a lélek része a testnek”, hogy „minden, a léleknek tulajdonított cselekvési mód visszavezethető az agyban lejátszódó mozgások által létrehozott módosulásokra”, stb.¹²

De vajon a dialektikus materializmus megalapítói Holbach és társainak éppen ezeket az alapvető materialista megállapításait vetették volna el? Ez egyenesen ellentmond a tényeknek. Engels és Lenin három pontban foglalták össze a XVIII. század francia materialistáinak legfőbb fogyatékoságait, amelyen a dialektikus materializmus túllépett: ez szemléletük mechanikus jellege („kizárólag a mechanika mértékét alkalmazták a vegyi és szerves természeti folyamatokra”); felfogásuk metafizikus jellege („filozófálásuk anti-dialektikus módja”); és végül: az idealizmus megtartása a társadalomtudomány területén. „Kizárólag ezért a három dologért, kizárólag ezeken a korlátokon belül veti el Engels mind a XVIII. század materializmusát, mint Büchner és társai tanítását — írja Lenin. A materializmus valamennyi többi, elemibb kérdésében... nincs és nem is lehet semmiféle különbség Marx—Engels és a régi

¹¹ Uo. 232, 233, 236, 245. o.

¹² Uo. 237—8. o.

materialisták között.” Lenin világosan megmondja, hogy Engels a Büchner — Moleschott-féle ún. vulgármaterialistákat „nem materializmusuk miatt [marasztalta el] — mint a tudatlanok gondolják —, hanem azért, mert *nem fejlesztették tovább* a materializmust,” mert nem is gondoltak arra, hogy túllép-jék XVIII. századi elődjük fentemlített korlátait.¹³

Ha Gondi elvtársat olvassuk, egyszerűen nem is értjük, hogy végered-ményben mi az, amit a régi materializusból a marxizmus egyáltalán átvett, melyek azok az alapvető, „elemi” tételek, amelyek az egész materializmus közös kincsét alkotják? Gondi elvtárs szerint a XVIII. századi materialisták, az Engels és Lenin által említett korlátaikon túl, 1. nem ismerték fel az anyag és a tudat gnoszéológiai különbségét (Gondi újjongva idézi Diderot és Feuer-bach ismeretelméleti megállapításait, mint szakítást a XVIII. századi mate-rializmussal); 2. helytelenül állították a világ anyagi egységét (azt, hogy „a világegyetem, minden létezőnek ez a hatalmas foglalata, sehol másból nem áll, mint anyagból és mozgásból”) és ezzel összhangban azt, hogy a szellem és az anyag (ontológiai) szembeállítását el kell vetni, hogy a tudat anyagi termé-szetű. Ha ez igaz lenne, mi az, ami egyáltalán közös a régi és a modern mate-rializmus között? Végeredményben semmi.

Gondi elvtárs — metafizikus felfogása védelmében — többszörösen téved és ellentmondásokba keveredik. 1. Ami a kép és a tárgy megkülönböz-tetését (a gnoszéológiai probléma felismerését) illeti, ez minden materialistá-nál, az ókoriaknál és az újkoriaknál is megtalálható (lásd az érzékelés, a vissza-tükrözés problémáját, a képelméletet a görögöknél, az emberi értelemmel és az érzékeléssel kapcsolatos újkori materialista értekezéseket). Más kérdés az, hogy a gnoszéológiai probléma, az emberi gondolkodás és a természet egymáshoz való viszonyának kérdése csak később kerül közvetlenül a filozófiai harcok homlokterébe. (Egyébként Gondi ezt az utóbbi állítást is helytelennek tartja. De hát akkor mit állít Gondi? — azt, hogy a régi materialisták nem ismerték fel a gondolkodás és a tárgy különbségét, tehát a gnoszéológiai problémát — vagy azt, hogy a gnoszéológiai probléma mindig közvetlenül előtérben állt?) 2. A világ anyagi egysége, és ebből kifolyólag a tudat anyagi, „evilági” jel-legére vonatkozó megállapítás a materializmus, minden materializmus kiinduló-pontja. A vallással, az idealizmussal szembeszállva a materialisták tagadják egy természetfeletti szellemi világ létezését: csak egy világ van, az anyag világa; minden, ami létezik — az ún. lélek, az emberi gondolkodás is — csupán a mozgó anyag valamilyen formája, megnyilvánulása. Ez alapvető álláspontja a dialektikus materializmusnak is — enélkül nincs materializmus. Ezért tekin-tették magától értetődően a marxizmus megalapítói is a tudatot a természet „termékének”, „részcskéjének”, ezért küzdöttek a szellem és az anyag ellen-tétének „értelem- és természetellenes elgondolása” ellen.

Úgy látszik, hogy igen nehéz Gondi elvtárs számára megszabadulni a már erősen „beidegződött” egyoldalú felfogástól, ezért egyelőre nem tudja ebben a fontos vonatkozásban meglátni az anyag és a tudat viszonyának dialektikáját. Gondi számára elfogadhatatlan az, hogy a tudat egy bizonyos vonatkozásban szembenáll a valósággal, más vonatkozásban pedig maga is valóságos létező. Hogyan lehet azt állítani, hogy „a tudat ontológiailag” anyag, ismeretelméletileg képmás”? hogyan lehetne a tudatnak „két elvileg ellentétes lényege”? És mivel a dolgok dialektikája elől elzárkózik, kénytelen

¹³ Lenin Művei 14. köt. 247—8. o. — Lenin kiemelései.

tagadni e két oldal létezését és egyidejű felismerését a régi és a modern materializmusban. Ezért állítja, hogy a régi materialisták a gnoszeológiai problémát nem ismerték fel, és hogy a marxizmus viszont az anyag—tudat viszonyát csak mint gnoszeológiai viszonyt ismeri el.

Ha objektív módon közelítünk a kérdéshez, rájövünk arra, hogy azok a híres formulák, amelyekben Engels megfogalmazta a filozófia alapvető kérdésének materialista megoldását, az anyag és a tudat viszonyának *mindkét* oldalát tükrözik. „A természet eredendő”, „az anyagi, érzékeinkkel észlelhető világ, amelyhez mi is tartozunk, az egyetlen valóság”, „tudatunk és gondolkodásunk, bármennyire érzékfelettinek tűnnek is fel, anyagi, testi szervnek, az agynak termékei”, „a szellem maga csak a legmagasabbrendű terméke az anyagnak”, „a természetben és az emberen kívül nincs semmi... mi emberek — szintén a természet termékei vagyunk”, stb.¹⁴ Ha nem vakít el bennünket az egyoldalú ismeretelméleti nézőpont, könnyen felismerhetjük az engelsi formula kettős tartalmát: annak megállapítását 1. hogy az anyagi világ az egyetlen valóság, amelybe agyunkkal, gondolkodásunkkal mindenestől beletartozunk, hogy a tudat az anyag fejlődésének legmagasabbrendű terméke; 2. hogy a tudat a külvilág tükröződése az emberi agyban. (Sőt, még azt is mondhatnánk, hogy Engels a szellem és az anyag viszonyának kérdését (a hegeli objektív idealizmussal harcolva) inkább ontológiai, mint gnoszeológiai vonatkozásban veti fel — míg a kérdés ismeretelméleti vonatkozása Leninnél kerül előtérbe.) Másképp mondva, amikor a marxizmus megállapítja az anyag elsődlegességét és a tudat másodlagosságát, ebben már benne van annak felismerése, hogy 1. a tudat az anyagi világ terméke, teremtménye, alárendelt jelensége, nem önálló létező, nem egy „elvileg” külön világ, hanem az anyagi világ része; 2. a tudat az embert körülvevő világ tükröződése az ember agyában — tehát benne van az anyag és a tudat ontológiai és gnoszeológiai viszonyának, azonosságának és ellentétének felismerése.

Visszatérve még egy pillanatra a régi materializmus és az ún. vulgármaterializmus értékelésére: Engels azt vetette Feuerbach szemére, hogy „összekeveri... a materializmust, amely az anyag és a szellem viszonyának bizonyos felfogásán alapuló általános világnézet, azzal a különös formával, amelyben ez a világnézet egy bizonyos történelmi fokon, tudniillik a XVIII. században jutott kifejezésre.”¹⁵ Gondi elvtárs is elköveti ezt a hibát: azonosítja a mechanikus, metafizikus hibákat (a materializmus megjelenésének adott formáját) a régi materialisták materializmusának lényegével, és a hibák alapján elveti materializmusukat is. Amikor Holbach nézeteit elemzi, pontosan ezt teszi. Ugyanúgy elveti azt az „elemi” materialista megállapítást, miszerint a világon nincs más mint az anyag és annak különböző megnyilvánulási formái, ideértve a „lelket” — mint azt a valóban mechanisztikus, „fizikai” felfogást, miszerint a „lélek”, mint anyagi jelenség, fizikai tulajdonságokkal rendelkezik (szilárdság, áthatolhatatlanság).

Ugyanez a helyzet az ún. *vulgármaterialistákkal*. Láttuk már, hogy Lenin is szükségesnek tartotta pontosan tisztázni a marxizmus és a régi materializmus egymáshoz való viszonyát (beleértve a materializmusnak azt a „lapos, parlágias formáját”, amelyben a XVIII. század materializmusa a természet-tudósok és orvosok fejében tovább él). Az ún. vulgármaterializmusnak nem

¹⁴ Engels: Feuerbach... Marx—Engels Vál. M. II. köt. 365, 368. o.

¹⁵ Uo. 368. o.

alapvető materialista tartalmát vetjük el, hanem csupán elmaradottságát, metafizikus eljárását, mechanikus jellegét.¹⁶ A marxista pszichológiában ma jelentkező vulgármaterialista tendenciáknak, mint erre Rubinstein is utal, nem az a hibájuk, hogy a tudatot anyagi jelenségként kezelik, hanem az, hogy 1. a gondolkodást úgyszólván kizárólag mint fiziológiai folyamatot, idegműködést vizsgálják; 2. az anyag és a tudat gnoszeológiai viszonyának problémáját, az emberi tudat társadalmi meghatározottságát elhanyagolják; 3. visszatérnek bizonyos szimplifikáló, mechanisztikus magyarázatokhoz. Így tehát, amikor egy pszichológus, a világ anyagiságából kiindulva, a pszichikum anyagiságáról ír, arról, hogy a tudat az anyag mozgásának különleges formája, anyagi jelenség, hogy az anyag egyes formái nem mehetnek át „nem-anyagi” formákba, stb. — világosan, egyértelműen a materializmus alapján áll. Amikor azonban úgy véli, hogy a pszichikainak az elemzése kimerül az idegfolyamat elemzésével — vulgárisan magyarázza a tudatot. A XVIII. századi materialisták egyik fő hibája az volt, hogy a mechanika törvényeit tekintették az anyagmozgás általános törvényeinek és ezért a tudati működést is a mechanikai mozgásra redukálták. Ma egyes kutatók, a pavlovi kutatások döntő jelentőségű eredményei alapján, a tudatot az idegfiziológiai működésre redukálják, szem elől tévesztik, hogy a pszichikai mozgás, mint a magasabb idegműködés sajátos formája, nem redukálható az egyszerű idegműködésre, az anyagmozgás egy magasabb formája, sajátos mozgásforma, a külvilág magasabbrendű, fogalmi tükröződése az emberi agyban, amely társadalmilag is meghatározott, viszonylagos önmozgással rendelkezik, amelynek megvannak a maga specifikus törvényei, stb. Ebben tévednek, és nem abban, hogy a tudatot anyagi folyamatnak tekintik. Ezért velük szemben úgy érvelni, hogy a tényleges vulgarizáló hibákkal együtt elvetjük alapvető materialista álláspontjukat is és tagadjuk a tudat anyagi jellegét a gondolkodás és a külső valóság gnoszeológiai ellentétének egyoldalú kiemelése alapján — szintén hibás álláspontot jelent.¹⁷

Valamilyen igazság túlhajtása elkerülhetetlenül súlyos tévedésekre vezet. Az anyag és a tudat ismeretelméleti ellentétének túlfeszítése egy sor negatív következménnyel, a világ anyagi egységének feladásával, egy sajátos dualizmussal, a régi materializmus alapvető eredményeinek elvetésével jár. Jobban meg

¹⁶ Plehanov helyeslően idézi Thomas Huxley következő szavait: „Az, amit szellemi tevékenységnek nevezünk, nem más mint az agy funkcióinak összessége, a tudattartalom pedig nem egyéb az agytevékenység termékénél. Cabanis talán ügyetlenül és helytelenül fejezte ki magát, amikor azt mondta, hogy az agy úgy választja ki a gondolatot, mint a máj az epét; de az a felfogás, amelyet ez a sokat gáncsolt képlet kifejez, mégis sokkal inkább felel meg a tényeknek, mint az a népszerű felfogás, amelyik a szellemet metafizikai egységnek képzei, amelynek székhelye ugyan a fejben van, de ugyanúgy független az agytól, mint a távirtdász az általa kezelt készüléktől.” (Plehanov: Adalékok a materializmus történetéhez. Szikra, 1951. 149. o.) Georg Klaus pedig, a Wetterrel folytatott polémia során, helyesen jegyzi meg, hogy sok marxista szerző, Wetterhez hasonlóan, Engels ismert bírálatára alapján sommásan elintézi a múlt századbeli ún. vulgármaterialistákat. Holott Vogtnál pl. „az anyag és a gondolkodás viszonyának az epe és a máj viszonyával való összehasonlítása csupán a szemléletességet szolgálja”, amit Vogt azzal húz alá, hogy a dolgot „bizonyos mértékig durván kifejezve” használhatjuk az említett szemléletes képletet. „De Büchner még ezt az analógiát is bírálta, mint vulgárisat” — jegyzi meg Klaus. (Georg Klaus: Jezsuiták, isten, anyag. Kossuth 1960. 174. o.)

¹⁷ Vö. pl. V. M. Arhipov: A pszichikum anyagiságáról és a pszichológia tárgyáról. Szovjetszkaja Pedagogika. 1954. 7. sz. és M. P. Lebegyev: Anyag és tudat — a vulgáris materializmus újbóli jelentkezése. Voproszi Filozofii. 1956. 5. sz.

kellene szívlelnünk Lenin figyelmeztetését: „Minden igazságot, ha ‚szertelenné’ teszik (mint ahogyan az idősebb Dietzgen mondta), ha eltűlozzák, ha kiterjesztik tényleges alkalmazhatóságának határain túl, a képtelenségig lehet vinni, sőt a jelzett körülmények között az igazság elkerülhetetlenül képtelenségekbe csap át.”¹⁸

*

Az anyag és a tudat viszonyának kérdése nem a világ, hanem az emberi megismerés alapvető kérdése a társadalom fejlődésének meghatározott szakaszában

Gondi elvtárs érvelésében nagy szerepet játszik az az aggály, hogy az anyag és a tudat ontológiai egységének elismerése a filozófia alapvető kérdésének megsemmisítését és ezzel az idealizmus és materializmus összemosását eredményezné. Ha azt állítjuk, hogy a tudat az anyagi világ jelensége (Gondi tolmácsolásában: „ha az anyag és a tudat között nincs minőségi különbség”) — „elméletileg megsemmisítjük a filozófia alapvető kérdését.”¹⁹

Először is: *mi a filozófia alapvető kérdése?* Gondi szerint: az anyag és a tudat „minőségi különbségének” a problémája. Ez azonban nem egészen pontos megfogalmazása a dolognak. Való igaz, hogy a kérdés történelmileg először így jelentkezik: a társadalmi differenciáció hatására (erre még kitérünk) kialakul a „földi étellel” szembeállított „túlvilági élet”, a természettel, az „anyaggal” szembeállított „szellem” fogalma. Tehát az emberi gondolkodást több ezer éven át foglalkoztató nagy kérdés először az animista világnézet formájában jelentkezik, mint az anyag és a szellem szembeállításának, „minőségi különbségének” problémája. Később az osztálytársadalom ellentmondásainak kiéleződésével kialakuló materialista természetfilozófia szembeszáll ezzel a vallásos szemlélettel, tagadja a „túlvilág”, a „természetfeletti szellem” létezését. A materialisták azt hirdetik, hogy csak az anyag világa létezik és maga a lélek is az anyagi világ teremtménye. Így alakul ki az évezredek küzdelem materializmus és idealizmus között és e harcok központi kérdése: *hogyan viszonylik egymáshoz a szellem és az anyag?*

Erre a kérdésre felelnek eltérő módon az idealisták és a materialisták. A kérdést Gondi módjára megfogalmazni annyi, mint az egyik *megoldást* tenni a *kérdés* helyébe, még hozzá nem a materialista, hanem a vallásos-idealista megoldást. Engels a kérdést precízen fogalmazta meg: „Minden, de különösen az újabb filozófia alapvető, nagy kérdése a gondolkodás és a lét *viszonyának* kérdése.” Miért kell a kérdést átfogalmazni és belőle az anyag és a tudat „minőségi különbségének” problémáját fabrikálni?

Másodszor: Gondinak abban igaz a, hogy az a materialista álláspont, amely szerint a tudat az anyagi világ jelensége — valóban az animista (testlélek kettőssége) szemlélet „elméleti megsemmisítését” jelenti. Ez azonban még nem vonja maga után a filozófia alapvető kérdésének megsemmisítését. A materialisták elméletileg ismételten megsemmisítették az anyag-szellem ellentétének animista elképzelését, de ettől a kérdés, amely körül a filozófiai harcok dúltak, még nem került le a napirendről. Ehhez a problémát szülő társadalmi viszonyoknak kell előbb megsemmisülniök. Amíg fennállnak a vallás és az idealizmus társadalmi forrásai, tovább folyik a harc a fő kérdés körül, a filozófia alapvető kérdése fennmarad és tovább él.

¹⁸ Lenin Művei 31. k. 50. o.

¹⁹ Gondi, id. cikk, 232–33. o.

Gondi elvtársnál a dolognak ez az oldala fel sem merül. Pedig enélkül nem érthetünk meg semmit. Gondi azt hiszi, hogy az anyag-szellem ellentmondása: a világmindenség alapvető ellentmondása és hogy ez a kérdés ezért képezi a világnézet alapvető problémáját. Gondi nem látja, hogy a világnak ez a kettéhasadása nem tényleges, hanem *csupán az emberi gondolkodásban megy végbe, a társadalom kettéhasadása következtében*. Gondi valóban rabja a metafizikus felfogásnak. Az ismeretelméleti problémát abszolutizálja, kivetíti a világra, azt képzei, hogy a világ „a létezők elvileg két különböző sorából” áll.²⁰ Szemelláthatóan (más szerzőkkel együtt) arra a következtetésre jut, hogy a világ „lényege”, alapvető ellentmondása az anyag és a tudat ellentmondása. A korszerű tudományos világnézet, a marxista filozófia, írja Gondi, „az anyag és a tudat létének elmélete”²¹, tárgya: „az anyag és a tudat minőségi különbségének” tanulmányozása.²²

Súlyos tévedéssel van dolgunk. Gondi és mindazok, akik az anyag és a tudat ellentétét az objektív világ alapvető ellentmondásának vagy lényegének tartják, összetévesztik *az objektív valóság* és a *gondolkodás* problémáit.

Az anyag és a tudat egymáshoz való viszonyának kérdése: nem a világ, hanem *az emberi megismerés* alapvető problémája a társadalom fejlődésének egy meghatározott szakaszában, és benne nem a világmindenség, hanem alapvetően *a társadalom ellentmondásai* tükröződnek. *A világmindenségnek*, az objektív valóságnak nem az anyag és a tudat ellentéte a lényege, alapvető ellentmondása. Az anyagi világ önmagában létezik, a tudattól, gondolkodó lények létezésétől vagy nem létezésétől függetlenül. A vallás, az idealizmus az, amely végeredményben a világ lényegét egyfelől a tudat, az eszme, a szellem, másfelől az anyag, a természet egymáshoz való viszonyában, minőségi különbségében látja, amely a világot „a létezők elvileg két különböző sorára”²³ osztja, amely szerint az anyag nem létezik a szellem nélkül, stb. A materialisták éppen azt állapították meg, hogy az anyag, a természet önmagának oka, a világ önmagában létezik, semmi másra nem kell viszonyítani, semmi másból nem kell magyarázni. Az anyag örök, megteremthetetlen és elpusztíthatatlan, természetéhez tartozik az örökös mozgás, nyugtalanság, a belső ellentmondásosság, végtelen számú jelenségeinek összefüggése, kölcsönhatása, egymásba való törvényszerű átmenete, stb. Az anyagi világ, az egyedüli valóság létezésének módját, létformáit, alapvető mozgás- és fejlődéstörvényeit tanulmányozza a dialektikus materializmus. Ami a gondolkodást illeti, a materializmus, ideértve a dialektikus materializmust is, nem állítja szembe egymással a természetet és a gondolkodást. Ellenkezőleg, azokkal szemben, akik a világot kettészakították, kiemeli a világ anyagi egységét. Az emberi tudatot a maga tényleges helyére állítja, úgy kezeli, mint az egységes természet egyik sajátos jelenségét. Megállapítja, hogy a gondolkodás csupán az anyag törvényszerű fejlődésének egyik viszonylag ritka terméke, amely mindenütt létrejön, ahol szerves élet, gondolkodásra alkalmas aggyal rendelkező lények kialakulásának feltételei rövid időre előállnak, hogy ugyanolyan szükségszerűséggel el is pusztuljon, az anyag örök, térben és időben végtelen körforgásában.²³

A szellem és az anyag egymáshoz való viszonyának, ellentmondásának kérdése tehát nem az objektív valóság, nem a világmindenség alapvető kér-

²⁰ Uo. 236. o.

²¹ Uo. 236. o.

²² Uo. 232. o.

²³ Lásd Engels: A természet dialektikája. Szikra 1952. 50–51. o. ,

dése. Ez csupán az emberi gondolkodásnak a fő kérdése, amely meghatározott társadalmi ellentmondások fantasztikus tükröződése.

Ne feledjük el, milyen körülmények között született meg ez a probléma, amely évezredekig foglalkoztatta az embereket és éppen korunkban oldódik meg véglegesen. „A gondolkodás és a lét, a szellem és a természet viszonyának kérdése, az egész filozófia legfőbb kérdése... éppúgy a vadság állapotának korlátozott és tudatlan képzeiben gyökerezik, mint minden vallás” — írja Engels, és hozzávetőlegesen leírja, hogyan születtek a primitív életkörülmények, a tudatlanság, az emberi gondolkodás egy bizonyos fejlettségi fokán, a testben lakó lélek, majd az ember környezetét benépesítő szellemek képzetét.²⁴ Érdekes könyvében²⁵ Donini, a vallásos képzetek eredetét kutatva, elsősorban a kérdés kialakulásának társadalmi körülményeire fekteti a súlyt. Donini kimutatja, hogy a test és lélek szembeállításuk nem egyszerűen a primitív életkörülmények és a tudatlanság születte. „A primitív társadalom egyik tipikus jelensége — írja Donini —, hogy az élet, a természet és a társadalmi viszonyok naivan *materialista* felfogásán alapul... Az emberek története és a természet története egybeolvad...” A vallásosság első formái sem alapulnak még valamiféle „természetfeletti” elképzelésére és nem lépik túl az élet durván *materialista* felfogását. Ahhoz, hogy a léleknek, mint titokzatos és eleven erőnek a képzele kialakuljon, a gazdasági és társadalmi fejlődésnek már eléggé előrehaladott foka, „állandó lakhely, bizonyos embertípusoknak és a termelési tevékenység bizonyos formáinak az ismerete, az első vadász- és halász fegyverek és az ülő foglalkozásokhoz szükséges első munkaeszközök felfedezése” volt szükséges. De még ekkor sem szakították el a „lelket” a testtől, az anyagtól. „Az anyag és a szellem, és ennél fogva a lélek és a test közötti megkülönböztetést a primitív társadalom nem ismeri. Ez a megkülönböztetés csak akkor jön létre, amikor a család — Marx és Engels jól ismert kifejezésével élve — „szétválik”, és az egyenlő munkamegosztáson alapuló szervezeti formát a nemzeti társadalom váltja fel, amely már az egyéni felhalmozás néhány típusán és az első osztálydifferenciálódásokon alapul.” A primitív társadalomban „még nem alakult ki az „anyaggal” szembeállított „szellem” fogalma. A *lélek* — *test* kettőssége csupán a társadalom fejlődésének későbbi időpontjában lép fel, annak a haladásnak tükröződéseként, amely az ember életmódjában bekövetkezett. Amilyen mértékben az új termelési viszonyok lehetővé teszik bizonyos kisebbségek uralmát, megteremtve az *uralkodó osztály* — *alárendelt osztály* kettősségét, úgy alakul ki az a szükséglet is, hogy más síkon, másik világban, és végül egy másik életben elégítsék ki azokat a vágyakat, amelyeknek kielégítését az igazságtalan életfeltételek a fennálló szervezeten belül már nem biztosítják mindenki számára.”

A világ megkettőzésének, a vallási elidegenedésnek oka tehát (ezek közismert dolgok) a társadalmi élet elidegenedése, magának a munkának az elidegenedése, a kizsákmányolás. A „szellem — anyag” *dualizmusában* a *társadalom ellentmondásai tükröződnek*.

Természetesen az anyag és a tudat szembeállításában nemcsak a társadalom kettéhasadása tükröződik fantasztikus formában. Ebben a szembeállításban bizonyos szerepet játszanak magának a tudatnak, a megismerésnek az ellentmondásai, az objektív valóság és az azt tükröző gondolkodás valóságos ellentmondásai. A vallásnak, az idealizmusnak nemcsak társadalmi gyökerei

²⁴ Engels: Feuerbach... Marx — Engels Vál. M. II. k. 364 — 5. o.

²⁵ A. Donini: Korok, vallások, istenek. Gondolat 1961. 30 — 37, 63 — 67. o.

vannak: a megismerés problémái is tükröződnek a vallásos, idealista képzetekben. Ismeretesek Lenin idevonatkozó megjegyzései: „Az emberi ismeret kettéhasadása és az idealizmus (=vallás) *lehetősége a d v a v a n* már az *e l s ő, e l e m i* absztrakcióban... Amikor az (emberi) elme az egyes dologhoz nyúl, másolatot (=fogalmat) készít róla, ez *nem* egyszerű, nem közvetlen, nem tükörszerűen holt, hanem bonyolult, kettéhasadt, cik-cakszerű aktus, amely *magában foglalja* azt a lehetőséget, hogy a képzelet messze repül az étlettől; sőt mi több, magában foglalja azt a lehetőséget, hogy az absztrakt fogalom, az eszme *képzeletté* (végeredményben = istenné) *alakul át* (mégpedig úgy, hogy az ember észre sem veszi, nem ébred az átalakulás tudatára). Mert a legegyszerűbb általánosításban is, a legelemibb általános eszmében... *van* bizonyos adag *képzelet*.”^{25a} De a megismerés, a tükrözés sajátosságai az idealizmusnak, a fantasztikus vallási képzeteknek csak a *lehetőségét* adják meg. Helyesen jegyzi meg Hainchelin: „Az ábrándkép e kialakulása kétségkívül nem teremti meg a vallást, de bizonyos körülmények között lehetőséget teremt létrejöttére és kifejlődésére.”^{25b} A gondolat és a tárgy ellentmondása csak lehetőségét nyújtja a vallásnak, de a vallási elidegenedésnek (a szellem—anyag szembeállításának, a világ megkettőzésének) *oka nem a gondolat és a tárgy ellentmondása, hanem a társadalom ellentmondása*.

Mindez azt jelenti — összefoglalva az elmondottakat — hogy az anyaggal szembeállított „szellem” fogalma a valóság misztifikált felfogásának terméke, és lényegét tekintve nem más, mint az ősközösségi társadalom kettéhasadásának illuzórikus, szublimált tükröződése. A test és a lélek, az anyagi világ és a természetfeletti (nem-anyagi) szellem szembeállítása nem a világ valamiféle lényegét, tényleges alapvető ellentmondását tükrözi, hanem csupán, az emberi társadalom és ezzel összefüggő gondolkodás fejlődésének (egy meghatározott korszakra vonatkozó) ellentmondásait.

Érthető, hogy a materialisták, akiknek törekvései általában a társadalmi haladás érdekeit tükrözték, miközben célul tűzték ki az objektív valóság feltárását, elvetették az anyag és a szellem szembeállítását, kimutatták annak illuzórikus jellegét, és magát a „leket” tényleges helyére, az anyagi világba helyezték vissza, anyaginak, a test funkciójának nyilvánították. A materialisták valóban „elméletileg megsemmisítették” a lélek—test kettősségének képzetét. Engels is egyértelműen erre törekedett és meghirdette „a szellem és anyag, ember és természet, lélek és test közötti ellentétről” szóló „értelem- és természetellenes elgondolás” kipusztulását.²⁶

De mindeddig a materialisták, a tudomány harcosai *csak elméletileg* semmisítették meg a szellem és anyag ellentétének kérdését, az emberi gondolkodás eddigi alapvető kérdését. A társadalom napjainkban végbemenő gyökeres forradalmi átalakulása *gyakorlatilag* számolja fel a kérdés gyökereit, megsemmisíti azokat a társadalmi viszonyokat, a társadalom kettéhasadását, a munka és a gondolkodás szétválását, amely a holt és megvetendő anyag és az aktív, teremtő, felsőbbrendű szellem szétválásának, szembeállításának képzetét alakította ki az ember agyában. Megsemmisülnek az idealizmus, a vallás társadalmi gyökerei, és ezekkel együtt annak lehetősége is, hogy a megismerés ellentmondásait újból a valóság misztifikált magyarázatára használják fel.

^{25a} Lenin: Filozófiai füzetek. Szikra 1954. 318. o.

^{25b} Ch. Hainchelin: A vallás eredete. Szikra 1954. 54. o.

²⁶ Lásd Engels: A természet dialektikája. 190. o.

Kipusztul a vallás és az idealizmus minden válfaja. Egyeduralkodóvá és természetes, magától értetődő világnézetté válik a materializmus. Az emberi gondolkodás évezredes problémájából, a materializmus és idealizmus hosszú harcaiból nem marad más, mint az az immár tudományosan megalapozott meggyőződés, hogy a világ objektíven létezik, hogy csak egy valóság van, és hogy ez a világ teljes mértékben megismerhető az ember számára; hogy maga az ember, gondolkodásával, tudatával egyetemben beletartozik ebbe a világba; hogy az ember gondolkodása is éppoly objektív vizsgálatnak vethető alá, mint a természet bármely más tárgya; hogy az ember tudata nem más, mint a külvilágnak az ember agyában való visszatükröződése, amely elválaszthatatlan az ember tevékenységétől, annak egy mozzanata, abban jön létre, és közvetlenül meg is határozza az ember választévékenységét. Ezzel az emberi gondolkodás, a filozófia nagy problémája: az a kérdés, hogyan viszonylik a gondolkodás a természethez? — megoldódik, megsemmisül a szellem — anyag, lélek — test kettősségének képzete és vele együtt az idealizmus, a vallás. A tudat és az anyag viszonyának kérdése nem lesz többé az emberi gondolkodás egészének, hanem csupán egy szaktudománynak, a megismerés folyamataival, a gondolkodással foglalkozó tudománynak alapvető kérdése.

*

Mit jelölünk az anyag fogalmával?

Hogyan lehet állítani, hogy a tudat anyagi, ha csupán tükröződése az anyagainak? — ez az a probléma, amelyen egyes elvtársak megakadnak. Az ismeretelméleti szembeállítás ontológiai síkra is átvizsik, a szembeállítás abszolutizálása azonban arra kényszeríti őket, hogy *ontológiailag bizonyítsák a tudat „nem anyagi” voltát*. Ezt viszont csak úgy érhetik el, hogy *eltorzítják az anyag fogalmát*, méghozzá két irányban:

1. *Az anyagot vulgáris értelemben, mint „fizikai szubsztanciát” fogják fel* (a tudat azért nem „anyagi”, mert nem rendelkezik „fizikai” tulajdonságokkal, úgymint „dologiság”, „testiség”, „tapinthatóság”, „mérhetőség” stb. Vagyis: az „anyag” általános tulajdonságai: a „fizikai” testek tulajdonságai).²⁷

2. *Elvetik (ontológiai vonatkozásban) az anyag azonosítását a mindenséggel* és ezzel a világ anyagi egységének fogalmát („a valóságnak két elvileg különböző területe van”, a világ megoszlik egy „anyagi” és egy ezzel szembenálló „nem-anyagi” világra, az anyagi és a szellemi jelenségek világára; helytelen az anyag fogalmát a „mindenséggel” azonosítani, helytelen az anyag „egyedülvalóságát” vallani, stb.).²⁸

Az első torzulás a régi materializmus már elvetett öröksége, a második a XX. sz. filozófiai harcainak negatív hajtása. Ez világossá válik, ha az anyagfogalom történetének néhány fontos momentumát szemügyre vesszük. A történeti vizsgálat egyúttal lehetővé teszi az anyag-fogalom tényleges tartalmának, magának a lenini anyag-fogalom történelmi értelmének jobb megértését.

Honnan ered az anyag fogalma? Az anyag fogalma abban a folyamatban születik meg, amely a vallásos szemlélet kialakításához vezetett.

A filozófia alapvető kategóriái előbb keletkeztek a materializmusnál. A vallás és a filozófia fejlődésével foglalkozva, Engels megállapította, hogy ezek-

²⁷ Ez az álláspont jelentkezik Gondinál is. Vö. Holbach-bírálatával. 237—238. o.

²⁸ Vö. Gondi, 237—8, 243, 247. o.

nek a tudatformáknak „történelemelőtti, a történelmi korszak előtt kialakult átörökölt állományuk van — amit ma badarságnak neveznénk”, „hamis fogalmak” „a természetről, magának az embernek tulajdonságairól, szellemekről, varázserőkről”.²⁹ Maga az anyag fogalma abban a hosszú folyamatban alakult és kristályosodott ki, amely a társadalmi élet fokozatos elidegenedése következtében a vallási elidegenedéshez vezetett.

Természetesen igen messze vannak a fogalom első formái attól a formától, amelyhez az évezredek során és különösen a tudományos, materialista világnézet fejlődése során eljutott. A fogalmaknak megvan a maguk története, az anyag fogalma, amely különösen absztrakt jellegű, az ember társadalmi tevékenységének hatására hosszú és ellentmondásos folyamatban született meg és fejlődött ki.

Az anyag fogalma a szellem fogalmával együtt, a világnézet kettéhasadásának folyamatában indul útjára. Az imént már beszéltünk arról, hogy az ősközösség viszonyai között kialakuló vallásos képzetek még nem ismerik a „túlviláginak”, az „anyaggal” szembeállított „szellemnek” fogalmát. Hainchelin, Donini ismételtlen felhívják a figyelmet arra, hogy a vallás kialakulásának ebben a fázisában az ősember még „realista” módon fogja fel a világot. A munkaeszközök felfedezésével, az élelemgyűjtés szervezett formájának, a vadászatnak és halászatnak a megjelenésével, a meginduló letelepedéssel fokozatosan kibontakoznak olyan képzetek, amelyeket ma a „lélek” fogalmával jelölünk. A kéz, a szerszámok, a tárgyak hatalma a dolgokban rejlő titokzatos „életerő” képzetéhez vezet. Ezt az „életelvet” az elejtett vadak, a kifogott halak kimúlásának megfigyelése alapján, az első vadász csoportok a vérben, a halásznépek pedig a lehetőleg vélték látni. A „lélek” így kiformalódó fogalma még nagyon távol állt a tényleges vallási tanok lélek fogalmától. Ezt a „lelket” még nem állítják szembe az „anyaggal”. A „lelket” mint életelvet realista módon, konkrétan, durván fogják fel, az ősember képzeletében ez még elválaszthatatlanul hozzátartozik az adott tárgyakhoz, testekhez, és velük együtt el is pusztul. „A 'lélek', 'szellem' kifejezéseket használjuk (a neandervölgyi emberek hiedelmeinek megjelölésére) — írja Hainchelin —, bár ezek túlságosan nehézkesek az általuk jelölt fogalmakhoz képest...” „Óvakodjunk attól, hogy jámbor spiritualisták módjára szembeállítsuk az anyagit és az anyagtalant, a testet és a lelket, hogy olyan eszméket keressünk a primitív hiedelmekben, amelyek fellelhetők az egyetemes vallásokban és amelyek hosszú történelmi fejlődés eredményei”. „Az ausztrálok számára a mi anyagi és anyagtalan fogalmaink semmitmondóak.”³⁰ „Az ősközösségi ember — állapítja meg Donini —, aki olyan társadalomban nő fel, mely még nem vágta el egészen a környező világhoz fűző köldökzsinórt, nem teszi fel és nem is tehetette fel magának azt a kérdést, hogy „ki teremtette őt”, vagy ki „teremtette a világot”. Addig valami olyasfajta homályos elképzelése van, hogy eredetét azoknak a létfenntartási eszközöknek köszönheti, amelyekből élete valójában függ. A természettel kapcsolatos álláspontja jóval „tudományosabb” — ha szabad ezt a kifejezést használnunk — mint az utána következő korokban élő embereké,

²⁹ Engels levele Konrad Schmidthez. 1890. okt. 27.

³⁰ Hainchelin: i. m. 99, 79. o. Vö. L. Lévy-Bruhl: La mentalité primitive, Oxford. 1931. „Valójában, semmi sincs képzeteikben, ami pontosan megfelelne annak, amit testnek és anyagnak nevezünk, vagy annak, amit az „anyagtalan” és a „szellemi” fogalmának jelölünk.” (20. o.)

akik földöntúli, természetfeletti magyarázatokat keresnek.³¹ Ennek a realista, Donini szavaival élve, durván materialista szemléletnek a továbbélését és már magasabb fokon való jelentkezését találjuk meg az első filozófusoknál, az élő, lelkes anyagot feltételező hillozoistáknál, vagy akár az újkor egyes nagy gondolkodóinál.

Az „életelvnek” ez a hiedelme átalakul a testtel szembeállított és attól különváló, megszabaduló „lélek” képzetévé, amikor az ősközösség felbomlása megkezdődik és előrehalad. „A rokonságon, az életkoron és a nemen alapuló ellentmondások még nem osztályjellegűek és nem hozzák létre a vallásba való tulajdonképpeni menekülés semmiféle formáját. Az embereknek előbb tapasztalniuk kellett, milyen korlátok közé szorítja az új társadalmi rend mindennapos életüket, csak azután merült fel az osztálytagozódással együtt egy „szellemi” elem szükséglete is, ahogy ezt a terminust a teológiával rokon idealista filozófiák felfogják, szembeállítva azt a természettel, a testtel, az „anyaggal”.³² Szakadék keletkezik az osztálytársadalom új függőségi viszonyai, a szolgaság következtében az embert környező rideg valóság, az „anyag”, és egy másfajta élet, a boldogság és jólét képzelt világa, a „szellem” között.³³ A társadalom kettéhasadása kialakítja a „földi élet” és a „földöntúli élet”, az „evilági” és a „túlvilági”, a természet és a „természetfeletti”, a „test” és a „lélek”, az „anyag” és a „szellem” ellentétének fantasztikus fogalmát. Ebben a folyamatban kristályosodik ki „a lélek és a test ellentéte, amelynek Zoroaster dualisztikus tanában és a mazdeizmusban pontosan körülírt teológiai ismervei vannak, s kifejezésre jut a világosság és a sötétség, a szellemi világ és az anyagi világ, a jónak az elve és a gonosznak az elve... konfliktusában...”³⁴ Ez az a vallási elidegenedési folyamat, amelyről Marx híres Feuerbach-téziseiben azt írja, hogy „... a világ kettévált egy vallásos, képzelt és egy valóságos világra... Az a tény... hogy a világi alap elválik önmagától és mint önálló birodalom a fellegekben rögződik meg, csakis azzal magyarázható, hogy ez a világi alap meghasonlott önmagával és ellentmond önmagának.”³⁵

Ebben a hosszantartó ideológiai folyamatban születik meg tehát egymástól elválaszthatatlanul az anyag és a szellem ellentétes fogalma. Az anyagi fogalmával jelölik a reálisan létező, valóságos, érzéki világot, a „rideg valóságot” a természetet, a „földi életet” — amellyel szembeállítják a „szellemi” menedékvilágot, a „természetfeletti”, „érzékeletti”, „nem-anyagi” világot. Ezzel a kettéhasadt illuzórikus világképpel találták magukat szemben a társadalmi haladás érdekeit visszhangzó materialista gondolkodók. Ezzel a szemlélettel szemben kellett megállapítaniok, hogy a „természetfeletti”, „szellemi” világ: illúzió, és hogy csak egy világ, az ún. anyagi világ létezik ténylegesen, amelyhez az ember „lelke” is hozzátartozik.³⁶

Az anyag fogalma ellentmondásos pályát fut be. Abban a folyamatban születik, amely a világ vallásos elképzelését eredményezi, hogy azután a vallásos ideológiával szembenálló materialista szemlélet alapfogalmává váljon.

³¹ Donini: i. m. 68. o.

³² Uo. 36. o.

³³ Uo. 68. o.

³⁴ Uo. 66. o.

³⁵ Marx, 4. Feuerbach-tézis

³⁶ Vö. A filozófia története. I. köt. 61. o. „Az ókoriak filozófiai nézetei kezdetben jellegüket tekintve materialista nézetek voltak, ahogy az ősemberek „naív realizmusából” kinőttek.” „A materialista filozófiai eszmék eredetileg főként a megrogzított vallási hiedelmek, különösen a túlvilág és a túlvilági élet hite ellen irányultak.”

De tartalma lényegében azonos marad: az anyag fogalmával úgy a vallás, mint a materializmus a valóságos, „érzéki” világot jelöli. A különbség csupán az, hogy a vallás anyagfogalmából az emberi „lélek” kiesik (a „lelket” már a „nem-anyagi”, „természetfeletti” szférájához sorolja), míg a materializmus anyagfogalma az egész valóságos világot, a mindenséget jelöli, ideértve az embert a maga tudatával — hiszen éppen az a kiindulópontja, hogy nincs a természetben, az „anyagon” kívül egy másik világ.

Meg kell értenünk, hogy ha a materializmus, mint filozófia egyáltalán megszületik, és használja a vallási elidegenedés folyamatában kialakult „anyag” fogalmát, ez azért van, mert a társadalom kettéhasadása következtében létrejött és uralkodóvá vált az anyag-szellem kettősségére épülő világkép. Egy olyan társadalomban, amelyet osztályellentétek nem bontanak ketté, a világot magától értetődően úgy fogják fel, amilyenek ténylegesen jelentkezik, nem képzelnek mögé vagy fölé egy másik világot. Az ősember naiv realizmusára ez éppúgy jellemző, mint a kommunista társadalom emberének fejlett tudományos szemléletére. Akkor, amikor az egységes emberi társadalom kettéhasad, a tudományos szemlélet fejlődésének szükségszerű formája a vallásos-idealista világnézet ellen fellépő materialista filozófia. Ennek a harcnak szükségszerű eszköze az anyag és a szellem fogalma.

Tartalmát tekintve, „a materialista természetszemlélet egyszerűen azt jelenti, hogy a természetet olyannak vesszük, mint amilyen, anélkül, hogy valamit is hozzáadnánk, ami a természettől idegen.”³⁷ A materializmusnak ez a tartalma éppen az, amit *tudományos szemléletnek* nevezünk. A tudományos szemlélet, a társadalom kettéhasadása után csak a vallásos-idealista világkép ellen harcolva tudott továbbfejlődni, és felöltötte a *materialista filozófia* történelmileg szükségszerű formáját. A valóságot eltorzító világnézettel folytatott harcában a tudományos szemlélet rászorult arra, hogy a vallás által kialakított képzetekkel, fogalmakkal küzdjön, *filozófiai* formában vívja tovább harcát. Azért kellett használnia az anyag fogalmát a valóságos világ megjelölésére, mert a vallás és az idealizmus anyagra és szellemre bontotta a világot. És amikor a társadalom újra egységessé válik, amikor megsemmisülnek a vallásos elidegenedés gyökerei és ezzel együtt minden vallás és idealizmus, a tudományos szemlélet közvetlenül, mint ilyen, filozófiai forma nélkül fog továbbfejlődni.³⁸ Újból magától értetődővé lesz a világot olyannak venni,

³⁷ Engels: A természet dialektikája, 209—210. o.

³⁸ Vö. Marx—Engels: A német ideológia, 10. o. „Mihelyt a valóságot ábrázolják, az önálló filozófia elveszti létalapját. Helyére legfeljebb a legáltalánosabb eredmények összefoglalása léphet, amelyek az emberek történeti fejlődésének szemléletéből elvontakoztatottak. Ezeknek az absztrakcióknak önmagukban, a valódi történelemtől elválasztva, egyáltalán nincs értékük. Csak arra való lehetnek, hogy a történeti anyag rendezését megkönnyítsék, egyes rétegek egymásutánját jelezzék, de semmiképpen sem adnak, mint a filozófia, receptet vagy sémát, amelyhez a történelmi korszakokat hozzá lehetne szabni. Ellenkezőleg a nehézség éppen akkor kezdődik, amikor az anyag megfigyeléséhez és rendezéséhez ... a valóság ábrázolásához fogunk.”

Engels: Anti-Dühring. Szikra 1948. 25. o.: „Mihelyt minden tudomány elé azt a követelményt állítjuk, hogy tisztázza helyét a dolgok és a dolgok ismerete egyetemes összefüggésében, az egyetemes összefüggések minden külön tudománya fölöslegessé válik. Ami akkor az egész eddigi filozófiából még önállóan megmarad, az a gondolkodás és a gondolkodás törvényeinek tana — a formális logika és a dialektika. Minden más feloldódik a természet és a történelem pozitív tudományában.”

Uo. 133. o. A tagadás tagadásával kapcsolatban, a filozófia ellentmondásos fejlődését ábrázolva, Engels a következőket írja: „A modern materializmus, a tagadás tagadása,

amilyen önmagában, és a szellemi világ tagadására használt anyag fogalma is elveszti jelentőségét. A materializmus teljes győzelmet arat, egyetlen és természetes szemléletté válik, és ezzel mint filozófia „megszűnik”, hogy mint tudományos szemlélet „fennmaradjon”, mert csak a tudományos szemléletnek a vallással és az idealizmussal szemben kialakult szükségszerű formája volt. Az a nézet, hogy az anyag világán kívül semmi sem létezik, általánossá és természetessé válik, és ezzel a „szellemmel” szembeállított „anyag” fogalma letűnik a színről.

Ez a tudományos szemlélet, írja Engels, az első görög filozófusoknál még magától értetődő volt. „De ama régi görögök közt és közöttünk a lényegében idealista világszemlélet több mint két évezrede telt el, és ezért a visszatérés a magától értetődőhöz is nehezebb.”³⁹ Hogy mennyire nehéz ez a visszatérés a magától értetődőhöz, azt Gondi kínlódása is mutatja.

Az *anyag fogalma*, miután létrejött és a materializmus fogalomrendszerének alapelemévé vált, viszonylag önálló fejlődésnek indul. Mint az ideológia minden eleme, az anyag fogalma is bizonyos fokig önállóság és elszakad eredeti feltételeitől, értelme olyan változásokon megy át, amelyek fejlődésének egyes szakaszaiban egyenesen felismerhetetlenné teszik. Nem pontosan erről van szó a mi mostani vitánkban? Az ismeretelméleti probléma előtérbe kerülésének következtében nem homályosult-e ténylegesen el az anyagfogalom alapvető tartalma olyannyira, hogy a marxista filozófia sok művelője egyenesen elutasítja azt?

Az anyag fogalmának fejlődése, elszakadása eredeti feltételeitől és értelmétől a materialista filozófiában két fő irányban történik.

1. Az átalakulás egyik fő iránya: amellett, hogy tulajdonképpen mindvégig, a materializmus minden nagy képviselőjénél, a valóságos világot, a mindenséget jelöli — az anyag fogalma felveszi a világ hipotétikus „ősanyagának”, „alapanyagának”, anyagi „szubsztanciájának” értelmét is. Miközben a materialisták az egyetlen, valóságos világot anyagnak nevezik és mindennek a természetes (anyagi) magyarázatát keresik, kutatni kezdik azt az „anyagot”, amelyből a valóságos világ minden jelensége feltételezhetően összetevődik. Keresik minden létező közös alapját, elvét, az „archét”, a szubsztanciát” és azt valami konkrét anyagban, a vízben, levegőben, tűzben stb., majd később a további elvonatkoztatás alapján, minőségileg indifferens oszthatatlan részecskékben vélik felfedezni. A minden létező alapját képező „szubsztancia” elképzelésének továbbélését tapasztalhatjuk a fizikusoknál, az „anyag szerkezetével” kapcsolatos fizikai kutatásoknál, vagy abban a megújuló törekvésben, hogy az anyagnak egy „természettudományos” fogalmát alakítsák ki. Ez a

nem pusztán a régi materializmus visszaállítására... Egyáltalán nem is filozófia ez már többé, hanem egyszerű világnézet, amelynek nem egy külön tudományok-tudományában, hanem a tényleges tudományokban kell beválnia és tevékenyen hatnia. A filozófia tehát itt „megszűnt”, azaz „túlhaladott is, fenntartott is”, túlhaladott formájában, fenntartott tényleges tartalmában.”

Engels: L. Feuerbach. . . (Marx — Engels Vál. műv. II. 396. o.): A marxi történelem-felfogás „a történelem terén éppúgy véget vet a filozófiának, mint ahogy a természet dialektikus felfogása minden természettudományt nemcsak feleslegessé, de lehetetlenné is tesz. A feladat mindenütt nem az többé, hogy kiki a fejében gondoljon ki összefüggéseket, hanem hogy azokat a tényekben fedjék fel. A természetből és a történelemből kiűzött filozófia számára így csak a tiszta gondolat birodalma marad meg, amennyiben megmarad: magának a gondolatfolyamatnak törvényeit kutató tan, a logika és a dialektika.”

³⁹ Engels: A természet dialektikája. 210. o.

szemlélet kísért az anyag és a tudat metafizikus szembeállításánál, amikor az anyagot „fizikai szubsztanciaként” állítják szembe a „nem-anyagi” tudattal.

A tudomány 2500 éves fejlődése kellett ahhoz, hogy fokozatosan világhossá váljék: az anyag világa nem egy meghatározott „anyagból”, fizikai „szubsztanciából” épül fel, az „anyag” nem más, mint maga a természet, amelynek végtelenül változatos és változó formái örökösen szülik egymást, átmennek egymásba. Az anyag fogalma, amely a „túlvilággal” szembenálló valóságos világ megjelölésére jött létre, megtisztul történelmileg elkerülhetetlen ráarakódásától. A tudomány jelenkori fejlődésével visszatérünk, a kiindulópont-hoz de jóval magasabb fokon.

A modern materializmusnak ezt a felismerését Engels, de különösen Lenin fogalmazta meg. A korábban uralkodó és a XVIII. sz. materializmusától örökölt természetfilozófiai nézetekkel szemben, Engels megállapította, hogy „az anyag, mint ilyen, merőben gondolati alkotás és absztrakció. Azáltal, hogy a dolgokat, mint testileg létezőket az anyag fogalma alá foglaljuk össze, figyelmen kívül hagyjuk minőségi különbségeiket. Tehát az anyag mint ilyen, mint ami a meghatározott, létező anyagoktól különböző, nem érzékileg létező. Mikor a természettudomány arra törekszik, hogy a minőségi különbségeket azonos legkisebb részecskékből való összetétel pusztán mennyiségi különbségeire vezesse vissza, ugyanezt teszi, mint amikor cseresznye, körte, alma helyett a gyümölcsöt mint olyant akarja látni...”⁴⁰ Lenin, akinek a fizika új felfedezéseire támaszkodó szubjektív idealizmussal szemben kellett megvédenie a materializmus alapjait, még pontosabban fogalmazta meg a dolgot. A radioaktivitás felfedezésének tényéből kiindulva, a machisták a materialisták „anyagának” „eltűnéséről” beszéltek. Lenin velük szemben aláhúzza, hogy ami eltűnt, az csupán az anyagnak olyan tulajdonságai, „amelyek korábban abszolútaknak, változatlanoknak, eredendőknek tetszettek (áthatolhatatlanság, tehetetlenség, tömeg stb.) s amelyekről most kiderül, hogy viszonylagosak, hogy csak az anyag bizonyos állapotainak a jellemzői... Holmi változatlan elemeknek, a „dolgok változatlan lényegének” stb. elismerése nem materializmus, hanem *metafizikus*, vagyis antidialektikus materializmus.”⁴¹ Az „anyag” fogalma, hangsúlyozza Lenin, csakis és kizárólag az objektív valóságot, a valóságos világot jelenti, amely az emberi tudattól függetlenül létezik, és amelynek érzékleteink csupán visszatükröződései.⁴² Ez a fogalom, amelyet „már réges-régen megalkottak”⁴³, a természetet, a mindenséget, az egész reálisan létező világot jelöli a marxizmus klasszikusainak munkájában.⁴⁴

2. Történelmi fejlődése során, az anyag fogalmának átalakulása egy másik fő irányban is végbemegy. Az anyag fogalma, amely eredetileg a képzeletbeli túlvilággal szembeállított valóságos világot jelöli, felveszi a szubjektummal szembenálló és a benne tükröződő objektumnak, az objektív valóságnak jelentését is. Másképp mondva: az anyag fogalma ismeretelméleti értelmet is kap, kifejlődik az anyag-fogalom ismeretelméleti tartalma. Ez a fejlődés azonban újabb torzulási lehetőségeket rejt magában, az anyag fogalmának további elszakadását eredeti feltételeitől. Az ismeretelméleti problémát egye-

⁴⁰ Engels: A természet dialektikája. 264. o.

⁴¹ Lenin: Művei 14. k. 269. o.

⁴² Uo. 127, 269, 270. o.

⁴³ Uo. 127. o.

⁴⁴ Lásd vitaindító cikkünket, 459—460. o.

materialisták túlfeszítik, a valóságos világot kettéosztják egy „anyagi” és egy „nem-anyagi” világra.

Amikor a materialisták csak az ún. anyagi világ valóságát ismerték el, szemben a „szellemi” világgal, nemcsak azt állították, hogy *egy* természet van. Szembeállították a valóságos világot a képzeletbeli világgal. A vallásos világról nemcsak azt mutatták ki, hogy nem létezik, hanem azt is, hogy csak az emberek képzeletében, a valóságos világ fantasztikus tükörképeként létezik. Fel kellett vetniük tehát a megismerés problémáját, annál is inkább, mert a vallásos-idealista nézetek védelmében egyes filozófusok már az ókorban megkísérelték kétségbe vonni érzeteink helyességét, objektív tartalmát, és ezen keresztül az érzéki, „anyagi” világ létezését.

Az agnosztikusokkal és a szubjektív idealistákkal szemben a materialistáknak két dolgot kellett aláhúzniuk: egyrészt azt, hogy érzeteink hűen tükrözik a valóságot, érzeteink útján képesek vagyunk helyesen megismerni a valóságos világot, érzeteink „egybeesnek” a világgal; másrészt, hogy a valóságos világ (az „anyag” világa) érzeteinktől függetlenül létezik, hogy érzeteink különböznek a valóságtól.

Engels az agnosztikusokkal szemben kiemeli a gondolkodás és a lét „azonosságát”, azt, hogy a valóságos világtól, a létről, az anyagról való képzeletünkben és fogalmainkban képesek vagyunk a valóság helyes tükörképét megalkotni.⁴⁵ Lenin a szubjektív idealistákkal, a machistákkal szemben (akik szerint a világ „elemei” az érzetek, a dolgok: „érzetkomplexumok”), kiemeli az érzet és az objektív valóság (az „anyag”) különbségét, ellentétét.

Mind Engelsnél, mind Leninnél és materialista elődeiknél, az ismeretelméleti probléma különböző oldalainak felvetése szükségképpen a valóságos világ (a „lét”, az „anyag”) és az ezt tükröző érzetek, gondolkodás összehasonlításával és szembeállításával jár együtt. Leninnél, akinek különösen a szociáldemokrata mozgalomban jelentkező szubjektív idealista tendenciákkal kellett filozófiai téren harcolnia, szükségképpen nagy súlyt kap a valóságos világ és az emberi tudat ellentétének, nem-azonosságának problémája. Ez a probléma foglalkoztatja alapvetően, és ebből az ismeretelméleti szempontból fogalmazza meg az anyaggal kapcsolatos híres tételeit. De ugyanakkor, mint már rámutattunk, megtisztítja az anyag fogalmát azoktól a ráakódásoktól, amelyek az „ősanyag” kereséséből adódnak.

A machisták azzal érveltek, hogy csak érzeteink valóságosak, az „anyag” fogalma fikció, és állításaikat a fizika új felfedezéseivel kísérelték meg alátámasztani (az anyag „eltűnik”). Velük szemben Lenin egyrészt kiemelte a materializmusnak azt a régi igazságát, hogy az érzet csupán a valóságos világ tükörképe, hogy az objektív valóság érzeteinken kívül, azoktól függetlenül létezik; és másrészt, elvetve a régi materialisták téves elképzeléseit, amelyek a valóságos világot (az „anyagot”) valamilyen egységes, fizikai tulajdonságokkal rendelkező „anyagból”, „szubsztanciából” állónak tekintették, aláhúzta, hogy az „anyag” fogalom tulajdonképpen nem mást jelent, mint a valódi világot, a maga egészében. *Ez a két vonal egyesül* Lenin „Materializmus és empiriokritizmus” c. munkájában, de az egész az ismeretelméleti problémák uralják. Ez az értelme Lenin híres megállapításainak. Megengedhetetlen, írja Lenin, az anyag fogalmát összetéveszteni az anyag ilyen vagy olyan szerkezetének tanával, ahogyan azt a machisták teszik szubjektív idealizmusuk „tudományos”

⁴⁵ Marx — Engels: Vál. műv. II. köt. 365—366. o.

igazolására. Megengedhetetlen összetéveszteni „az új anyagfajták (például az elektronok) új tulajdonságainak kérdését az ismeretelmélet régi kérdésével, tudásunk forrásainak, az objektív igazság létezésének stb. kérdésével.” Mach szerint a világ elemei az érzetek. De, teszi fel a kérdést Lenin, „vajon nem az objektív valóság tárul fel az ember szeme előtt, mikor vöröset lát, keményet tapint stb.? Mach összezavarja ezt a régi, réges-régi filozófiai kérdést. Ha nemmel felelünk rá, akkor Machhal egyetemben elkerülhetetlenül a szubjektívizmusnál és az agnoszticizmusnál. . . kötünk ki. Ha pedig igennel felelünk rá, akkor szükség van egy filozófiai fogalomra, hogy megjelöljük vele az objektív igazságot; s ezt a fogalmat már réges-régen megalkották, — ez a fogalom az anyag.”⁴⁶ A „fizikai” idealisták azzal érvelnek, hogy az anyag „eltűnik”. De, jegyzi meg Lenin, az „anyagot” nem lehet azonosítani az anyag egy meghatározott állapotával, „az anyag *egyetlen* tulajdonsága’, melynek elismerésével függ össze a filozófiai materializmus, az a tulajdonság, hogy *objektív valóság*, hogy tudatunkon kívül létezik.” „Ha a kérdést az egyetlen helyes, vagyis dialektikus materialista szempontból akarjuk feltenni, akkor azt kell kérdeznünk: az emberi tudaton kívül, mint objektív valóság léteznek-e az elektronok, az éter és a többi, vagy sem? Erre a kérdésre a természettudósoknak szintúgy habozás nélkül *igennel* kell majd felelniök és állandóan így is felelnek, mint ahogy habozás nélkül elismerik azt, hogy a természet már az ember és a szerves anyag megjelenése előtt is létezett. S ezzel a kérdés a materializmus javára dől el, mert az anyag fogalma, mint már mondtuk, ismeretelméletileg *csakis és kizárólag* az emberi tudattól függetlenül létező és a tudatban tükröződő objektív valóságot jelenti.”⁴⁷

Ez a pontos értelme az anyagfogalom lenini meghatározásának. Tagadhatatlanul ráépül a materializmus már rég használt anyagfogalmára (az „anyag” fogalma a valóságos világ megjelölésére szolgál, szemben a képzeletbeli szellemi világgal), miközben elveti a metafizikus materializmusnak azt a törekvését, hogy keresse a világnak valamilyen „alapanyagát”, „szubsztanciáját”, hogy az „anyagot” valamiféle „abszolút, változatlan, eredendő tulajdonságokhoz” kösse. Ugyanakkor Lenin kifejti az anyagfogalom ismeretelméleti tartalmát is (a körülmények folytán ez kerül előtérbe nála), amely a régi materializmusnak is egyik alapvető vonása volt. Az anyag fogalma a valóságos világot jelöli, ez az, ami az ember érzeteiben, tudatában tükröződik, ez a valóságos világ objektíven, az emberi tudattól függetlenül létezik és nem azonosítható saját tükrképével.

Az újabb torzulást az anyagfogalom értelmezésében éppen az a tény eredményezte, hogy korunkban a materializmus és az idealizmus harca alapvetően az ismeretelmélet területére tevődött át. Miközben még nem is küzdötték le teljesen a metafizikus materializmus tévedéseit (az „anyag” a valóságos világ változatlan „fizikai” „szubsztanciája”) — újabb ponton távolodtak el az anyagfogalom értelmétől. A fogalom önmozgása tovább folytatódik. Ha már egyszer az „anyag” fogalmával a tudattal szembeállított objektív valóságot jelöljük, a metafizikus gondolkodás segítségével újból elveszítjük a fonalat. Elfelejtjük, hogy az „anyag” (a valóságos világ) és a tudat (annak tükröződése az ember agyában) csak az ismeretelméleti probléma keretében kerül szembe egymással. A tudattal szembeállított „anyag” fogalmát elszakítjuk feltételei-

⁴⁶ Lenin Művei. 14. k. 127. o.

⁴⁷ Uo. 269—270. o.

től, önállósítjuk, abszolutizáljuk, „ontológiai” síkon kezdjük használni. Kijelentjük, hogy az anyag mindaz, ami nem tudat, hogy a tudat nem tartozik az anyag szférájához, hogy tehát a világon meg kell különböztetnünk a dolgok két „elvileg” különböző sorát stb. És ha már itt tartunk, mégiscsak igazolni kell ezen az „ontológiai” síkon a világ kettősségét, a tudat „nem-anyagi” voltát; ezt viszont csak úgy lehet, ha az „anyag” fogalmát eltorzítjuk, „fizikai” értelmet adunk neki stb., stb. Hajmeresztő spekulációk születnek az „anyagi” idegműködés és a „nem-anyagi” tudati működés, az „anyagi” szó és a „nem-anyagi” gondolat „elvi” különbségéről, arról, hogy lehet-e mindent, ami a tudattól függetlenül létezik, így például az anyag tulajdonságait az anyag kategóriájába sorolni stb., stb.⁴⁸ Megy, megy a dolog a maga útján, jó messze kerülünk a fogalom eredeti értelmétől — míg azután a gyakorlat szükségletei félbeszakítják a fogalom önmozgását és rákényszerítik arra, hogy a valóságos viszonyokat realisabban tükrözze.

Végeredményben, mi a tartalma az „anyag” fogalmának? Az „anyag” fogalma a vallásos-idealista szemlélet és a tudományos-materialista világnézet harcának a terméke, a valóságos világ megjelölésére szolgál, szemben a képzeletbeli „szellemi” világgal. Az „anyag” fogalma az idealizmussal folytatott küzdelmekben ismeretelméleti tartalmat is kap, a szubjektumban tükröződő és attól különböző objektív valóság megjelölésére szolgál.⁴⁹

*

Mit jelent az, hogy a tudat: anyagi jelenség?

Ha az anyag fogalma a valóságos világ megjelölésére szolgál, az „anyagi” jelző minden ténylegesen létezőt megillet. Ontológiai vonatkozásban, *minden létező*: „*anyagi*” természetű, vagyis nem „szellemi”, nem „túlvilági”, hanem a valóságos, egyetlen világ jelensége, folyamata. Minden: „anyagi” — nincs a világon semmi, ami „nem-anyagi” volna. Ontológiai vonatkozásban *a tudat is „anyagi”, azaz valóságosan létezik. Semmi mást* nem jelent az a megállapítás, hogy a tudat — amely ismeretelméleti vonatkozásban szembenáll az „anyagi” (valóságos) világgal — maga is „anyagi” jelenség, az „anyagi” (valóságos) világ jelensége.

Azok akik az ismeretelméleti probléma miatt tagadják ezt a „magától értetődő” igazságot, szükségképpen spekulatív jellegű érvekhez folyamodnak. Mindenáron be kell „bizonyítaniok” *ontológiai vonatkozásban* a tudat „nem-anyagi” voltát. Ezt szolgálja, mint láttuk, az „anyag” fogalmának deformálása.

⁴⁸ Vö. ez utóbbihoz Vogel: Az anyag és annak tulajdonságai. Deutsche Zeitschrift für Phil. 1960. 1–2. sz.

⁴⁹ Ezért nincs teljesen igaza Molnár László elvtársnak, aki „A marxista–leninista filozófia tárgyának és jellegének néhány kérdéséről” írt cikkében (M. Fil. Sz. 1961. 4. sz.) azt állítja, hogy dialektikus materializmus csak az anyag és a tudat viszonya szempontjából vizsgálja a jelenségeket. Ha nem hangsúlyozzuk az anyag–tudat ellentétét ontológiai vonatkozásban is, írja, eltérünk a dialektikus materializmus kiindulópontjától, amely az anyag–tudat viszonya szempontjából vizsgálja a jelenségeket. A valóságban ez csupán a dialektikus materializmus ismeretelméleti kiindulópontja. A marxista filozófia másik kiindulópontja (amely természetesen összefügg az előbbivel): a világ anyagiságának tételezése, annak felismerése, hogy csak egy természet van stb., stb.

Ugyanez a célja annak az érvelésnek, amely az anyag és mozgása, az anyag és tulajdonságai szembeállításával szeretné igazolni a tudat kirekesztését az „anyag” (vagyis a valóság) szférájából. Meg kell különböztetni, mondják a metafizikus szembeállítás hívei, azt „ami” mozog, a „dolgot”, annak mozgásától. A mozgás is valóságos, objektíven létezik — mégsem „anyag”. A gondolkodás: az anyag mozgása, de nem „anyag”. A mozgás, a gondolkodás csupán a tulajdonsága az anyagnak. A gondolkodás nem az anyagnak, hanem csupán a mozgásnak egyik formája stb., stb.

Ezek az érvek ismételten arra utalnak, hogy szerzőik elfelejtik, hogy az „anyag” fogalma nem egy „szubsztancia”, hanem egyszerűen a valóságos világ megjelölésére szolgál, hogy tehát a természet minden folyamata, minden mozgása, a különböző jelenségek minden tulajdonsága anyagi, vagyis a valóságos világ valóságos jelensége. De a klasszikus metafizikus felfogás hatásának továbbélése abban is megmutatkozik ahogyan ezek az érvek elszakítják egymástól azt „ami” mozog annak mozgásától. A mozgás és a mozgó valami szétválasztása csak a megismerés során, mesterségesen, elvonatkoztatás útján lehetséges. Vajon a „dolog” a maga valóságában nem „folyamat”? A „dolog” lényege nem éppen mozgásában, változásában, fejlődésében adott? A mozgás nem az anyag „létezési módja”?

A tudat „eredetének” és „mibenlétének”, a gondolkodási folyamatnak és a gondolkodás „eredményének” metafizikus szembeállítása is tekintélyes helyet kap Gondi érvelésében. A tudat csupán eredetére nézve mondható „anyaginak”, „mibenlétére”, természetére nézve azonban „nem-anyagi” — olvashatjuk cikkében. Azok, akik a tudatot anyagnak tartják, összekeverik a tudat eredetének és „mibenlétének” kérdését. Gondi Engelsre hivatkozik, azt állítja, hogy „Engels a tudattal kapcsolatban két kérdést különböztet meg: „... *mi*... a tudat... és honnan származik...”⁵⁰ és hogy a marxista válasz az elsöre az, hogy a tudat mibenlétére „nem-anyagi”, a másodikra pedig, hogy származására nézve „anyagi”. Sajnos Engels a valóságban mást mond. Dühring általános világsemitikáját bírálva (amely tulajdonképpen a hegeli idealista logika plagizálása: Dühring „a valóságos világot a gondolatból, a valahol a világ teremtése előtt, öröktől fogva fennálló sémákból, képletekből és kategóriákból konstruálja meg”), Engels megjegyzi: „Így van az, ha valaki, a tudatot’, a „gondolkodást’ teljesen naturalisztikusan valami megadottnak, a léttel, a természettel eleve szembenállónak tekinti. Akkor felettébb különösnek kell találnia azt is, hogy tudat és természet, gondolkodás és lét, gondolkodási törvények és természettörvények olyannyira összehangzanak. De ha ezután azt kérdezzük, mi hát a gondolkodás és a tudat, és honnan származnak, azt találjuk, hogy az emberi agy termékei, s hogy maga az ember a természetnek egy terméke, amely környezetében és környezetével együtt fejlődött; amikor is aztán magától értetődik, hogy az emberi agy termékei, amelyek végső fokon maguk is a természet termékei, a többi természeti összefüggésnek nem ellentmondanak, hanem megfelelnek.”⁵¹ Mint látjuk, Engelsnek nem is jut eszébe szembeállítani a tudat eredetét és mibenlétét — ellenkezőleg: *egy* választ ad a két kérdésre: azt, hogy a tudat az emberi agy terméke, hogy maga az ember is a természetnek a terméke, hogy tehát az emberi agy termékei végső fokon

⁵⁰ Gondi: i. m. 240. o.

⁵¹ Engels: Anti-Dühring. Szikra 1960. 36—37. o.

maguk is a természet termékei.⁵² És ez érthető: valaminek a lényege éppen kifejlődésében, történetében tárul fel — ez a dialektikus materializmus egyik alapvető felismerése.

De hát Gondi csak mondja a magáét. „Az anyag és a tudat egysége — írja — ... azt jelenti, hogy a tudat az anyagból lett”, de semmiképpen sem azt, hogy a tudat maga is (ontológiai vonatkozásban) anyagi lenne. És ahogyan a tudat eredetét, mint anyagit, nem szabad azonosítani mibenlétével, amely „nem-anyagi”, ugyanúgy nem szabad összetéveszteni a gondolkodást, mint folyamatot, a gondolattal, mint eszmei „eredménnyel”. Az első „anyagi” folyamat, a második már „nem-anyagi” eredmény. „A tudat csak szellemi képmás, érzéki, eszmei *eredmény*, ismeret, tudás, és így a tudatnak csak ismeretelméleti léte van” — olvashatjuk Gondinál.⁵³

Arról nem is beszélve, mennyire antidialektikus ez az okoskodás (létezik-e gondolat, következtetés a gondolkodási folyamaton kívül? lehetséges-e az, hogy valami csak eredmény, csak okozat legyen? igaz-e, hogy a pszichikumnak csak tükröző funkciója van? nem vesz-e részt a tudat az egyetemes kölcsönhatásban, nemcsak mint determinált, hanem mint determináló? ha a tudat, mint ismeret *létezik*, mint jelentsen az, hogy „lételméleti” szempontból nincs léte?) — egy alapvető kérdést kell szembeszegeznünk ezekkel az elképzelésekkel: *hogyan és hol történik az ugrás az „anyagi” világból az állítólagos „nem-anyagiba”?* Ha már egyszer arra vállalkoztunk, hogy az emberi agy működését „anyaginak”, a tudatot, mint „eszmei eredményt”, „nem-anyaginak” minősítsük, nem szabad megkerülnünk ezt az alapvető kérdést. De hát Gondi csak állít és nem kísérli meg a tényleges bizonyítást. Nagy erővel és ismételten beszél az anyag és a tudat „elvi különbségéről”, de erről kiderül, hogy ez nem más mint ismeretelméleti vonatkozásban fennálló ellentétük, a tárgy és a kép ellentéte.⁵⁴ De miben áll ez az elvi különbség *ontológiai* vonatkozásban? — hiszen erről folyik a vita! Azt mondja Gondi, hogy „elvi különbség” van a víztükörben jelentkező „fizikai” (anyagi) kép és az emberi agyban jelentkező „eszmei” (nem-anyagi) kép között. Pavlovra való tekintettel ezt az elvi különbséget már nem húzza meg az állati és az emberi visszatükrözés között⁵⁵ — de továbbra is megmarad a kérdés: hol és hogyan történik az átmenet az „anyagi” tükrözésről a „nem-anyagi” tükrözésre? az „anyagi” világból a „nem-anyagiba”? Miben áll a sokat emlegetett „elvi különbség”? Hogyan jöhet létre „az anyag reális ellentéte” és mit jelentsen ez? Vagy talán egyet kellene értenünk azzal a vitában elhangzott „dialektikus” okoskodással, miszerint „elképzeltető”, hogy az anyag önmaga ellentétébe csap át? Vagy azzal a fantasztikus állítással, hogy ha a fizikusok felfedezték azt, amit (igen rossz terminológiával) „antianyagnak” neveznek, miért ne tartozna a tudat is az „antianyag” szférájába?

Úgy látszik, hogy az anyag (a természet) fejlődésének van egy olyan pontja, amelyen az anyag „eltűnik”⁵⁶; ahol az anyag elvész, semmivé, „nem-

⁵² Vagy talán azt állítaná Gondi, hogy a természet „terméke” — nem-anyagi, hogy tehát az ember sem anyagi létező? — de ilyen alapon semmi sem az, hiszen minden: a természetnek „terméke”.

⁵³ Uo. 236, 242—3. o.

⁵⁴ Vö. Gondi, 234. o.: „Az anyag és a tudat alapvető különbsége elvi, az anyag tárgyi realitás, a tudat szubjektív szellemi képmás.”

⁵⁵ Vö. uo. 242. o.

⁵⁶ Joggal írja V. M. Arhipov: „A pszichikum anyagiságáról és a pszichológia tárgyáról” c. cikkében: „Az anyag fejlődése abban áll, hogy az anyagmozgás egyes formái

anyagivá” válik, hogy azután a „nem-anyagi” csodálatos módon ismét „anyagi erővé” váljon. „Nem szülhet a semmi semmit” — írta 2000 esztendővel ezelőtt Lucrétius, de hát ő is, Lomonoszov és Lavoisier is, az anyag és a mozgás megmaradása törvényének felfedezői nem a „régiek” köréhez tartozik?

Hogy mennyire zsákutcába vezet az anyag és a tudat metafizikus szembeállítás, azt mutatja az a tény is, hogy sok szerző emiatt kénytelen lényegében elvetni még azt az alapvető tudományos, materialista megállapítást is, hogy *a tudat az agy működése*. Mivel kiindulópontjuk az, hogy a tudat semmilyen vonatkozásban sem lehet „anyagi”, arra kényszerülnek, hogy a tudatot megkülönböztessék az agy működésétől. A tudat elválaszthatatlan az idegfiziológiai folyamatoktól, de elválaszthatatlanságát úgy kell érteni, hogy a tudat nem azonos ezzel a folyamattal. A magasabb idegműködés csupán „anyagi alapja” a „nem-anyagi” tudatnak stb. „Az agy és idegrendszer fiziológiai, anyagi tevékenysége” csupán létrehozója, alapja az ettől különböző és ennek „erednyényét” képező „nem-anyagi” pszichikainak, eszmeinek. A tudat „fiziológiai alapját” „beemelni” a tudatba, „a tudat szervét a tudat egyik oldalává” vonatkozásává tenni” — vulgármaterializmus, olvashatjuk Gondinál.⁵⁷ Nem világos-e, mennyire kísért itt a „nem-anyagi”, még az agy működésétől is különböző „lélek” „őseredeti badarsága”?⁵⁸

Ez a dialektikus materializmus hívei között szívósan továbbélő szemlélet nehezíti mindmáig a többi között a materialista pszichológia fejlődését is. Ez a szemlélet kétségtelenül nagy szerepet játszott abban, hogy — a szovjet pszichológusok megállapítása szerint — egészen az utóbbi esztendőig nagyon elhanyagolták a Szovjetunióban a magasabb pszichikai folyamatok fiziológiai mechanizmusainak tanulmányozását. Minden bizonnyal ez járult hozzá ahhoz „a jelentős elszakadáshoz, amely a magasabb idegműködés törvényszerűségeinek fiziológiai tanulmányozása és a pszichikai folyamatok pszichológiai kutatásai között még fennáll”. Ez a szemlélet táplálja azokat a kísérleteket is, „amelyek a konkrét pszichikai folyamatok fiziológiai mechanizmusainak alapos tanulmányozását tisztán hipotétikus megfontolásokkal próbálják helyettesíteni.”⁵⁹ Ez a szemlélet eredményezte a pavlovi örökség háttérbe szorítását, Pavlov olyan nagy jelentőségű eszméinek vulgármaterialistává való megbélyegzését, amelyek programként tüzték ki „a pszichológia és a fiziológia, a szubjektív és az objektív természetes és elkerülhetetlen közeledését és végül összeolvadását.”

átmennek más mozgásformákba. Ha a pszichikum nem-anyagi, akkor el kell ismerni, hogy fejlődésének egyik lépcsőfokán az anyag kezdi elveszteni logsajátabb sajátosságát: érzékiségét, térbeliségét, kezdi elveszteni saját létét, az anyag kezd eltűnni!” (Szovjetszkaja Pedagogika 1954. 7. sz.)

⁵⁷ Gondi, 242—243. o.

⁵⁸ Vö. pl. az Alapvető Hittan 34. oldalával: „Hogy szellemi tevékenységünket az idegpályákon és az agyban fizikai és biokémiai folyamatok kísérik, az tagadhatatlan tény. A test és a lélek szoros összetartozása miatt jelen életünkben nem is történhetik lelki működés a test közreműködése nélkül . . . Az agy, a lélek eszköze. Tökéletesebb eszköz, tökéletesebb teljesítményt tesz lehetővé. Elromlott eszközzel csak rosszul vagy sehogy sem lehet dolgozni.”

⁵⁹ Lásd A. A. Szmirmov: A pszichológia feladatai az SZKP XXI. kongresszusa határozatainak tükrében. Előadói beszéd a Pszichológusok Társaságának I. kongresszusán. 1959. jún. 29. Voproszi Pszichologii. 1959. 5. sz.

Hát ténylegesen, mi más a tudat, mint az agy működése?⁶⁰ Mi más, mint az emberi agy sajátos működése? A tudat nem egyszerű, hanem bonyolult idegműködés, olyan magasabb idegműködés, amelynek az a sajátossága, hogy másodlagos jelzésekkel, szavakkal működik, amely a külső valóság tükrözését új formában, fogalmak, ítéletek, következtetések formájában valóítja meg és ezzel biztosítja az emberi szervezet legmagasabbfokú alkalmazkodását. A magasabbrendű állatok idegrendszere és ennek működése a természeti környezet hatására, a szervezet és a környezet kölcsönhatásának folyamatában jött létre. Az ember bonyolultabb, minőségileg magasabbrendű idegműködésének sajátosságai már alapvetően a társadalmi környezet, a társadalmi fejlődés, az ember munkatevékenységének hatására jöttek létre, ezek hatására fejlődnek tovább.⁶¹

Így fogja fel a tudatot a materialista pszichológia, amelyet sajnos csak zavarnak egyesek „filozófikus” elmefuttatásai. Előrejuthatnánk-e például a kozmikus repülés feltételeinek kiderítésében, ha a tudatot holmi titokzatos „nem-anyagi” létezőnek tekintenénk, amely az „anyagi” aggyal kapcsolatban van ugyan, de attól végül is, mint „nem-anyagi” valami elkülönül? Világos hogy nem. Azoknak a szovjet tudósoknak, akik a huzamosabb ürrepülés, a tartós súlytalansági állapot kihatását tanulmányozzák, mellőzniök kell az ilyen spekulációt és az ember tudati tevékenységét a maga objektív valóságában, mint idegtevékenységet kell vizsgálniuk.⁶²

Pavlov és tanítványainak egész munkássága éppen azt tárja fel, hogy a pszichikai működés nem más mint az idegrendszer működése, hogy az egész pszichikai működés (az érzékeléstől a gondolkodásig és a cselekvés kiváltásáig, az analízis és a szintézis, a következtetés, az emlékezés, az akarat stb.) — magasabb idegműködés. A pszichikai működés „eredményeit” az idegrendszer, a nagyagy „tárolja” és ezeket „bekapcsolja” a további működésbe meghatározott reflexkapcsolatok, idegi kapcsolatok útján. A tudat valóban az agy „funkciója”, „tulajdonsága”, „állapota” — és ilyen értelemben az anyag egyik „tulajdonsága”.⁶³ A tudat: idegműködés, s mint ilyen mondhatjuk róla, hogy

⁶⁰ Egyeseket azért is zavar az a megfogalmazás, hogy a tudat: anyagi jelenség, mert azt hiszik, hogy akkor a tudatot valami, az agy működésétől különálló, annak eredményeként létrejövő „külön” anyagi létezőnek kellene tekinteni. De ez persze csak annak az elképzelésnek a visszajáráfordítása, amelynek ők maguk foglyai, és amely szerint a tudat egy, az agy működésével összefüggő, de attól mégis különböző, különvált „nem-anyagi” jelenség. Ez utóbbi képzet viszont a hagyományos külön „szubsztanciát” képviselő „lélek” fogalmának a maradványa. A valóságban: a tudat. mint minden a világon anyagi, vagyis „evilági” jelenség, konkrétan pedig nem más, mint az emberi agy sajátos működése.

⁶¹ Vö. Pavlov összes művei, III. köt. 2. könyv. Akad. kiadó 1956. 136—137. o. A második jelzőrendszerrel, a beszéddel, írja Pavlov, „megvalósul az idegműködés új elve: az előző rendszer számtalan jelzéseinek elvonatkoztatása és ugyanakkor általánosítása . . . Ez az elv korlátlan tájékozódást biztosít a környező világban, és létrehozza az ember legmagasabbfokú alkalmazkodását — a tudományt.”

⁶² Tyitov őrnagy repülése után Alekszejev professzor, a felsőbb idegműködés egyik legismertebb szovjet kutatója elmondta, hogy a kísérletnek választ kellett adnia arra a kérdésre: „milyen lesz a tartós utazás viszonyai között a szív működés, a vér eloszlása a különböző szervekben? Vajon nem lesz-e fennakadás az agy vérellátásában? A legfontosabb kérdés azonban az volt: vajon megfelelően látja-e el munkáját a nagyagy, kielégítő lesz-e az ember egész idegtevékenységének, mozgulatainak összehangolása?” (Népszabadság, 1961. aug. 11.)

⁶³ Ezzel kapcsolatban úgy tűnik, hogy Lenin egy helyen nem fogalmazza meg egészen pontosan a problémát. A materialisták igazi felfogása, olvashatjuk „Materializmus

az „anyagmozgás” egyik formája (vagyis: „természeti folyamat”). Ez a már jól körülírható anyagi (természeti) jelenség objektív módszerekkel tanulmányozható és kutatásában egyre inkább támaszkodnak a modern tudomány olyan vívmányaira mint a hírközlés elmélete, a biokémia stb. A kibernetikai gépek segítségével a tudati működés messzemenően modellezhetővé válik. Az élő anyag tulajdonságainak jobb megismerése is segítséget nyújt a tudatműködés mechanizmusainak felderítésében.⁶⁴ Mindez roppant módon kiszélesíti és megtermékenyíti a tudattal kapcsolatos kutatómunkát.

A tudatot (a magasabb idegműködés sajátos formáját) valóban úgy kell felfognunk mint „az anyag belső állapotát”⁶⁵, vagyis a természet egyik „állapotát”, ugyanúgy, ahogyan például olyan, a „mindennapi” tapasztalat számára annyira szokatlan jelenségek, mint az elektromágneses vagy a gravitációs mező szintén az „anyag” (a természet) meghatározott állapotait képviselik.⁶⁶ Ugyanúgy, ahogyan az, amit „emberi társadalomnak” nevezünk, szintén az „anyag” egyik meghatározott „állapota” stb.

A vulgármaterialisták nem abban hibáznak, hogy a tudatot „anyaginak”, az „anyag” állapotának” tekintik, hanem abban, hogy a tudat „anyagiságát” vulgárisan, durván, leegyszerűsítve fogják fel. A régi materialisták a tudatot többnyire „fizikai” létezőnek hitték, felfogásukban tulajdonképpen az ősi, durva, naiv materialista lélekélektételezés élt tovább. A mai vulgáris magyarázatok többnyire abban nyilvánulnak meg, hogy a pszichikumot pusztán idegfiziológiai oldalról tanulmányozzák és elhanyagolják ennek a fiziológiai folyamatnak a specifikumát, gnoszeológiai és társadalmi vonatkozását.

A dolgot úgy szoktuk kifejezni, hogy a tudat „nem redukálható” az idegfiziológiai folyamatra. De ez a terminus félreérthető. Sokan úgy értik, hogy a tudat „nem azonosítható” az idegfolyamattal. Holott nem erről van szó. A tudat nem szűkíthető le az egyszerű idegfiziológiai folyamatra — ez az, amit egyes kutatók nem értenek. A tudatot, mint a magasabb idegműködés új elvét, csak saját feltételeivel együtt érthetjük meg. Az idegműködés e magasabb elve minőségileg új „állapotot” jelent, új „mozgásformát”, a visszatükrözés

és empiriokriticizmus” c. művében, „nem azt tanítja, hogy az érzetet az anyag mozgásából kell levezetni vagy az anyag mozgására kell redukálni, hanem azt, hogy az érzet a mozgásban levő anyag egyik tulajdonsága.” (38. o.) Ez nem szerencsés megfogalmazása a dolognak, hiszen minek lenne a mozgása a tudat, ha nem az „anyagnak”, mi lenne, ha nem az agynak a működése? Lenin minden bizonnyal a *vulgármaterializmus miatt* fogalmazta meg így a problémát (erre utalnak az idézetet követő sorok). Az ellen a „kép” ellen fogalmaz így Lenin, amely szerint „az agy éppúgy választja ki a gondolatot, mint ahogy a máj kiválasztja az epét”. A vulgármaterialista felfogásban a tudat valami külön „fizikai” anyag, amelyet az agy termel ki, amely tehát különbözik az agytól, amely durván értelmezett, „fizikai” terméke, váladéka az agynak. Ez hamis, vulgáris felfogás, ezt veti el Lenin.

⁶⁴ Szovjet, amerikai és francia tudósok nemrég felderítették, hogy a DNS (deoxiribonukleinsav), amely az élő sejt egyik alapvető összetevője, ferroelektromos és antiferromagnetikus tulajdonságokkal rendelkezik, olyan tulajdonságokkal, amelyek nagyon hasonlítanak a félvezetőkéhez. Olyan feltevések születtek, hogy a DNS szálak pontosan úgy viselkednek, mint a mágneses szálak, szalagok. Szemjonov akadémikus felvetette, hogy az emlékezés mechanizmusa hasonlíthat az elektronikus memóriák mechanizmusához, stb. (H. Cuny: Az élő szervezet és az elektronikus gépek analógiája. France Nouvelle, 1960. szept.; L. Barnier: Az ember „lelke” egy fantasztikus elektronikus áramkör? L’Humanité. 1960. máj. 24.)

⁶⁵ Vö. Lenin Művei, 14. k. 80. o. Lenin ezt a formulát helyeslően Plehanovtól veszi át.

⁶⁶ Vö. uo. 269. o. Lenin az anyag különböző formáiról úgy ír, mint az anyag meghatározott „állapotairól”.

minőségileg új formáját, amely a társadalmi munka hatására jött létre. A magasabb idegműködés új elve nem vezethető vissza és nem szűkíthető le az egyszerű fiziológiai alpműködésre — ugyanúgy, ahogyan a biológiai folyamat sem redukálható az egyszerű kémiai folyamatra. Ha úgy tetszik, a biológiai folyamat: bonyolult kémiai folyamat; a tudat: bonyolult idegfiziológiai folyamat. A magasabb mozgásforma az alacsonyabból jön létre, de nem redukálható az utóbbira, meg vannak a maga sajátos mozgási törvényei.

A tudat (a magasabb idegműködés sajátos emberi formája) komplex jelenség, amelynek idegfiziológiai mechanizmusát éppúgy kell tanulmányozni, mint társadalmi meghatározottságát, tükröző és cselekvést kiváltó funkcióját. Tanulmányozni kell a tudatot mint visszatükrözési folyamatot, mint logikai, dialektikai folyamatot stb. A tudat, mint a magasabb idegműködés sajátos, komplex formája, viszonylagos önállósággal, önmozgással rendelkezik, mint minden valóságos létező. Ez az önmozgás megmutatkozik a logikai folyamat törvényeiben, a fogalmak önmozgásában, deformálódásában, az ideológikus tükrözés sajátosságaiban, de a tudat aktivitásában, objektív szerepében is. A tudatnak ez a viszonylagos önállósága nagy mértékben kiszélesedik az írás megjelenésével, tehát a fogalmi tükrözés eredményeinek agyon kívüli rögzítésének lehetőségével.

Ha a tudatot elszakították (és még ma is sokszor elszakítják) tényleges feltételeitől és magától az agytól, ennek egyik fontos oka a tudat megismerésének nehézségeiben keresendő. A pszichikai működés mechanizmusa tulajdonképpen még ma is sok tekintetben ismeretlen előttünk. Egészen a legutóbbi időkig az ember ezt a működést csak külsődleges megnyilvánulásaiban tudta megfigyelni. Meg tudta figyelni a hangos és leírt gondolkodást (a beszédet, az írást), az ember magatartását, viselkedését, az önmegfigyeléssel elérhető folyamatokat, a kóros elváltozásokat. A pszichikus működést mint idegfiziológiai működést csak nemrég kezdtük megközelíteni. A pszichikus működés (mint sajátos idegműködés) megismerése is a jelenségtől a mind mélyebb lényeg felé haladva történik. Ma még nagyrészt a felületi jelenségeknél tartunk, a külső megnyilvánulásokat elemezzük. Kitapintjuk a pszichikum alpműködését, a gondolkodás alpműveleteit. A tudomány kezdetein feltételezik, hogy a gondolkodás nem egy külön „lélek” működése, ezt a lelket anyagnak tartják, behelyezik a testbe, végül felfedezik, hogy a „lélek” nem más, mint az agy működése. Közben tanulmányozni kezdik a gondolkodást, a megismerést anélkül, hogy még tisztázni tudták volna, hogy minek is a működése. Majd megindul a magatartás, a viselkedés, a pszichikai működés szélesebb tanulmányozása stb. A logika, az ismeretelmélet, a pszichológia, az idegfiziológia története mind megannyi megközelítését jelenti annak a sokoldalú, de egységes jelenségnek, amit pszichikumnak nevezünk, és el kell jutniuk az „összeolvadáshoz”, amiről Pavlov írt.

Ezért különös jelentősége van annak, hogy — leküzdvé a téves filozófiai meggondolásokból eredő akadályokat — a különböző tudományágak szoros együttműködésben és objektív módszerekkel folytassák a tudatnak mint objektív jelenségnek tanulmányozását. A pszichológia fejlődése alapvetően megköveteli a pszichikai tevékenység fiziológiai mechanizmusainak elmélyült tanulmányozását. De, mint erre a szovjet pszichológusok legújabban rámutattak, nemcsak a pszichológia és a fiziológia együttműködésére van szükség. „A pszichológia eredményes fejlődése megköveteli, hogy komoly figyelmet fordítsunk számos olyan új problémára, melyet a tudomány és a technika

ragyogó eredményei vetettek fel. Ilyenek például azok a pszichológiai kérdések, amelyek a számoló- és fordítógépek megalkotásával, a termelés komplex gépesítésére és automatizálására szolgáló bonyolult berendezések szerkezetével kapcsolatban merülnek fel. Helyesen mutatnak rá ennek a területnek szakemberei arra, hogy ha azoknak a törvényeknek feltárásához, melyeknek ismerete feltétlenül szükséges volt ahhoz, hogy a kézi munkát felcseréljük a gépi munkával, természetes volt az élettelen természet tanulmányozása, akkor a vezérlő gépek létrehozásához az élő természet felé, elsősorban az ember felé kell fordulnia, a szellemi munka tanulmányozása felé, amely megoldja az irányítás legbonyolultabb feladatait is.” A pszichológia fejlődése megköveteli azt is, hogy a kibernetika mellett, elmélyítsék a kapcsolatokat olyan tudományágakkal is, mint a matematikai logika vagy a pszicholingvisztika. Új, objektív kutatási módszereket kell kidolgozni, a legújabb technikát, matematikai, klinikai módszereket kell alkalmazni, fel kell számolni a kutatások leíró jellegét stb.⁶⁷

*

Az anyag és a tudat viszonyának nagy filozófiai kérdése, amely annyira foglalkoztatta az utóbbi évezredekben az ember gondolkodását, éppen korunkban oldódik meg véglegesen. Megszűnnek azok a társadalmi ellentmondások, amelyek az „anyag” és a „szellem” szembeállításában tükröződtek. A tudomány és az annak eredményeit általánosító materialista világnézet feltárja az emberi tudat tényleges természetét. Világossá válik, hogy a tudat nem egy titokzatos természetfeletti világ származéka, hanem az egyedül reálisan létező természet terméke, jelensége. A tudat maga is „természeti” jelenség, mint minden a világon, és mint minden reálisan létező teljes mértékben megismerhető az ember számára.

Afelé haladunk, hogy ezen a területen is véget vessünk a „filozófikus” spekulációnak és végre itt is teljesen szabaddá tegyük az utat a tudományos kutatás számára. Ezt követeli sürgetően a társadalom fejlődése, a gazdasági folyamat irányításának szükségletei, ugyanúgy mint a materialista pszichológia további fejlődése és az idealista, vallásos világnézet elleni harc. Le kell végleg küzdenünk az évezredek hagyományos szemlélet maradványait. Ehhez azonban nem szabad megkerülni a tényleges kérdéseket, hanem bátran szembe kell velük nézni.

Sipos János

⁶⁷ A. A. Szmirnov, id. cikk.

Az egyetemi és főiskolai filozófia oktatás főbb problémái

Az elmúlt évtized alatt az egyetemeken, főiskolákon bevezetett marxizmus–leninizmus oktatás — és vele a marxista filozófia oktatása — jelentős fejlődésen ment keresztül. Ez a fejlődés azonban korántsem volt egyenesvonalú, eredendően magában hordozta azokat a hibákat, fogyatékoságokat is, amelyek minden nagy feladat velejárói, különösen akkor, ha végrehajtásához a kezdet kezdetén nem állnak rendelkezésre kellő számban képzett és tapasztalt káderek. A marxizmus–leninizmus oktatás kezdetén jelentkező hibák hol erőteljesebben, hol gyengébben hatottak, annak megfelelően, hogy milyen volt a politikai helyzet. A politikai vezetésben elkövetett hibák az egyetemi hallgatókon kívül negatívan hatottak az oktatókra is: zavarták fejlődésüket, oktató-nevelő munkájukat gyakran dogmatikussá tették. Munkájuk egyrészt jóakarató segítőkézség, másrészt nyílt és burkolt rosszakarat, közömbös lenézés felemás légkörében folyt. Mindennek ellenére, az eléjük állított feladatokkal való küzdelem közben, számosan a marxista filozófia egyre jobb propagandistájává kovácsolódtak, munkájuk alapvetően pozitív, a kultúrforradalmat segítő, amely alakította az ifjú értelmiségiek világnézetét.

A filozófiaoktatás problémáinak tárgyalása során szükséges ez a visszapillantás a múltra, mert így válik érzékelhetővé, hogy a jelenlegi hibák, fogyatékoságok nem a kezdet gyermekbetegségeiként, hanem a fejlődés eredményeiben jelentkeztek. Olyan körülmények között, amikor a marxizmus–leninizmus tanszéknek túnyomó többségükben az egyetemeken gyökeret eresztettek, amikor felkészültségük és tudományos munkájuk alapján kivívták az egyetemek professzorai, szakoktatói elismerését, amikor a hallgatók a marxizmus–leninizmus tárgyait tudományként elismerik és tanulmányozzák. A Politikai Bizottság 1959. augusztus 18-i, „A marxizmus–leninizmus egyetemi és főiskolai oktatásáról” szóló határozata megjelölte az előttünk álló főbb feladatokat. Alapvető feladatként a *szocialista világnézetű nevelőmunka hatékonyságának fokozását* jelölte meg. Ezt követően az MSZMP VII. kongresszusa meghatározta az oktatásügy továbbfejlesztésének főirányát, az egyetemek, főiskolák feladatává a kommunista szakemberképzést tette. A kongresszus után megkezdődött az oktatásügy, benne a felsőoktatás reformja, korszerűsítése. E nagy munka közben, vele összefüggésben, kell a marxizmus–leninizmus oktatást, ezen belül a dialektikus és történelmi materializmus oktatást színvonalasabbá, hatékonyabbá tennünk.

Az egyetemeken, főiskolákon rendezett viták, megbeszélések sok hasznos gondolatot járultak hozzá, hogy tartalmi, módszertani és szervezeti tekintetben kialakuljon a marxizmus–leninizmus oktatás továbbfejlesztésének iránya, hogy konkrétan lássuk a feladatokat.

Egyes tanszékeken a viták, megbeszélések alkalmával túl nagy hangsúlyt kapott a marxizmus–leninizmus oktatás „reformja” és „korszerűsítése”. Néhány oktató ilyen vagy olyan tekintetben eredendően új módon akarja oktatni a marxizmus–leninizmust. Pl. a Veszprémi Vegyipari Egyetemen a reform következtében a dialektikus és történelmi materializmust koncentrált formában két hónap alatt akarják a hallgatókkal elsajátíttatni. Ez a két hónap lényegében egy hónapot jelent, mert a filozófia tanítása mellett még a matematikát is ugyanabban az időszakban tanítják. A veszprémi egyetemi reformkísérlet módszertani jellegű: a hallgatók sűrítve egyszerre két tárgyat tanulnak, és utána közvetlenül vizsgát tesznek. Így tanítják a marxizmus–leninizmus mindhárom alkotórészét. Az eddigi tapasztalatok enyhén szólva nem biztatóak. A hallgatók világnézetének átalakítása vagy ennek megalapozása ilyen rövid idő alatt nem mehet végbe. Mindenesetre a filozófiaoktatás ilyen átalakítása nem helyénvaló, ebben tükröződik az is, hogy a reform jegyében valami kardinális változást akarnak eszközözölni a filozófia oktatásban. A dialektikus és történelmi materializmus oktatásával összefüggésben a „reform” és „korszerűsíté-

tés" csak bizonyos megszorításokkal helyes. Ezek túl széles fogalmak ahhoz, hogy a legfontosabb kérdésekre irányítsák a figyelmet. A népi demokráciákban, a Szovjetunióban van oktatási reform és korszerűsítés, de a marxizmus—leninizmus vagy a filozófia oktatással kapcsolatban annak továbbfejlesztéséről beszélnek. Semmi sem indokolja, hogy mi reformról, korszerűsítésről beszéljünk. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1957 óta a marxizmus—leninizmus egyetemi oktatásáról két ízben is megfelelő határozatokat hozott a munka megjavítására, megjelölve a továbbfejlesztés irányát. Más tudományok oktatása évek, sőt évtizedek óta nem került elemzés, vizsgálat alá, a tudományos megismerés egyre több ténnyel tette gazdagabbá a tudományokat, ennek következtében az oktatott anyag egy része elavult, tudománytörténeti ténnyé vált, elvesztette aktualitását, összefüggését a gyakorlat szükségleteivel. Ez a hallgatók képzésében szükségtelen pluszként, korszerűtlen tananyagként jelentkezett.

A marxizmus—leninizmus, a filozófiaoktatás fejlesztése tekintetében nem egészen erről van szó, hanem arról, hogy azt és úgy tanítsuk, amivel s ahogyan a legnagyobb hatást érjük el a hallgatók kommunista világnézete kialakításában. Ezt az elmélet és gyakorlat jobb összekapcsolásával, a szocializmus építése során az életben felmerült világnézeti, politikai kérdések elemző, nevelőhatású megválaszolásával érhetjük el. Fontos feladat, hogy az oktatás során vulgarizálás nélkül, fokozottabban biztosítsuk az egyetemek jellegének megfelelő szaktárgyakhoz való kapcsolódás követelményének érvényre jutását.

A marxizmus—leninizmus, korunk leghaladóbb, legforradalmibb osztályának világnézete. Olyan világnézet, olyan tudomány, amelynek a gyakorlatban sokszorosan igazolt tudományos törvényei felhasználásával egy új világot építünk. Ezek a törvények a nemzetközi munkásszervezet, a természet átalakítás tudományosan általánosított tapasztalataiból adódnak. Ezzel a világnézettel, ezzel a tudománnyal kell felvérteznünk az egyetemi hallgatót. Az oktatás folyamatában mindig szemünk előtt kell lebegjen: azért tanítjuk ezt a világnézetet, hogy a hallgatók megértsék a múltat, a jelent és a jövőt, hogy világosan lássák helyüket, szerepüket, feladatukat. Lássák a grandiózus terveket s benne életüknek célját és értelmét, a küzdelmet, amelyet a cél elérése érdekében vívni kell, amely végeredményben boldoggá teszi. A hallgatók olyan fiatal emberek, akik a ma problémáiban élnek, reménytelni várakozással néznek a jövő elé, a legkülönbözőbb egyéni válságokat és csalódásokat élik át, de van érzékük az igazság iránt, nézeteik viszont többnyire még határozatlanok és kiforratlanok, telve vannak a régi és az új, a kapitalizmus és a szocializmus ideológiájának ellentéteivel. Az egyetemi hallgatóknak mint jövőendő értelmiségieknek, a marxizmus—leninizmus adja meg azt a biztos elméleti és módszertani alapot, amellyel tájékozódni tudnak a társadalmi életben.

A filozófiaoktatás továbbfejlesztésével kapcsolatos tanszéki vitákon különböző vélemények csaptak össze arról a kérdéssről, hogy az egyetemek jellegének megfelelően a három alkotórész közül melyik a főtárgy, mintegy fontossági sorrendet állítva fel a marxizmus alkotórészei között. Az orvosegyetemeken, művészeti főiskolákon stb. a filozófiát, műszaki és agráregyetemeken a politikai gazdaságtant tartják — különösen a szakok oktatói — főtárgynak vagy legfontosabb tantárgynak. Ez az álláspont sem az egyik, sem a másik esetben nem helyes.

A különböző főiskolákon, egyetemeken folyó politikai gazdaságtan oktatást össze lehet hasonlítani, meg lehet állapítani, hogy két főiskola viszonylatában melyikben van több vagy nagyobb funkciója a politikai gazdaságtannak. Ez az összehasonlítás jogos. Azonban nem lehet összehasonlítani különemű, különböző funkciójú dolgokat. Különösen hibás, ha az összehasonlításból következtetéseket akarnak levonni az oktatásra vonatkozóan. Először azért, mert a kérdésfeltevés eleve hibás, különböző funkciójú tudományokat akar összehasonlítani, pl. a politikai gazdaságtan a társadalom gazdasági folyamatainak, gazdasági törvényszerűségeinek feltárásával mutatja meg a szocializmus, kommunizmus szükségzerű győzelmét és a feladatokat. Ez a szerepe minden egyetemen, főiskolán megvan. Műszaki vagy agrármérnökképző egyetemeken ehhez pluszként kapcsolódik, hogy marxista gazdasági szemléletet alakítson ki a hallgatókban. Ezekben az oktatási intézményekben nagyobb a lehetőség az intézmény jellegéhez való kapcsolódáshoz. A filozófia minden egyetemen kifejezetten világnézetet, elméleti és módszertani alapot ad a jövőendő értelmiségieknek. Művészeti főiskolákon vagy más, az ideológiai kulturális területre felkészítő egyetemeken a filozófiaoktatásnak alapvető, általános funkciója mellett megfelelő ismereteket kell adnia a kulturális területen folyó világnézeti harchoz. Művészeti főiskolákon mélyebb ismereteket kell adnia, mert az ideológiai, kulturális életben nyíltan és burkoltan jelentkező retrográd filozófiai irányzatokkal való polémia nagyobb felkészültséget követel. A tudományos szocializmus egyfelől a szintézisét adja a politikai gazdaságtannak és a filozófiának, másfelől a legkonkrétebben kapcsolódik a kor politikai gyakorlatához, mintegy realizálja az elméleti alapokat. A marxizmus egészén belül sajátos szerepe

van, mert a szocialista-kommunista társadalom kivívásának és felépítésének elméletével, taktikájával foglalkozik, mert a másik két tárgyhoz viszonyítva, a legkövetlenebb és legátfogóbb kapcsolatban van a társadalommal. Kifejezetten a hallgatók tudományos politikai meggyőződésének kialakítását szolgálja. A tudományos szocializmusnak egyetlen karon, egyetlen más főiskolán sincs sem kisebb, sem nagyobb szerepe. Ez érthető, mert egyeteminken, főiskoláinkon kommunista szakemberek képzése folyik, és nem politikusokat képeznek. A politikai élet irányítóit az élet, a gyakorlat termeli ki magából. Másodszor nem helyes a főtárgy megjelölése azért sem, mert abból logikailag az következik, hogy a másik kettő az nem főtárgy. Ez sérti a marxizmus—leninizmus egységét. Ennél a kérdésnél felvethető, vajon miért dolgozták ki Marx és Engels a politikai gazdaságtant, miért dolgozták ki a marxista filozófiát? Nem valamiféle „l'art pour l'art”-ként, hanem a tudományos szocializmus megalapozásáért, hogy elméletileg megalapozzák és indokolják a tudományos szocializmust.

A marxizmus—leninizmus egységes elméletéből alkotórészeinek egyikét sem emelhetjük ki főtantárgyként, mert erre nincs alapunk. Szükség van azonban arra, hogy az egyetem, főiskola jellegét figyelembe véve az egyetemi szakképzés tárgyaihoz szervesen kapcsolódva oktassuk a marxizmust. Ezt figyelembe véve, a legnagyobb követelmények a filozófia oktatásával szemben adódnak, s ez összefügg a filozófia tárgyával. A hallgatókhoz e követelmények teljesítésével közelebb vihetjük a marxista filozófiát, elősegíthetjük, hogy megértsék tanulmányozásának szükségességét szakmai fejlődésük szempontjából. Felkelti érdeklődésüket, ily módon a neveléshez kedvező feltételeket teremt. Ezért „célszerű, ha a marxizmus—leninizmus tanszékek oktatói törekednek arra, hogy az adott egyetem jellegének megfelelő alapvető szakismereteket megszerezzeik, másrészt szoros kapcsolatot teremtsenek a marxizmus—leninizmus oktatás szempontjából legfontosabb szaktanszékekkel (matematika, fizika, biológia, történelem stb.)” Szükséges hangsúlyozni, hogy egyetemünk, főiskoláink többségén ezt a feladatot még nem oldottuk meg, és komoly erőfeszítéseket kell tennünk a lemaradás felszámolására. Az egyetem jellegét figyelembe véve a filozófiaoktatás követelményét azonban nem szabad eltúlozni, egyoldalúan hangsúlyozni. Semmiképpen sem lehet egyetérteni azzal, hogy a marxista filozófia alapvető kérdései feloldódjanak a szaktudományokban, hogy eltűnjön a lényeg, a legfőbb cél: a hallgatók kommunista világnézetének kialakítása. Minden egyetemen a marxista filozófia, a dialektikus és történelmi materializmus alapjait kell oktatnunk. A legáltalánosabb tételeket, kategóriákat, összefüggéseket és törvényeket kell megtanítanunk, úgy, hogy mindez együttvéve a hallgatók világnézetévé váljon. Ezeket az alapkérdéseket a szaktudományokkal szerves kapcsolatban kell kifejteni. A szaktudományokból mint a gyakorlat során szerzett tapasztalatokból kell kivonni a filozófiai tételeket, és bennük megmutatni létezésüket, érvényesülésüket. Az oktatás során vigyázni kell arra, hogy az egyetemi jellegnek megfelelő szaktudomány elméleti-filozófiai kérdései a kifejtés során ne önállósuljanak, ne váljanak külön problémává, hanem érzékelhető legyen az alapvető filozófiai kérdéssel való kapcsolatuk, valamint meg kell mutatni az adott probléma helyét, az állásfoglalás követelményeit a világnézeti harcban. A provinciális befeléfordulás veszélye fennáll; van olyan veszély, hogy egyes oktatók nagy gondot fordítva a szaktudomány filozófiai problémáira, szakkérdések részletes magyarázásába bocsátkoznak, és a filozófiai témák alapvető kérdéseinek megértésére nem fordítanak elég nagy gondot. A szaktudományban jelentkező filozófiai probléma helyes megoldásának a marxista filozófia igazolásaként kell szolgálnia. Egy pillanatra sem téveszthetjük szem elől, hogy a hallgatókat meg kell nyernünk, meg kell győznünk a dialektikus materialista világnézet igazságával úgy, hogy az világnézetévé váljon.

A felsőoktatási reform egyik alapvető követelménye, hogy az oktatásban jobban érvényesüljön az elmélet és a gyakorlat kapcsolata, közelebb kerüljön egymáshoz az oktatás és az élet. Ha az egyetemi-főiskolai filozófiaoktatásban oktató-nevelőmunkánk hatását kívánjuk fokozni, akkor ugyancsak az elmélet és a gyakorlat szorosabb kapcsolatát szükséges megvalósítanunk. Ez a követelmény nem új szempont oktatómunkánkban. Azt sem mondhatjuk, hogy ezen a téren nincsenek eredményeink. Különösen az utóbbi két-három esztendőben értünk el eredményeket, mindenekelőtt a marxizmus-leninizmus eszmei tisztaságáért a revisionizmus és a dogmatizmus ellen folytatott ideológiai harcban. Több vonatkozásban sikerült leküzdeni oktató munkánkban mind az absztrakt elméletieskedést, a filozófia és a politika merev szétszakítását és szembeállítását, mind az egyoldalú praktícizmust, a filozófia és a politika különbözőségének elmosását, a kettő vulgarizált egyégyolvasztását. Egyre több az olyan oktató, aki oktató-nevelő, valamint tudományos munkájában is az egyetem jellegének megfelelő szaktudomány világnézeti problémáival foglalkozik, és ezen keresztül jobban megközelelti a hallgatók gondolatvilágát, azt eredményesen befolyásolja.

Ami új e vonatkozásban, az elsősorban az a hangsúly, amellyel a problémát fejlődésünk jelenlegi szakaszában felvetjük: az elmélet és a gyakorlat egységének követelményét sokkal inkább, mint bármikor az oktatás központi kérdésévé kell tennünk. Megvalósítására az eddignél céltudatosabban, átgondoltabban és sokoldalúbban kell törekednünk. Eredményeink nem homályosíthatják el a még meglevő komoly fogyatékoságokat, még akkor sem, ha ezek egy része azokból az adottságokból következik, amelyek gátként jelentkeznek az elmélet és a gyakorlat követelménye érvényre juttatásában.

Milyen általános és főbb vonásokban lehetne összefoglalni az elmélet és a gyakorlat kapcsolatának követelményeit?

1. Úgy kell tanítanunk, hogy a hallgatók előtt a dialektikus és történelmi materializmus alapvető tételei, mint a társadalmi fejlődés és a tudományos megismerés fejlődésének eredményei jelenjenek meg, megmutatva, hogy az adott tételek a társadalom és a tudományok fejlődése következtében nem maradnak változatlanok.

2. Oktatásunk adjon választ az adott társadalmi fejlődési korszak (szakasz) gazdasági, politikai és ideológiai fejlődése által felvetett legfontosabb világnézeti problémákra.

3. Figyelembe kell venni az egyetem jellegéből adódó szaktudományok világnézeti kérdéseit, azt, hogy az illető egyetem, főiskola által képzett szakemberek egyetemi hallgató korukban és azután milyen világnézeti problémákkal kerülnek szembe.

4. Oktatómunkánk során a burzsoá és a kispolgári világnézet, ideológia leginkább élő és hatékony formáival, érveivel polemizáljunk.

5. Mindezek alapján szükséges, hogy filozófiai oktatásunk eredményeképpen egy jó értelemben vett „életfilozófiát” adjunk az ifjúságnak, vagyis oktatásunk konkrétan szolgálja a szocialista ember erkölcsi-tudati képzését.

Az elmélet és a gyakorlat egysége — az egyetemi dialektikus és történelmi materializmus oktatásában — a fenti követelmények teljesítése nélkül nem valósítható meg a kívánt színvonalon. Vannak olyan egyetemek, főiskolák, ahol a feltételek, adottságok ellentmondanak egyik-másik követelmény magas színvonalú teljesítésének. Több egyetemen és főiskolán a marxizmus-leninizmus oktatása a dialektikus és történelmi materializmussal kezdődik. Ebből adódik, hogy az első két, jobb esetben a harmadik szemeszterben lezárul a filozófiaoktatás. Ez az időszak több szempontból kedvezőtlen a filozófia színvonalas, az elméletet a gyakorlattal jól összekapcsoló meggyőző oktatása számára.

Először: azért, mert a dialektikus és történelmi materializmus és a szaktudományok között szoros kapcsolat van, tárgyat tekintve az előbbi a természet, a társadalom és a gondolkodás legáltalánosabb törvényeit, míg az utóbbi a világ egy szűkebb területének konkrét törvényeit vizsgálja. Az általános és egyes belső szükségszerű összefüggése realizálódik a filozófia és a szaktudományok tárgya kapcsolatában. Az oktatás folyamatában ettől nem lehet eltekinteni, az általános törvény érvényesülését konkrét törvényekben kell kimutatni, létezését konkrét törvényekkel lehet bizonyítani. Az elsőéves egyetemi-főiskolai hallgatók olyan időszakban tanulmányozzák a filozófiát, mikor még nincsenek egyetemi szintű szaktudományi ismereteik, éppen azokat a szaktudományokban felmerülő kérdéseket nem ismerik, amelyek világnézetiileg a legproblematiszababbak. A filozófiaoktatás számára nélkülözhetetlen bizonyos mennyiségű tudományos tényismeret. Ha ez a tényismeret csak középiskolai szintű, akkor az erre épülő filozófiai általánosítás nem haladhatja meg a középiskolai színvonalat. De nemcsak arról van itt szó, hogy színvonalkülönbség alakul ki a filozófiai ismeretek és a szaktudományi ismeretek között, hanem arról, hogy a tudományt, tudományos színvonalat tisztelő hallgatók éppen a színvonalkülönbség miatt kétségbe vonják a dialektikus materializmust mint tudományt, „jobbik esetben” oktatójuk tudását, felkészültségét, ez lerontja az oktató-nevelő munka hatását.

Másodszor: az egyetemre bekerült hallgatók az első évben, amikor a dialektikus materializmust tanulják, emberi fejlődésük olyan szakaszában vannak, amikor nézeteik még kialakulatlanok. Az egyetemi létkör, az áttérés a középiskolás tanulási módszerről az új, kötetlenebb tanulási módra, az új helyzet, az új ismeretek elnyomják bennük az alighogy megfogalmazódott világnézeti kérdéseket, arra törekszenek, hogy betű szerint megtanulják a tananyagot. Filozófiai tanulmányok folytatásához egy bizonyos érettség szükséges. A tapasztalat sok esetben azt mutatja, hogy elsőéves egyetemi, főiskolai hallgatók nem tudnak megbirkózni megfelelő szinten a filozófiai tananyaggal. A hallgatók számára mégis csak hozzáférhetőbbek a filozófiai absztrakcióknál konkrétebb, például politikai gazdaságtani kategóriák, összefüggések.

Harmadszor: az a kíváncsi, amely elsősorban néhány szaktudomány képviselőjéül ered, hogy az egyetemi évek elején folyják a filozófiaoktatás, nem megalapozott. Eltekint attól, hogy a dialektikus és történelmi materializmus elmélet és módszer egy-egy részére. Eltekint attól, hogy az elmélet és módszer kapcsolatában az elmélet jelenti a fő oldalt, hogy az elmélet történetileg elsődleges a módszerrel szemben. Ahogy a matemati-

kában először meg kell érteni, meg kell tanulni a differenciál-integrál számítást ahhoz, hogy azt alkalmazni lehessen, úgy a dialektikus materializmust is előbb el kell sajátítani, mégpedig olyan színvonalon, amilyen színvonalon a szaktudományok oktatása folyik, mert csak így válik használható tudományos módszerré.

Negyedszer : tekintetbe kell vennünk, hogy a szaktudományok oktatása terén lojális politikai együttműködés ellenére, egyes szubjektive jószándékú oktatók részéről találkozunk még pozitívizmussal, a tudományos fejlődés melléktermékeként jelentkező világnézeti bizonytalansággal, idealizmussal. Ez még indokoltabbá teszi, hogy a marxista filozófia oktatása legalább az egyetemi évek derekán kerüljön sorra.

A jelenlegi filozófia oktatás-nevelés több helyen még meglévő hibája, hogy nem mutatják meg a dialektikus materializmus belső logikáját. A filozófia — mint minden más — oktatás mozaikszerűen épül fel, de ebből nem következik, hogy a témák, témakörök közötti összefüggést, logikai egységet elhanyagoljuk. A dialektikus materializmus belső struktúrája nem az egyszerűtől a bonyolult felé való haladást reprezentálja. Nem tűzhetünk ki olyan célt, nem léphetünk fel olyan igénnyel, hogy egy-egy téma szemináriumon történő lezárásával a felmerülő kérdéseket a hallgatók teljesen megértésük. A következő témák megértése visszahat az előző témák tartalmának alaposabb, mélyebb megértésére. A dialektikus materializmus egységes világnézet, melyet a hallgatóknak először témák egymásutánjában kell végiggondolni és megérteni, majd utána az egészet mint egységet kell megérteni. Nem értheti a hallgató az anyag fogalmát, a filozófia alapvető kérdését, a filozófia ismeretelméleti és osztálygyökereit stb. anélkül, hogy ne tanulta volna a tematika végén szereplő ismeretelmélettel foglalkozó témát. Az oktatás folyamatában biztosítani kell, hogy a hallgatók a dialektikus materializmust mint egészet átgondolják és előttük a fő összefüggések világossá váljanak.

A filozófiaoktatás megjavítása, színvonalasabbá tétele felveti a marxizmus—leninizmus másik két alkotórészeivel való kapcsolat kérdését, elsősorban a történelmi materializmus és a tudományos szocializmus kapcsolatának problémáját. A tanszéki és más értekezleteken, vitákon rendszerint felmerül a marxizmus tárgyak közötti átfedés, a tárgyak közötti kapcsolat kérdése. Kiindulópontként kell elfogadnunk, hogy a marxizmus—leninizmus egységes egész, amely három, viszonylag önálló alkotórész egysége. Mint elmélet, a nemzetközi munkásmozgalom, a szocializmus építésének általánosított tapasztalata. A marxizmus—leninizmus alkotórészei oktatási tematikájában, programjában szükségképpen azonos témák is szerepelnek. A történelmi materializmus oktatása során foglalkozunk pl. a társadalmi forradalom, osztályok, osztályharc, termelőerők és a termelési viszonyok dialektikájával stb. Ezekkel a témákkal a tudományos szocializmus, illetve a politikai gazdaságtan is foglalkozik. Véleményünk szerint itt nem az a probléma, hogy mindhárom vagy két tudomány foglalkozik ugyanazzal a témával, hanem az, hogy esetenként az oktatás folyamatában egy bizonyos teljességre való törekvés nyilvánul meg előadásokon vagy szemináriumokon. Ennek az a következménye, hogy ugyanazt mondják el, ugyanúgy érvelnek az egyik, mint a másik tárgy oktatói. Nem helyesek azok a törekvések és javaslatok, amelyek arra irányulnak, hogy egyes témákat hagyjunk ki, akár a történelmi materializmus, akár a tudományos szocializmus vagy politikai gazdaságtan programból. Ami az adott tudomány szervezete, azt helytelen lenne kiiktatni a tematikából, programból. A marxizmus—leninizmus alkotórészei több közös problémával foglalkoznak, de mindegyik másképp, más aspektusból vizsgálja ugyanazt a kérdést. Másképp kell megválaszolni, más módon, más érvekkel kell bizonyítani a marxista megoldást a filozófia, mint a tudományos szocializmus vagy a politikai gazdaságtan. Éppen ezért a történelmi materializmus oktatását filozofikusabbá kell tenni anélkül, hogy az gyakorlattól való elszakadást jelentse. Ennek kimunkálása még előttünk áll.

A filozófiai oktató-nevelőmunka továbbfejlesztése tekintetében egyik igen fontos feladat tartalmilag és módszertanilag megfelelő színvonalas jegyzetek, tankönyvek készítése, kiadása. A filozófiaoktatás jegyzet és oktatási segédanyagok kiadásával elmaradt a szaktudományokhoz képest. Az oktatásban egyre égetőbb szükségletként jelentkeznek a hallgatók és oktatók részéről egyaránt, hogy az egyetemek, főiskolák jellegének megfelelő tudományosan és pedagógiaiailag jó jegyzetek álljanak rendelkezésükre. A filozófiai jegyzetek hiánya semmiképpen sem indokolt. Az elmúlt 10 év alatt a filozófiai oktatók nagy tapasztalatra tettek szert, számosan vannak, akik az egész filozófiai kollégium anyagát már több alkalommal előadásokban megtartották. Széleskörű kollektív összefogással meg kell kezdeni az egyetemek jellegének megfelelő jegyzetek készítését külön az orvostudományi egyetemek, az agrárjellegű mezőgazdasági intézmények, bölcsészkarok és pedagógiai főiskolák részére. Ezt a munkát a Filozófiai Szakbizottság mellett működő albizottságoknak (Filozófiatörténeti, Dialektikus materializmus, Történelmi materializmus) kell irányítani. A jegyzetírás késlekedése, a jelenlegi állapot fenntartása nagymértékben akadá-

lyozza a filozófiai oktató-nevelő munka hatásának fokozását, gátolja a filozófiai oktatás módszertanának kidolgozását is. Szükséges a jegyzetírás azért is, mert a tankönyvként használt „Marxista filozófia alapjai” beszerzése időnként komoly nehézségekbe ütközik, és ez zavarja az oktatás egész folyamatát.

Az egyetemi filozófiai oktatás továbbfejlesztésének egyik fő területe a marxista filozófia alapjait meghaladó különböző speciális kollégiumok kötelező és fakultatív formáinak bevezetése. Az elmúlt évben már néhány egyetemen kísérletek történtek speciálkollégiumok indítására. Ezeket a speciálkollégiumokat a hallgatóság nagy érdeklődéssel fogadta. Szükséges, hogy a filozófiai tanszékek, szakcsoportok felismerjék a speciálkollégiumokban rejlő nagy lehetőségeket. A jelen időszakban ateista speciálkollégiumok folynak néhány egyetemünkön. A feltételektől függően valamennyi egyetemen és főiskolán felhasználva a Művelődésügyi Minisztérium által szervezett „A vallások és az ateizmus története” tanfolyam anyagát, meg kell indítani az ateista speciálkollégiumokat. A speciálkollégiumok nagy lehetőséget adnak arra, hogy a hallgatóság érdeklődő részét felvértezzék olyan ismeretekkel, melyek birtokában jövőendő munkaterületükön aktívan bekapcsolódhatnak az ideológiai harcba. A filozófiai tanszékeken dolgozó oktatóknak fokozatosan fel kell készülniük közérdeklődésre számot tartó etikai, a természettudomány világnézeti kérdései, esztétikai, nacionalizmus kérdései stb. speciálkollégiumok tartására.

Tanszékeinknek mindent el kell követniük, hogy a tehetséges, a filozófia egyes kérdései iránt érdeklődő hallgatóságot hozzásegítsék a marxista filozófia alapjainál mélyebb ismeretek szerzéséhez. Hasznos lenne, ha a filozófiai tanszékek, szakcsoportok e szempontból is szorosabbra fűznék kapcsolataikat az egyetemi KISZ szervezetekkel.

Az oktató-nevelőmunka színvonalának javítása megköveteli, hogy az eddigieknél fokozottabban és tudományos rendszerezettséggel foglalkozzunk a filozófiaoktatás módszertani kérdéseinek kidolgozásával. A módszertani kérdések kidolgozása terén egész felsőoktatásunkban elmaradás van. Ez a helyzet azonban nem menthet fel, nem nyugtathat meg bennünket. Az elmúlt évek során nagyon sok szó esett, sok vita és értekezlet volt módszertani kérdésekkel kapcsolatban. Ennek ellenére oktatómunkánkat módszertanilag még az „ahány ház, annyi szokás” közmondás jellemzi. Módszertani szempontból sok helyen esetlegesség, következetlenség tapasztalható, az ösztönösség nyomja rá bélyegét a filozófiai oktató-nevelőmunkára. A tanszék- és szakcsoportvezetők tekintsék egyik legfontosabb feladatuknak az oktatási módszerek állandó tökéletesítését, a tapasztalatok általánosítását, és meg kell kezdeni a filozófiai oktatás metodikájának a rendszeres tudományos kidolgozását.

Révész Ferenc

Szabó Kálmán: A szocialista tervszerűség elméleti kérdései.

(Kossuth, 1960.)

Szabó Kálmán könyve azon — sajnos napjainkban meglehetősen ritka — közgazdasági disszertációk közé tartozik, melyek valósággal igénylik a filozófiai elemzést. A tanulmány gondolatmenete, az egyes kategóriák kibontása, az a szigorúan kritikus szemlélet, amely semmit sem fogad el „természetesnek”, és mélyre néz a közhelyszámba menő tételeknek is, arról tanúskodik, hogy a szerző alaposan ismeri a dialektikus materializmust, és gyümölcsözően tudja azt alkalmazni a maga területén.

Szabó Kálmán szemmeláthatóan megkísérli azt a módszert követni a szocializmus közgazdaságtanában, melynek mindmáig utólréhatetlen remekét Marx Tőkéje jelenti. Nem mondhatunk nagyobb dicséretet könyvről, mint azt, hogy kísérletét lényegében sikeresnek tekintjük. E recenzió kizárólag ebből a szempontból fogja

megvizsgálni a tanulmányt, nem tekinti tehát feladatának az abban foglalt összes közgazdasági probléma ismertetését. Ha Szabó Kálmán munkáját a fenti aspektusból vizsgáljuk, a következőkben jelölhetjük meg alapvető pozitívumait:

1. A tervszerűséget a szocialista gazdasági viszonyok *tárgyias* vonásaként vizsgálja.

2. Elemzése a jelenségtől a lényeg felé halad, feltárja a vizsgált kategória belső ellentmondásait, és ezek vizsgálatából, az ellentétek egységéből és harcából vezeti le a jelenség mozgását.

3. Éles polémiát folytat a különböző helytelen vagy ellentétes nézetekkel.

Előre szeretnénk bocsátani, hogy Szabó Kálmánnál a dialektikus materializmus alkalmazása nem a priori történik, munkájára egyáltalán nem jellemző az az iskolás

stílus, mely a dialektika törvényeit kívülről szerkeszti bele az adott objektumba. Magának a vizsgált anyagának marxista kezelése veti fel a dialektikus problémákat, melyeket a szerző mindig a konkrét közgazdasági kategóriákba ágyazva old meg, tehát nem tart filozófiai eszme-futtatást közgazdasági helyett. (Ez alól csak az a néhány rész jelent kivételt, ahol a szerző maga is írja, hogy a probléma általános elvi tisztázatlansága miatt kénytelen először elvont formában foglalkozni a kérdéssel.) Vizsgáljuk meg most már konkrétan: hogyan valósulnak meg a tanulmányban az általunk kiemelt szempontok.

Ismeretes, hogy Marx a tőkés termelés vizsgálatát az áruban rejlő érték elemzésével kezdi, mert az értékforma csírájában magában foglalja a kapitalizmus összes ellentmondását. Szabó Kálmán a *tervszerűségben* találta meg ennek szocialista példáját. Ennek feltárása azonban csak akkor lehetséges, ha a tervszerűséget éppúgy objektív tárgyiaságában vizsgáljuk, mint Marx az értéket. A tőkés termelés „titkának” feltárása többek között éppen azért vált lehetségessé Marx számára, mert szakított az ár és érték szubjektív felfogásával. Szabó Kálmán legjelentősebb felismerése szintúgy az, hogy a tervszerűség „a szocialista gazdasági viszonyoknak tárgyias vonása”. (8. o.) Ez abban a közvetlenül érzékelhető jelenségben nyilvánul meg, hogy a gazdasági fejlődés eredményei a szocializmusban — szemben a kapitalizmussal — lényegében megfelelnek a gazdasági cselekvések társadalmilag szándékolt céljainak. (Ez egyben azt is mutatja, hogy e tárgyias vonás nem ölti fel a kapitalizmusra oly jellemző fétisjellegét.) Szabó Kálmán rámutat arra az elterjedt tévhitre, mely szerint a tervszerűség „szubjektívabb”, mint az árforma a kapitalizmusban. E látszat alapja az, hogy a népgazdasági tervek a jogi felépítmény részeként, központi szervek utasítása gyanánt lépnek fel. Valójában világos, hogy a tervet az objektív realitások határozzák meg, másrészt a *tervszerűség*, melyről itt szó van, nem azonos magával a *tervekkel*, hanem úgy viszonylik azokhoz, mint a kapitalizmusban az ár, az áratok kialakító akarati viszonyokhoz. („Miként ott az alkudozás szubjektív előfeltétele a létrejövő árnak, itt a terv szolgál szubjektív feltételül a megvalósuló tervszerűséghez.” 11. o.) Vagyis mindkét esetben arról van szó (most még csak formálisan vizsgálva a dolgot), hogy a folyamat megvalósítói cselekvő emberek, de tevékenységeik ugyanakkor egy *objektíve meghatározott folyamat szükségszerű* láncszemei, melyekben ily módon fel kell tárnunk az őket meghatározó objektív viszonyokat. A szerző rámutat, hogy

pon-tosan így járt el Marx is, amikor az árforma jelenségéből, melyben az objektív és szubjektív egységet alkotó, „kiemelte az objektívét, az absztrakt munkát megtestesítő értéket, és azt a szubjektív vonatkozások elé helyezte.” (12. o.) Csak ez lehet a szocialista tervszerűség objektív tartalma feltárásának is egyetlen járható útja. A szerző egy pillanattal sem feledkezik meg arról, hogy itt csak a *vizsgálat módszere* azonos, miután a konkrét feltételek tartalmilag gyökerében különböznek a kapitalizmus jelenségeitől. Már magának a módszernek a megvalósítása is nehézségekbe ütközik, mert a szubjektív és az objektív összefonódása a szocializmus gazdasági jelenségeiben, különösen a tervszerűség esetében, rendkívül erős. Ez mindenekelőtt abban jelentkezik, hogy a tervszerűség-kategória saját „anyagként” is tartalmaz szubjektív mozzanatot: a gazdasági élet tudatos irányításának tényezőit, a tervezésnek, a termelés szabályozásának rendszerét. Ezek bár a tervszerűség szubjektív mozzanatát alkotják — hiszen „a társadalom által *akart* és elhatározások alapján kitűzött *célok* elérésének *tudatosan* használt eszközeiként funkcionálva játszanak szerepet” (16. o.) — mégis, a tervszerűség kategórián belül csak *objektív* mivoltukban jönnek számításba, vagyis egyrészt mint a *tudatosság objektív szükségszerűsége*, másrészt mint a *gazdasági mechanizmus objektíve létező elemei*. Ez azt jelenti, hogy a tervszerűség-kategória nem tartalmazza például a konkrét bérügyi intézkedéseket a maguk közvetlen formájában, de tartalmazza a béreknek a fejlődés adott fokán szükségszerű rendszerét, melynek létezése objektív szükségszerűség és amely megszabja a bérszínvonal megváltoztatásának lehetőségeit. A szubjektív elemek tehát a tervszerűség-kategórián belül mint objektív feltételek jelentkeznek. A szerző azonban nem áll meg ennek felismerésénél. Kifejti, hogy mindez csak „egyik pólusa annak a mélyebb viszonynak, amit a tervszerűség magában rejt, s ami a kategória lényegét alkotja.” (16. o.) Az utóbbi már *eleve objektív* jellegű, és ez teszi egyáltalán lehetővé a tudatos irányítást. E tényező — legáltalánosabban — a termelőeszközök szocialista tulajdona. Ezen belül az *arányosság* az, melyhez „a tudatosság tényezője közvetlenül kötődik”. Az arányosság meghatározó szerepet játszik a tervszerűség tudatosság-oldalával szemben. Bármily aktív is a tudatosság hatása, szerepe mégiscsak az arányosságra való *visszahatás* formájában nyilvánul meg. Szabó Kálmán ily módon rábukkant a szocialista tervszerűség lényegét alkotó *belső ellentmondásra*: a *magasjokú társadalmi tudatosság szubjektív és az arányosság objektív moz-*

zanatainak ellentmondásos egységére. Hivatkozik Leninre, aki a fentiekkel összhangban úgy határozta meg a tervszerűséget, mint *tudatosan* és állandóan fenntartott *arányosságot*. A továbbiakban a tanulmány külön-külön megvizsgálja az ellentmondás oldalait, majd ezeknek konkrét kölcsönhatását, és ily módon a lényegen keresztül, tipikus mozgásában ragadja meg a tervszerűség szerepét és jelentőségét.

Az elemzést az arányosság vizsgálatával kezdi, mert ez a tervszerűségben belüli ellentmondás „fő oldala”. Kiindul az arányosság szokványos meghatározásából, mely e kategória közvetlenül érzékelhető jelenség-szféráját ragadja meg. E szerint az arányosság — röviden — az újratermelés különböző oldalai közötti viszonyok bizonyos meghatározottsága. Ezzel kapcsolatban általában rá szoktak mutatni, hogy a termelésnek meg kell előznie a fogyasztást, ennek azonban nem szabad elszakadnia a termeléstől, az iparnak gyorsabban kell fejlődnie a mezőgazdaságnál, de az utóbbinak sem szabad elmaradnia a fejlődésben stb. Nyilvánvaló, hogy ezek nagyon tág határok, és a szerző joggal bírálja azt a pusztán empirikus gyakorlatot, mely kizárólag az egyes, önmagában vett konkrét összefüggések mennyiségi megközelítését igyekszik pontosabbá tenni, ahelyett, hogy az arányokat meghatározó *minőségi kritériumokat* tárná fel. Világos ugyanis, hogy az arányok csupán felszínen jelentkező mennyiségi megnyilvánulásai az arányosság minőségi kritériumainak. Hogy maga az arány önmagában véve nem mutatja a jelenség tartalmát, az rögtön világossá válik abból, hogy ugyanazon arány, mely adott időpontban arányosságot fejez ki, más időpontban aránytalanságra utalhat, ha közben megváltoznak a feltételek. Az arányosság és arány között tehát hasonló a viszony, mint az érték és csereérték (vagy ár) közt: az utóbbi csupán mennyiségi kifejezése az előbbinek. Az a mennyiségi viszony mármost, melyet arányosnak nevezhetünk, legáltalánosabban a két oldal *egyensúlyát* tétélezi fel. Szabó Kálmán rámutat, hogy az egyensúlyon bizonyos mezőnyön belüli egyezést kell érteni, tehát csak relatív összhangot. (Ennek filozófiai megfelelője a *mérték*.) Az arányok bizonyos megváltozása tehát nem jelent feltétlenül minőségi változást — arányosságból aránytalanságba való átmenetet —, de végső soron valóban ez következik be, ami ismét jól mutatja, hogy az arányosság nem azonos az aránnyal, de ugyanakkor a kettő elválaszthatatlanul összefügg egymással. A szerző ezután továbbmegy egy lépéssel, és rámutat, hogy a közgazdászok az egyensúlyon a kereslet és kínálat összhangját értik.

Vagyis eszerint akkor áll fenn arányosság; ha az újratermelés egyik oldalának kínálata és kereslete relatíve egybeesik az újratermelés másik oldalának hasonló mutatóival. Ennek értékelése már összetettebb vizsgálatokat, a kölcsönös kapcsolatok komplexebb figyelembevételét követeli meg, és ezért jobban érzékelteti az arányosság minőségi jellegét. A tanulmány azonban ezt sem fogadhatja el az arányosság lényegének, többek között azért sem, mert a kereslet és kínálat egyensúlya nem fejez ki mindig arányosságot. Előfordul, hogy a szocialista állam a fejlődés érdekében mesterséges úton (például egyes termékek árának érték alatti megszabásával vagy ennek ellenkezőjével) teremt ideiglenesen összhangot a kereslet és kínálat között, ami éppen azért vált szükségessé, mert aránytalanság áll fenn az adott vonatkozásban. Meg kell tehát találni azt a mélyebb összefüggést, mely magát a kereslet és kínálat alakulását is megszabja. Ez a *termelés és a szükséglet* viszonya. A szerző megállapítja, hogy az arányosság legmélyebb kritériuma, hogy a *termékek termelése kielégítse a termékekre irányuló szükségleteket*. Ez önmagában véve közismert igazság, de Szabó Kálmán igazi mondanivalója tulajdonképpen csak itt kezdődik. Ezután ugyanis a *szükségletek* fogalmát veszi bonckés alá. Megállapítja, hogy a szükséglet fogalma használható szűkebb és tágabb értelemben. A szükségletek tágabb értelemben felölelik a társadalmilag aktív formában létező anyagi szükségletek egész terjedelmét. Ezt jelöli a *tényleges* szükségletek terminussal. A szűkebb értelemben vett szükségletek viszont azok, melyek a fejlődés adott szakaszában minimálisan szükségesek az újratermelés valamely két oldala közötti egyensúlyhoz. Ezt nevezi a szerző *mérlegelt* szükségletnek. A mérlegelt szükségletet tehát az adott viszonyok objektíve determinálják. Ez jelentkezik a felszínen fizetőképes kereslet formájában. A kereslet mélyebb lényege ily módon a mérlegelt szükséglet, mely ugyanakkor mennyiségileg nem feltétlenül azonos vele, ugyanúgy, ahogy a csereérték is különbözhet az értéktől. Az eltérés akkor válik nyilvánvalóvá, amikor a kereslet és kínálat egyensúlyát nem az arányosság alapján (tehát nem az objektív realitásnak megfelelően) hozzák létre, és ennek következtében az egyensúly felborul. Vagyis a kereslet és a mérlegelt szükséglet megkülönböztetése mögött az a probléma húzódik meg, hogy a társadalom az adott kielégítendő szükségleteknek megfelelően használja-e fel a rendelkezésre álló levele és holt munka tömegét. *Az egyensúly csak akkor lehet szilárd, ha a termelés és a mérlegelt szükségletek megegyezésén alapszik*. Világos ugyanakkor,

hogy az újratermelés részösszefüggései szervesen beleilleszkednek az újratermelés összefolyamatába, és ezért csak akkor lehetnek szilárdan arányosak, ha egyúttal a társadalmi újratermelés szintetikus egyensúlyának is mozzanatai. Miután az arányosság csak a termelés és a mérlegelt szükségletek egyensúlyát tételezi fel, és a mérlegelt szükségletek népgazdasági szinten mindig kisebbek a tényleges szükségleteknél: a társadalmi méretekben megvalósuló egyensúly mindig együttjár a termelt javak és a tényleges szükségletek közötti egyensúlytalansággal. Ily módon a termelés és a mérlegelt szükségletek konkrét egyensúlya ellentmondásos egységet alkot a termelés és a tényleges szükségletek konkrét egyensúlytalanságával. Az arányosság tehát belső ellentmondást tartalmaz, és éppen ez viszi előre a fejlődést. A termelés és a tényleges szükségletek közötti egyensúlyhiány ugyanis labilissá teszi a konkrét arányosságot. Az arányosság mindig csak ideiglenes lehet, miután a szükségletek állandóan növekednek, a mérlegeletlen szükségletek fokozatosan mérlegeltté válnak, a konkrét arányosság felbomol, és új arányok kialakítását követeli, melyben a folyamat magasabb színvonalon reprodukálódik. „A gazdasági élet . . . egyensúlya tehát saját belső ellentmondásának — végző soron a felhasználó társadalmi munka és a tényleges társadalmi szükséglet ellentmondásának — a mozgása által halad túl önmagán. Viszont ugyanennek a viszonynak a mozgása vezet el egy másik egyensúly, egy másik konkrét arányosság megvalósulásához is.” (92. o.)

Valóban szép példáját láthatjuk itt a valóság objektív dialektikájának és az ezt felismerő dialektikus elmelelnek.*

A szerző ezután részletesen elemzi az arányosság mozgásának sajátosságait a kapitalizmusban és szocializmusban, és ellentétes jellegüket az alapjukat képező antagonisztikus, illetve nem-antagonisztikus ellentmondásokra vezeti vissza. Később a törvényekkel kapcsolatban abban foglalja össze e differenciát, hogy a gazdasági törvények a szocializmusban *harmonikus*, míg a kapitalizmusban *konfliktusos* tendenciákként valósulnak meg. A különb-

ség abban jelentkezik, hogy a szocializmusban a gazdasági törvények nem éles megszakításokkal, nem hosszabb időszakok pusztá átlagaként működnek, hanem *folyamatosan*, mert az alapvető fejlődésirányoknak állandóan viszonylagos összhangban kell lenniük a törvényszerűségekből kifejeződő követelményekkel (anélkül, hogy ez kizárná az ellentétezők létezését). E differencia lényegi, elvi különbség, mert a termelési viszonyok ellentétes jellegét tükrözi, de ugyanakkor nem zárja ki azt az azonosságot, hogy mindkét esetben *tendencia-törvényekről* van szó. A szerző ezután statisztikai adatok fényében mutatja meg a harmonikus és konfliktusos fejlődés ellentétes jellegét. Szabó Kálmán itt kifejtett nézetei nagy lépést jelentenek előre a különböző helytelen felfogásokkal szemben, melyek vagy abszolutizálják, vagy negligálják a kapitalizmus és szocializmus gazdasági törvényei működésében levő különbségeket.

Azzal, hogy a szerző feltárta az arányosság belső ellentmondását, lehetővé vált számára gyakorlati szerepének és ezzel együtt a tudatos gazdasági irányítás funkciójának megértése is. Az arányosság ellentmondásán belül mindig a mérlegeletlen szükségletek borítják fel az egyensúlyt. Ennek megfelelően a gazdasági irányításnak kettős funkciót kell ellátnia: 1. Védekezni a még ki nem elégíthető aktív szükségletek nyomásával szemben, harcolni a hatásokra létrejött kisebb aránytalanságok leküzdéséért. 2. Gondoskodni kell a tényleges szükségletek kielégítésének objektív feltételeiről, azaz növelni kell a termelést, célszerűen változtatva annak szerkezetét. E kettős — és ugyanakkor egy gyökérből fakadó, egy folyamatot kifejező — feladat realizálódik az operatív és távlati tervezésben!

Az elmondottak akkor válnak azután teljessé, amikor a szerző visszahelyezi az arányosságot a szocialista gazdaság komplex rendszerébe, és így vizsgálja meg sajátosságait. Az elemzés most a lényegből indul ki: a szocializmus alapvető ellentmondásából, melyet a mindenkor termelési színvonal és a mindenkor teljes (tényleges) fogyasztási szükségletek ellentétében jelöl meg a tanulmány. A szocializmus gazdasági alaptörvénye ennek az ellentmondásnak a mozgásában valósul meg! Bár Szabó Kálmánnak ebben a kérdésben is minden bizonnyal igaza van, meg kell mondani, hogy könyvének ez a része kevésbé meggyőző, talán azért, mert itt — ellentétben a tanulmány egészével — a filozófiai fejtegetések jórészt *helyettesítik* a közgazdasági elemzést. Így fordulhat elő, hogy a túlzott általánosításra való törekvés közben az alapvető ellentmondás vonatkozásában eltűnik

*A tényleges és mérlegelt szükségletek megkülönböztetésének fontosságát — szemben azzal, akik ebben üres spekulációt láttak — alaposan „aláhúzza” az SZKP XXII. kongresszusán Hruscsov elvtárs, amikor élesen bírálta ezt a sztálini formulát, mely a *fizetékes kereslet* és a termelés ellentmondásának szükségzerűségét és hasznosságát hirdette. „E nézet követőt — mutatott rá Hruscsov elvtárs — nem zavarta az a körülmény, hogy lényegében igazolták a közszükségleti cikkek hiányát, konzerválták a jegyrendszert és a pszichológiáját”. (Népszabadság” 1961. okt. 18. 19. old.) Szabó Kálmán elemzéséből világosan kiderül, hogy az ellentmondás csak a *tényleges* szükségletek és a termelés adott színvonal között szükségzerű, nem pedig a mérlegelt szükségletek és a termelés között.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Адам Вирт</i> : Современность и развитие марксистской философии	641
<i>Тибор Хусар</i> : Фрейдизм и определенность человеческого поведения	658
<i>Дёрдь Д. Сакаштити</i> : Главные движущие силы технического развития при социализме	692
<i>Андраш Кочонди</i> : К вопросу философского обобщения теории относительности	705
<i>Тибор Элек</i> : По поводу статьи А. Кочонди «К вопросу философского обобщения теории относительности»	725
<i>Дёрдь Тамаш</i> : О соотношении исторического и логического	731

ДИСКУССИЯ

Некоторые вопросы диалектико-материалистического детерминизма (<i>Дюла Унгарви</i>)	750
Действительно последовательна ли концепция преддетерминизма? (<i>Вильмош Шош</i>)	772
Вопросы, которые нельзя обойти. К вопросу и диалектическом взаимоотношении материи и сознания (<i>Янош Шипош</i>)	783

ОБОЗРЕНИЕ

Главные проблемы преподавания философии в вузах (<i>Ференц Ревес</i>)	812
К. Сабо: «Теоретические вопросы социалистической планомерности» (<i>Андраш Дёрдь Сабо</i>)	817

CONTENTS

ESSAYS

<i>Ádám Wirth</i> : Today and the development of Marxist Philosophy	641
<i>Tibor Huszár</i> : Freudism and determinism in human behaviour	658
<i>György D. Szakasits</i> : The main moving forces of technical development in socialism	692
<i>András Kocsondi</i> : On the question of the philosophical generalisations of the theory of relativity	705
<i>Tibor Elek</i> : Contribution to András Kocsondi's study: On the question of the philosophical generalisation of the theory of relativity	725
<i>György Tamás</i> : On the relations of the historical and the logical	731

DISCUSSION

On some problems of determinism in dialectical materialism (<i>Gyula Ungvári</i>)	750
Is the conception of predeterminism a consistent one? (<i>Vilmos Sós</i>)	772
Questions which cannot be avoided. On the dialectical relation between matter and conscience (<i>János Sipos</i>)	783

OBSERVER

Main problems of philosophical education at universities and academies (<i>Ferenc Révész</i>)	812
Kálmán Szabó: On theoretical problems of socialist planning (<i>Anarás György Szabó</i>)	817

Ára: 10,— Ft

Előfizetés egy évre 48,— Ft

SOMMAIRE

ETUDES

<i>Ádám Wirth</i> : Notre époque et le développement de la philosophie marxiste	641
<i>Tibor Huszár</i> : Le freudisme et la détermination du comportement de l'homme . . .	658
<i>György D. Szakasits</i> : Les forces motrices principales du développement technique dans les conditions du socialisme	692
<i>András Kocsondi</i> : A propos de la généralisation philosophique de la théorie de la relativité	705
<i>Tibor Elek</i> : Remarques relatives à l'étude de A. Kocsondi „A propos de la généralisation philosophique de la théorie de la relativité”	725
<i>György Tamás</i> : Des rapports de l'historique et du logique	731

DISCUSSION

De certains problèmes du déterminisme matérialiste dialectique (<i>Gyula Ungvári</i>)	750
La conception du prédéterminisme est-elle vraiment conséquente? (<i>Vilmos Sós</i>)	772
Questions qu'on ne peut éluder. (A propos du problème des rapports dialectiques entre matière et pensée (<i>János Sipos</i>))	783

LA VIE SCIENTIFIQUE

Les problèmes principaux de l'enseignement de la philosophie dans les écoles supérieures et à l'université (<i>Ferenc Révész</i>)	812
Kálmán Szabó: Les problèmes théoriques de la planification socialiste (<i>András György Szabó</i>)	817

A kiadvány előfizethető, vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány u. 21.
Telefon: 111—010, MNB egyszámlaszám: 46
Csekkbefizetési számla szám: 05.915,111—46
az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci u. 22.
Telefon: 185—612
a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1.
Telefon: 180—850
Csekk számla: egyéni 61.257, közületi 61.066
(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítóhelyein is)